

**TEKMAN İLÇESİ TARİHİ VE ARKEOLOJİK
ARAŞTIRMALARI**

Hülya AKGÜLLÜ

**Yüksek Lisans Tezi
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
2019**

Her Hakkı Saklıdır.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

HÜLYA AKGÜLLÜ

TEKMAN İLÇESİ TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI

YÜKSEK LİSANS

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

ERZURUM-2019

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlanmış olduğum **"TEKMAN İLÇESİ TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

08/04/2019

Hülya AKGÜLLÜ

İSTİSNAİ DURUMLAR

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun ....../....../.... tarih ve ..... sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun ....../....../.... tarih ve ..... sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar) *

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun ....../....../.... tarih ve ..... sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN danışmanlığında, **Hülya AKGÜLLÜ** tarafından hazırlanan bu çalışma 08/03/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

İmza :

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

İmza :

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ

İmza :

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. .././20..

Enstitü Müdürü

Prof.Dr. Rıfat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	VI
LEVHALAR LİSTESİ	VII

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1. YÜZEY ŞEKİLLERİ.....	1
1.2. İKLİM	1
1.3. BİTKİ ÖRTÜSÜ	3
1.4. HİDROGRAFYA	5
1.5. MADENCİLİK.....	6
1.6. YOLLAR.....	8
1.7. ERZURUM İLİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ ve TARİHİ COĞRAFYA	11
1.8. TEKMAN BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	14
1.8.1. Jeoloji ve Jeomorfoloji.....	14
1.8.2. İklim ve Bitki örtüsü	15
1.8.3. Yer Altı Kaynakları	16

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'NUN TARİHİ ÇAĞLARI

2.1. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

2.1.1. Paleolitik Çağ.....	17
2.1.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ	20
2.1.3. Neolitik Çağ.....	21
2.1.4. Kalkolitik Çağ.....	23
2.1.5. Tunç Çağı.....	27
2.5.1. Karaz Kültürü	32

2.2. DEMİR ÇAĞI	37
-----------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİÇAĞDA ERZURUM VE ÇEVRESİNDEKİ KÜLTÜRLER

3.1. HURRİLER	41
3.2. AZZİ-HAYAŞA	44
3.3. DAYA (E)Nİ / DİAU(E)Hİ	49

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ

4.1. URARTU'NUN KURULUŞU	58
4.2. URARTU'NUN GELİŞME DÖNEMİ	61
4.3. URARTU'NUN SON YILLARI.....	67
4.4. URARTU MEDENİYETİ.....	70

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN MERKEZLER

5.1. BÖLGEDEKİ ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ.....	81
5.2. TEKMANIN ÇEVRESİNDEKİ ARKEOLOJİK MERKEZLER.....	85
5.3. TEKMANDA ARAŞTIRILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER.....	85
5.3.1. Yukarı Çermik Kalesi.....	89
5.3.2. Aşağı Çermik Kalesi	90
5.3.3. Çermik Mağarası	90
5.3.4 Erence Kalesi	90
5.3.5 Gündamı Kalesi.....	90
5.3.6. Ilgöze Kalesi.....	91
SONUÇ.....	92
KAYNAKÇA	94
HARİTALAR	115
YAZITLAR.....	125
FOTOĞRAFLA	131
ÇİZİMLER.....	141
KÜLTÜR VARLIKLARI.....	161
ÖZGEÇMİŞ.....	164

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEKMAN İLÇESİ TARİHİ ve ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI**

Hülya AKGÜLLÜ

2019- Sayfa: 175

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

Başkan: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

Jüri: Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ

Geçmişten günümüze kadar önemini koruyan Doğu Anadolu bölgesinde, birçok kültür doğup, gelişmiş ve tarih sahnesinden silinmiştir. İnsanoğlu için bu bölgeyi cazip hale getiren nedenler, oldukça yüksek ve engebeli olmasına rağmen, Fırat, Dicle, Aras nehirlerinin burada bulunmasının yansısı Doğu Anadolu'nun Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş yolu üzerinde bulunması, bölgenin yerleşim görmesinde büyük etkindir.

Tüm bu özellikleriyle Doğu Anadolu'nun birçok kültüre ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Karaz, Hurri, Azzi-Hayaşa, Dayaeni ve Urartu bu topraklar üzerinde varlık göstermiştir. Bu devletlerle ilgili yapılan araştırmalarda elde edilen veriler bölgenin tarihini aydınlatmada büyük öneme sahiptir.

Erzurum'un Yukarı Murat- Van bölümünde bulunan Tekman ilçesinde yaptığımız araştırmalar sonucunda, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait izler tespit edilmiştir. Ancak Tekman ile ilgili araştırmaların kısıtlı olduğu düşünülürse, yaptığımız araştırmanın, gelecekte yapılacak araştırmalara öncülük edeceği görüşündeyiz.

Anahtar kelimeler: Anadolu, Erzurum, Urartu, Tekman

ABSTRACT

THE MASTER OF ARTS THESIS
THE HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL RESEARCHES IN TEKMAN
HULYA AKGÜLLÜ

2019

Pages:175

The Consultant for the Thesis: Professor Dr. Alpaslan CEYLAN

Jury: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

Assoc. Prof. Dr. Oktay ÖZGÜL

Assit. Prof. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

Various culture-medium were born in Eastern Anatolian District, that has kept its significance from the past up to now, and they were wiped out of the scene of history. The reasons that make this district attractive for human-beings, even though it is rather high and rugged, are not only because Tigris and Euphrates rivers flow in here but besides this, the Eastern Anatolia is on the access way to Anatolia from Caucasian is also greatly effective for the district to be settled.

We see that the Eastern Anatolia becomes landowner for various culture-medium because of all these peculiarities. The culture-medium in the states such as; Karaz, Hurri, Azzi-Hayasa, Dayaeni and Urartian were all existing in this district. The data, which were held during the researches related to these states, have great importance to bring light into the history of the district.

The traces pertaining to the Early Bronze –Age, Iron-Age and Medieval-Age were adjusted as the end results of our researches that we ran in the town called as Tekman that is situated in the upward part of the place named as Murat-Van of the city of Erzurum. On the other hand, we carry the concern that the researches we had done in the town called Tekman might lead the further researches in the future nevertheless they were limited in number.

The key words: Anatolia, Erzurum, Urartian, Tekman.

ÖNSÖZ

Bu araştırmamızda Erzurum ili Tekman İlçesi ve çevresinin tarih öncesi çağları, tarihi çağları, bölgenin tarihi ve arkeolojik yönleri ele alınmıştır. Yukarı Murat- Van bölümünde bulunan ve 2237 km² yüz ölçüme sahip olan Tekman da yapılan araştırmaların yetersizliği nedeniyle bölge tarihi yeterince aydınlatılamamıştır.

Yaptığımız çalışmamızın ilk bölümünde bölgenin ve Tekman'ın coğrafi özellikleri ele alınmıştır. Coğrafi özelliklerden yola çıkarak bölgenin tarih boyunca birçok medeniyet tarafından tercih edilme nedeni anlaşılmasına çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Anadolu'nun ve bölgenin tarih öncesi çağları incelenmiştir. Bu incelemeyle bölgenin eski çağlardan günümüze kadar sahip olduğu önem vurgulanmıştır.

Üçüncü bölüm de araştırma sahamızın tarihi bakımından büyük bir öneme sahip olan Yukarı Aras vadisindeki devletler ayrıntıları ile ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde bölge için büyük öneme sahip olan Urartu Devleti ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Beşinci ve son bölümde ise A. Ceylan başkanlığında ve benimde üyesi olduğum ekip tarafından yaptığımız yüzey araştırmasıyla Tekman'ın tarihi ve arkeolojik yerleri incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca günümüze kadar Erzurum da yapılan araştırmalar hakkında bilgi verilmiş ve çevre ilçeler de yapılan araştırmalar da incelenmiştir.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada bana yol gösteren, hoşgörüsünü ve sabrını esirgemeyen, değerli bilgileriyle yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a, karşılaştığımız sıkıntılarda bilgisini cömertçe bizimle paylaşan, Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI 'ya ve Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL'e gösterdikleri sabır, verdikleri güven için teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çalışma sürecimde benden yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Akın BİNGÖL, Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR, Doç. Dr. Nezahat CEYLAN, Dr. Mustafa KARAGEÇİ, ye çok teşekkür ederim.

KISALTMALAR

AA	: Archäologischer Anzeiger, Berlin.
AJA	: American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord, New York.
An Ar	: Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
AnSt	: Anatolian Studies
ArkSt	: Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara.
AS	: Anatolian Studies, London.
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
AÜFEF.EBAD	: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
CAH	: Cambridge Ancient History. Cambridge.
DTCFD	: Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.
İ.K.Ç.	: İlk Kalkolitik Çağ
İ.T. Ç.	: İlk Tunç Çağı
İ.Ü.S.B.E.	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
JA	: Journal Asiatique
MVAG	: Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft.
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin.
MTA	: Maden Tetkik Arama Enstitüsü
ODTÜ SBE	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
PÜSBE	: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.K.Ç.	: Son Kalkolitik Çağ
S.N.Ç.	: Son Neolitik Çağ'dan
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu, Ankara.
TTAED	: Türk Tarih Arkeolojya ve Etnografya Dergisi, İstanbul.
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
TT Kong	: Türk Tarih Kongresi, Ankara.

LEVHALAR LİSTESİ

HARİTALAR.....	115
Harita- 1 Türkiye Coğrafi Bölgeleri (A. Ceylan)	116
Harita-2 Doğu Anadolu Bölgesinin Fiziki Haritası (A. Ceylan)	117
Harita-3 Doğu Anadolu Bölgesi Siyasi Haritası (A. Ceylan)	118
Harita- 4 Erzurum Siyasi (A. Ceylan)	119
Harita-5 Karaz Kültürü Yayılımı (A. Ceylan)	120
Harita-6 Diauehi Yayılımı (A. Ceylan)	121
Harita -7 Hayaşa Yayılımı (A. Ceylan)	122
Harita-8 Urartu Yayılım Haritası (A. Ceylan)	123
Harita -9 Tekman İlçesi Araştırılan Merkezler.....	124
URARTU YAZITLARI.....	125
Figür 1- Hasankale (Pasinler) Yazıtı.....	125
Figür 2- Delibaba Yazıtı.....	125
Figür 3- Avnik Yazıtı.....	126
Figür 4- Yazılıtaş Yazıtı.....	128
Figür 5- Zivin Yazıtı.....	129
Figür 6- Hanak (Ortakent) Yazıtı.....	130
FOTOĞRAFLAR.....	131
Fotğraf 1- Yukarı Çermik (A. Ceylan)	132
Fotoğraf 2-Yukarı Çermik (A. Ceylan)	132
Fotoğraf 3- Yukarı Çermik (A. Ceylan)	133
Fotoğraf 4- Yukarı Çermik (A. Ceylan)	133
Fotoğraf 5-Aşağı Çermik (A. Ceylan)	134
Fotoğraf 6- Aşağı Çermik (A. Ceylan)	134
Fotğraf 7- Aşağı Çermik (A. Ceylan)	135
Fotoğraf 8- Aşağı Çermik (A. Ceylan)	135
Fotoğraf 9- Aşağı Çermik (A. Ceylan)	136
Fotoğraf 10- Aşağı Çermik (A. Ceylan)	136
Fotoğraf 11- Çermik Mağarası (A. Ceylan)	137
Fotoğraf 12- Çermik Mağarası (A. Ceylan)	137
Fotoğraf 13- Erence Kalesi (A. Ceylan)	138

Fotoğraf 14- Erence Kalesi (A. Ceylan)	138
Fotoğraf 15- Gündamı Kalesi (A. Ceylan)	139
Fotoğraf 16-Gündamı Kalesi (A. Ceylan)	139
Fotoğraf 17-İligöze Kalesi (A. Ceylan)	140
Fotoğraf 18- İligöze Kalesi (A. Ceylan)	140
Fotoğraf 19- Hamamderesi Yerleşmesi (A. Ceylan)	144
Fotoğraf 20- Beşiktepe Höyük (A. Ceylan)	145
Fotoğraf 21- Tepecik Höyük (A. Ceylan)	145
Fotoğraf 22-Tepecik Höyük Yapı Katları (A. Ceylan)	146
Fotoğraf 23- Altınbaşak Höyük (A. Ceylan)	146
Fotoğraf 24- Pasinler Kalesi Genel Görünüm (A. Ceylan)	147
Fotoğraf 25- Pasinler Kalesi (A. Ceylan)	148
Fotoğraf 26- Hamamdere Yerleşmesi (A. Ceylan)	148
Fotoğraf 27- Hamamdere Yerleşmesi (A. Ceylan)	149
Fotoğraf 28- Tilkitepe Höyük (A. Ceylan)	150
Fotoğraf 29- Tilkitepe Höyük Keramikleri (A. Ceylan)	150
Fotoğraf 30- Yastıktepe Höyük Yapı İzleri (A. Ceylan)	151
Fotoğraf 31- Yastıktepe Genel Görünüm (A. Ceylan)	151
Fotoğraf 32- Yastıktepe Keramikleri ve Obsidyenleri (A. Ceylan)	152
Fotoğraf 33- Kurbançayır Yerleşmesi (A. Ceylan)	152
Fotoğraf 34- Kurbançayır Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)	153
Fotoğraf 35- Marifet Kaya Mezarı (A. Ceylan)	153
Fotoğraf 36- Marifet Kaya Mezarı Girişi (A. Ceylan)	154
Fotoğraf 37- Avnik Kalesi (A. Ceylan-Y. Günaşdı)	154
Fotoğraf 38- Harami Kalesi (A. Ceylan)	155
Fotoğraf 39- Harami Kalesi Keramik Verileri (A. Ceylan)	155
Fotoğraf 40- Köprüköy Kıptır Kalesi (A. Ceylan)	156
Fotoğraf 41- Köprüköy Kıptır Kalesi (A. Ceylan)	156
Fotoğraf 42- Köprüköy Kıptır Kalesi (A. Ceylan)	157
Fotoğraf 43- Hıms Kalecik Kalesi (A. Ceylan)	158
Fotoğraf 44- Hıms Başköy Kalesi (A. Ceylan)	159
Fotoğraf 45- Hıms Kazancı (Kurt) Kalesi (A. Ceylan)	159

Fotoğraf 46- Kazancı (Kurt) Kalesi (A. Ceylan)	160
ÇİZİMLER.....	141
Çizim 1- Erence Kalesi (A. Ceylan)	141
Çizim 2- Gündamı Kalesi (A. Ceylan)	142
Çizim 3- Ilıgöze Kalesi (A. Ceylan)	143
Çizim 4- Pasinler Kalesi Kitabesi (König)	147
Çizim 5- Hamamderesi Paleolitik Buluntular (A. Ceylan)	149
Çizim 6- Hınıs Yamaçtepe Yerleşmesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan)	157
Çizim 7- Kalecik Kalesi (A. Ceylan)	158
KÜLTÜR VARLIKLARI	161
Kültür Varlığı 1- Çobandere Köprüsü (Erzurum- Köprüköy)2001 (A. Ceylan)	161
Kültür Varlığı 2- Kuzulukurt Şehitlik Ziyaretgahı (Erzurum- Hınıs- Başköy Köyü) (A. Ceylan)	161
Kültür Varlığı 3- Başköy Selçuklu Şehitlik Mezarlığı (Erzurum- Hınıs- Başköy Köyü) (A. Ceylan)	162
Kültür Varlığı 4- Kalecik Mezarlığı- Seyit Çolak Ziyaretgahı (Erzurum- Hınıs- Kalecik) (A. Ceylan)	162
FIGÜRLER	
Figür-1 Bölgedeki Merkezlerin Dönemsel Tarihlendirilmesi	163

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1. YÜZEY ŞEKİLLERİ

Doğu Anadolu'nun çok büyük bir kısmı iki bin metreden fazla olan geniş alanlar ve bu geniş alanları yer yer kesintiye uğratan yüksek dağ silsilelerinden oluşmaktadır. Bu dağlarla kaplı bölgenin yüseltisi en düşük olan yerini 875 metre ile Iğdır ovası oluşturmaktadır. Ayrıca burada Doğu Anadolu topraklarının ve ülkenin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı (5137 m.) da bulunmaktadır. (Atalay-Mortan 2003:465-478).

Antik kaynaklarda "Yüksek Ülke" adıyla geçen bölge, başka bölgelerdeki dağ yüksekliğinde verimli ovaları bulunmaktadır. Bu ovalardan en önemlileri Muş, Van Gölü, Bingöl, Malatya, Göle, Çıldır, Ardahan, Aktaş, Erzurum, Pasin, Horasan ve Iğdır Ovaları olarak belirtilebilir. (Erinç 1953:5).

Bölgenin sahip olduğu dağ silsileleri yükseklikleriyle şu şekilde sıralanır, en kuzeyde, Erzurum-Kars Platosunun da dahil olduğu (3280m) ile Kargapazarı, Gavurdağ (3109m.), (2360m) ile Kop ve Çimendağı (2749m.) yer alır. Daha sonra Karasu-Aras Dağları ve Munzur Dağlarıyla başlayıp doğuya doğru Mercan (3450 m.), Bağırpaşa (3282 m), Palandöken (3142 m.), Aşağıdağ (3270 m.) şeklinde bu dağ sıralaması devam etmektedir. Karasu-Aras Dağlarının doğusunda ise bölgenin en büyük yükseltisi olan Büyük Ağrı (5137m.) ve Küçük Ağrı bulunmaktadır. Karasu-Aras Dağlarını, Elbistan Havzası'ndan başlayarak birbirlerinden dağlık eşiklerle ayrılan Malatya, Elâzığ, Uluova, Bingöl, Muş, Van ve Yüksekova Havzaları takip etmektedir. Bu havza sıralanışını takip eden Murat Suyu güneyden geniş bir kavis ile bölgeyi Güneydoğu Anadolu'dan ayıran Güneydoğu Toros Dağları'na ulaşılır. Yukarı Murat ile Doğubayazıt depresyonlarının güneyinden başlayan ve Van Gölü'nün doğusunda bulunan kuzeyden güneye doğru gidildikçe yükselen Mengene Dağlık Alanı da bölgenin en güney doğusunu meydana getirmektedir (Atalay 1992: 57).

1.2. İKLİM

Yüksekliği ve dağlık bir bölge olmasıyla Doğu Anadolu bölgesi Türkiyenin diğer bölgelerinden farklıdır. Türk Coğrafya Kongresinde (1941),7 coğrafi bölgeye ayrılan

Türkiyede, Doğu Anadolu 163.200km² lik alanı ile Ülkenin çatısı durumundadır. (Atalay – Mortan 2003: 415).

Doğu Anadolu Bölgesini yeryüzü şekilleri bakımından beş bölümde inceleyebiliriz. 1) Erzurum- Kars Platosu 2) Munzur Dağlarının Doğusu 3) Kura –Aras Dağlarının Güneyi 4) Güneydoğu Toros Dağları Bölümü 5) Van Gölü ve Mengene dağlık alanı (Tarkan 1974:9; Doğanay 1989: 243). Bölge ile ilgili bahsettiğimiz sınırları Doğu da bulunan ülkelerin sınırları çizmektedir. Bölge Gürcistan, Ermenistan, Nahcivan ve İran sınırı ile Türkiye'nin Kafkaslara, Orta Asya ve İran yaylalarına açılan kapısı durumundadır (Ceylan 2008b: 33) Doğu Anadolu Bölgesini Ağrı, Bingöl, Erzurum, Erzincan, Kars, Hakkâri, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Şırnak ve Iğdır illeri oluşturmaktadır (Arıncı 2006:46).

Coğrafya ile ilgili verdiğimiz bilgilerden sonra bölgenin iklimine göz atmak gerekirse; Doğu Anadolu da genel itibariyle karasal iklime sahiptir. Bu durum kuzeyden güneye, batıdan doğuya gidildikçe daha çok hissedilmektedir. Bölge genelinde yaklaşık olarak 8 ay kış görülmektedir. Ülkemizde yağın en fazla yerde kaldığı bölge olan Doğu Anadolu da kış mevsiminde -40 °C'ye kadar sıcaklık düşer. Erzurum-Kars bölümünde karasallığın daha da etkili olduğunu görmekteyiz. Bu durumda coğrafyanın etkisi büyüktür. 22-22 °C arasında değişen yıllık sıcaklık farkı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde soğukların şiddetini güneydoğudan kuzeybatıya doğru arttırmaktadır. Yüksek platolarda yaz mevsimi serin geçmekte, yükseltisi diğer yerlere göre daha az olan Iğdır, Malatya, Elâzığ, Elbistan Ovaları'nda sıcaklıkların daha yüksek olduğu görülür. (Saraçoğlu 1989:470 vd; Koday 2005:32 vd.; Erinç 1953: 20; Atalay 1992:161 vd.). Coğrafi şartlarından dolayı farklı bir yağış tipine sahip olan bölgede yağışın mevsimlere göre dağılımı incelendiğinde en yüksek yağışların ilkbahar ve sonbaharda, en düşük yağışların kış mevsimine olduğu görülmektedir (Ünal 2003:195).

Bölge yükseltisinin fazla olması ve denizden uzak olması, bölgede ikliminin sert geçmesine neden olmaktadır. Kenarlardan içeri doğru gidildikçe karasal özellik şiddetli karasallığa yerini bırakır. Türkiye'de en yoğun kar yağışının görüldüğü bölge olan Doğu Anadolu da kar tabakasının çok uzun süre yerde kaldığı görülmektedir (Erinç 1953: 20; Atalay 1992: 161 vd.; Saraçoğlu 1989: 470-471; Atalay 2011: 116).

Ortalama 2000 yükseklikte ki Erzurum'un orman üst sınırında olması, yazın yüksek sıcaklığı ve kışın şiddetli soğukları ağaç yetişmesine engell olmaktadır. Doğu Anadolu

bölgesinin önemli şehirlerinden olan Erzurum sahip olduğu yükseltisiyle Anadolu coğrafyasının çatısı durumundadır. Erzurum yüzölçümü bakımından Türkiye sınırları içerisinde Konya, Sivas, Ankara illerinden sonra dördüncü büyük ildir. Stratejik açıdan oldukça önemli bir noktada yer alan Erzurum, Anadolu'yu Kafkaslara ve İran'a bağlayan doğal yolların kavşak noktası üzerinde bulunmaktadır. Çoruh, Aras ve Fırat Nehri gibi önemli su kaynaklarına sahip olan bu coğrafya eskiçağlardan itibaren yoğun bir yerleşime sahne olmuştur (Ceylan 2008b: 39 vd.).

1.3 BİTKİ ÖRTÜSÜ

İklim ve yüzey şekilleri bitki örtüsünü belirleyen temel unsurlardır. Nem oranından dolayı bölgedeki orman alt sınırı daha yüksektir. Güneybatı da 1100metrede görülen orman örtüsü doğu ve kuzey doğuda 1800-1900 metrede görülmektedir. 2800 metreye kadar orman örtüsü görülebilmektedir (Erinç 1953: 29). Yüzyıllarca yapılan tahribat sonucu bölgedeki ormanların çok büyük bir bölümü yok olmuş ve bu durum hala devam etmektedir. M.Ö. VIII. yüzyıl Asur'a ait olan kaynaklarında Hakkâri ve Van çevresinde sık ormanların olduğundan sözedilmektedir. Ksenophon da da M.Ö. V. yüzyılda Muş-Bitlis civarının ormanlarla kaplı olduğu da bilinmektedir. Bu durum Orta çağda da geçerliliğini korumuştur. (Burney-Lang 1971:129; Erzen 1984: 7)

Doğu Anadolu'nun en belirli özelliklerden birisi ve diğer Anadolu bölgelerinden ayıran özelliği genellikle burasının bir yüksek yayla oluşudur. Doğu Anadolu'nun en büyük kısmı denizden 2000 metrenin üstünde uzanan geniş düzlüklerle kaplıdır. Bu düzlükler yer yer dar çöküntü alanları veya yüksek dağlarla bozular. Bölgenin en alçak yeri 875m. yükseklikte olan Iğdır Ovasıdır. 2300 m olan Başkale, 1750-1800 m olan Erzurum Ovası İskân ve ziraat sahaları olup, bu yükseklikler İç Anadolu ve Batı Anadolu' da birçok dağların zirvesini teşkil eder. Doğu Anadolu'nun ortalama yüksekliği 2000m İç Anadolu'nun ise 1000 m civarındadır. Doğu Anadolu büyük düzlüklerle kaplı bir yüksek ülkedir. Batı ve Orta Anadolu' da birçok dağların eriştiği yükseltiler de yahut ormanların üst sınırların yukarısında uzanan boş sahalarla aynı seviyede bulunan Doğu Anadolu platolarında tarım yapılmakta, hayvan yetiştirilmektedir (Erzen 1984: 1,2).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ormanlar soğuğa dayanıklı, "sarıçam" ve "meşelerden" oluşmuştur. Güneyde kurak ortama uygun "ardıçlar" dağların yüksek yerlerinde ise soğuğa dayanıklı "huş" ile "titrek kavaklar" bulunmaktadır. Bölgede 2000

m.ye kadar çıkan depresyon ve vadi tabanlarında da gerçek step bitki örtüsünün yöreye hâkim olduğu görülür. Ormanlar tahrip edilmeden önce ancak çukur alanlarda bulunan step bitki örtüsü tahribattan sonra bugün adeta bölgenin her yerinde görülmektedir. 1200-1300m. arasında ise geven gibi otlar yer almaktadır. Iğdır Ovası gibi çevresine göre alçakta kalan yerlerde de pirinç, üzüm, pamuk gibi ürünlerin tarımı yapılmaktadır (Erinç1953:30-33; Saraçoğlu 1989: 471; Atalay 1992: 197; Arınç 2006:26). Doğu Anadolu'nun eskiden çok geniş sahalarının ormanla kaplı olduğu bilinmektedir. M.Ö. VIII. yüzyıl da Hakkâri- Van bölgesinde yapılan Asur istilalarına ait çivi yazılı kaynaklarda, sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden bahsedilmektedir (Mansel 1945: 126).

Doğu Anadolu Bölgesi, step, antropojen step veya dağ stepi, çayır, orman olmak üzere olgunlaşma biçimlenimlerine ayrılabilir. Malatya, Muş, Van, Erzurum, Erzincan, Iğdır bölümünde otsu bitkiler ilkbaharın orta ve sonlarına doğru havaların ısınması ile yeşererek çiçek açmakta, yağış durumuna göre de Temmuz, ağustos ayı başında kuruyarak tohum saçmaktadırlar. En geç ağustos ayı ortalarından itibaren bu ovalar boz ve sapsarı bir görünüme sahip olmaktadır. 800– 1000 m. arasında uzanan Malatya Ovası'nda otsu türler her tarafta görünürken, dere içlerinde kavak ve söğüt toplulukları ile yabani gül, ığde, böğürtlen, sumak bulunmaktadır. 1200–1300 m. arasında uzanan Muş Ovasında geven türleri ve otsu türler yer alır. 2000 m.de yer alan Erzurum Ovası'nda ise step yaygındır. Buna karşın 800 m.de yer alan Iğdır Ovası'nda ise pirinç, üzüm, pamuk gibi tarım ürünleri yetiştirilmektedir (Saraçoğlu 1989: 474; Atalay 1992:197; Atalay 1993: 167; Koday 2005: 35).

Kendine özgü iklim ve bitki örtüsüne sahip olan Doğu Anadolu'yu dört bitki örtüsü şeklinde inceleyebiliriz.

1. Bozkır
2. Dağ bozkırları ve Çayırlar
3. Meşe ormanları ve Antropojen Bozkırlar
4. Yüksek Dağ Çayırları şeklindedir (Atalay-Mortan 2003:439-445).

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Doğu Anadolu'nun ana özelliği ot ve çayır alanlarının fazla olmasıdır. Otlakların bol olması hayvancılık faaliyetlerini arttırmakla birlikte, kışların şiddetli ve uzun olması da bu bölgeyi tahıl tarımına elverişli hale getirmektedir. (Saraçoğlu 1989:19).

Geçmişte de bölgede tahıl tarımı yapıldığını destekleyen kanıtlara rastlanmıştır. Günümüzde ise çevrede buğday ve arpanın patates ve şekerpancarı ekimi yapılmakta sulu tarımın gerçekleştiği her türlü sebze soğuğa dayanıklı meyve yetiştirilmektedir. Çağlar boyunca ormanların ölçsüzce kullanılması ve bölgeye yönelik istilalar sırasında acımasızca yapılan ağaç kesimi bu tür formasyonlara telafisi imkânsız zarar vermiştir. Bunun doğal sonucu olarak, Doğu Karadeniz sıra dağları dışında ormanlık alanlar çok sınırlıdır. Ormanların ortadan kalkması otlakların büyük boyutlara ulaşmasına sebep olmuştur. Bu durumun doğal sonucu olarak da hayvancılık faaliyetleri artmıştır (Pehlivan 1991a: 19,20).

1.4. HİDROGRAFYA

Doğu Anadolu Bölgesi akarsu kaynakları oldukça yüksek olan bir bölgedir. Akarsular fiziki olarak ülke sınırlarını oluşturmalarının yanı sıra yaşam kaynağı olmasıyla da sınırları çizmekte etkilidir. Doğu Anadolu Bölgesi fiziki yapısından dolayı geçitler ve doğal yollar hep akarsuların açtığı vadilerde bulunmaktadır (Girgin-Bulut vd. 2001: 89-109). Bölgedeki bulunan su kaynakları, Kura, Aras, Fırat ve Dicle'dir. Kura Nehri, Allahüekber Dağları'ndan başlayıp Ardahan yakınlarından, Gürcistan'a ve oradan Azerbaycan'a geçerek Hazar Denzine dökülür (Tuncel 1991:133). Aras Nehri, Bingöl dağlarından başlayıp, Kağızman'dan geçerek Iğdır'dan ülkemiz dışına çıkar. Aras Nehri de Azerbaycan'dan geçerek Hazar Denzine dökülür (Ksenophon 1984:132; Tuncel 1991: 332).

Anadolu'nun ikinci önemli kapalı havzasını oluşturan Van Gölü Havzası bölgenin Güneydoğusunda bulunmaktadır. Basra Körfezine dökülen Dicle, Fırat ve bunların kolları toplar ve götürür. Doğu Anadolu'nun verimli topraklarını, ham maddelerini yüzyıllar boyunca Mezopotamya ya taşıyan Dicle ve Fırat, oraları hem su hem de toprak yönünden besleyerek, büyük kentlerin, devletlerin ve uygarlıklarında doğmasında büyük öneme sahiptir (Erzen 1992: 4).

Ülkemizin en uzun nehri olan Fırat Herodotos'un eserinde büyük, derin ve hızlı olduğu tasvir edilmiş ve Babil'e de hayat verdiği vurgulanmıştır (Herodotos 1983: I, 180vd, V. 52). Dumlu dağlarında ortaya çıkan Karasu ve Murat kollarından oluşan Fırat Nehri daha sonra kuzeydoğu-güneybatı yönünde akarak Erzincan'ı geçip Elâzığ ili sınırlarında Murat kolu ile birleşmektedir. Elazığ'dan sonra kuzey-güney yönünde akarak

Şanlıurfa'dan Suriye'ye geçmektedir. Suriye ve Irak çöllerine hayat veren Dicle ile birleşerek "Şattü'l Arap" adını alarak Basra Körfezine dökülmektedir (Tuncel 1996: 31 vd; Koday 2005: 36 vd). Kaynağını Doğu Anadolu'dan alan Dicle Nehri Güneydoğu Toroslardan doğup Batman yakınlarında Botan Çayı ile birleşerek Türkiye Suriye sınırı boyunca akarak Cizre yakınlarında Irak'a girer ve Fırat ile birleşerek Basra Körfezine dökülür (Hoşgören 1994: 61-113).

Bölgedeki göllere de göz atmak gerekirse; volkanik püskürmeler sonucu oluşan krater çanaklarında ve lav setlerinin oluşturduğu göllerin en büyüğü 3713 km² ile Van gölüdür (Saraçoğlu 1989: 434 vd). Deniz seviyesinden 1640m yükseklikteki gölü Bend-i Maihi, Altındere, Karasu ve Hoşap suları beslemektedir. Bu akarsuların getirdiği alüvyonlarla gölün kenarlarında kıyı ovaları oluşmuştur. Bu ovalardan başlıcaları; Erciş, Muradiye, Gevaş, Gürpınar ve Van Ovası'dır. Gölün derinliği değişiklik göstermekle birlikte Tatvan İlçesi önünde 451 m'yi aşmaktadır (Arınç 2006: 30vd).

Bölgenin ikinci büyük gölü olan Çıldır Gölü kuzey-güney yönünde 18,3 km, doğu-batı yönünde 16,2 km uzunluğundadır. Derinliği 100 metreden fazla olan göl 115km²'lik bir yüz ölçüme sahiptir (Atalay 1978: 23 vd.; Koday 2001: 173 vd.).

1.5. MADENCİLİK

Maden Tetkik Araştırma Enstitüsünün Yaptığı araştırmalara göre Doğu Anadolu da zengin demir yatakları üç ana bölgede toplanmıştır.

- 1.Malatya-Elâzığ- Tunceli- Bingöl Bölgesi
- 2.Divriği- Erzincan- Erzurum Bölgesi
3. Siirt- Bitlis- Van- Hakkâri Bölgesi

Doğu Anadolu bölgesinin ikinci zengin demir yatakları, Divriği- Erzincan- Erzurum çevresinde bulunmaktadır. Ekonomik değeri yüksek olan demir yatakları yaklaşık olarak 480 milyon tonluk rezerv ve potansiyele sahiptir (Belli 1985: 366).

Ancak Maden bakımından zengin olan ülkemizin bu zenginliği üretime yansıtılmamaktadır. Anadolu'da madenin ilk kullanıldığı yer Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'nin 7 km. güneybatısındaki Sesverenpınar Köyü'nün kuzeyinde yer alan Çayönü Höyük olduğu belirlenmiştir (Özdoğan 1999: 39). Anadolu'da madenin ilk olarak kullanıldığı diğer bir merkezde Konya'nın 52 km. güneydoğusunda, Çumra İlçesi'nin yaklaşık 11 km. kuzeyinde yer alan Çatal Höyük'tür. (Mellaart 1961: 172-177).

Doğu Anadolu da kalkolitik çağdan itibaren madenin kullanıldığı bilinmektedir. Eski Tunç çağında Doğu Anadolu da madencilik gelişmesi ve ticarete dönüşmesinde zengin maden rezervlerinin etkisi yadsınamaz. (Koşay 1959: 377 vd.). Doğu Anadolu bölgesi sahip olduğu maden kaynaklarından dolayı stratejik öneme sahiptir. Bölgenin zengin demir madeni yataklarına sahip olması Assur kralı I. Salmanassar'dan başlayarak Hurri kökenli Uruatri-Nairi halkının bulunduğu Doğu Anadolu bölgesine seferler düzenlemelerinin en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Asur Kralı II. Sargon'un seferi sonrasında Urartuların bilinen en önemli kült merkezi sayılan bugünkü Irak'ın Revandiz Bölgesi'nde bulunan Muşaşir Tapınağı'ndan yağmalayarak Asur'a götürdüğü 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton bronzdan yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silah bölgenin madencilikteki ulaştığı noktayı ve maden yataklarının zenginliğinin önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Çilingiroğlu 1994: 41 vd.; Salvini 2006: 94 vd.).

Doğu topraklarının özellikle Orta Fırat Bölümünü oluşturan Adıyaman-Malatya-Elâzığ-Tunceli de altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madeni yatakları bulunmakta. Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin Kağızman Bölgesinde, gümüş, kurşun, bakır ve demir madeni, Van Gölü'nün güneyini oluşturan Diyarbakır-Siirt-Van-Hakkâri Bölümünde altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir madenleri olduğu görülmektedir (Belli 1991: 44-49; Ceylan 2008b:33-47).

1.6. YOLLAR

Doğu Anadolu da bulunan yol sistemi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin göstergesi olarak görülmekle birlikte, bölgedeki yollar çay, dere ve ırmakların açmış oldukları vadilerde yer almıştır. M.Ö. III. Bin yılından itibaren varlığı görülen Hurriler, ulaşımı vadiler aracılığıyla sağlamışlardır. Urartu Devletinin kurulmasıyla yol ağı daha biçimli bir şekilde düzenlenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi, Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yollarının birleştiği noktada bulunduğu için dolayı büyük öneme sahiptir. İlk defa Alman coğrafyacısı Ferdinand von Richthofen tarafından İpek Yolu olarak adlandırılan kervan yolu, Doğu Anadolu'da bulunan merkezlere ulaşarak, farklı yönlerde doğru devam etmiştir (Belli 1982: 180 vd., Ceylan 2015: 77 vd.)

Yol sistemi bölgenin yüzeysel yapısıyla yakından ilgilidir. En önemli bölümü tektonik olarak ve daha sonraki rüzgâr veya akarsu erozyonlarına bağlı olarak şiddetli

kıvrımlar ve kuvvetli eğilimler oluşturmuştur. Tüm bunlara ilaveten uzun ve sert geçen kışlar bölgede doğal yollar dışında ulaşımı çok zor hale getirmiştir (Saraçoğlu 1989:503).

Tarihin her döneminde askeri ve ticari amaçla kullanılan doğal yol sistemi (Saraçoğlu 1989: 503), akarsuların açtığı vadilerde bulunmaktadır (Girgin-Bulut vd. 2001:89-109). Hemen hemen her dönemde askeri veya ticari amaçla kullanılmış bulunan doğal yol sistemi jeomorfolojik yapının zorunlu kıldığı doğu- batı yönünde daha rahat yapılabilmektedir. Ancak Kafkaslar ve kuzey-batı İran'dan gelen transit yolu Erzurum üzerinden İç Anadolu'ya bağlayan doğal zemin ile buna paralel ve biraz kuzeyde kalan Çoruh Kelkit depresyonundaki daha az kullanılan yol kuzey-batı doğrultusundaki hatlarla birbirine bağlanmıştır. Özellikle Serçeme Boğazı –İspir, Tortum güzergâhı ve Narman-Oltu-Olur hattının çevresinde bulunan Urartu çağdaşı kale garnizonlarla çok eski bir kullanıma açık oldukları anlaşılmaktadır. Maden yataklarını kontrol altında bulundurabilmek ve kısa zamanda Karadeniz sahiline ulaşabilmek için bu yolların kullanılması kaçınılmazdır. Bu durum Urartu kayıtlarında Diauehi Geçit Ülkeleri olarak tanımlanmaktadır (Pehlivan 1991a:22).

Bu doğal yolları iki ana grup içerisinde incelemek mümkündür.

İlk gruptaki yol ağı şu şekildedir kuzeyde, Kars üzerinden Kafkaslara ve Ağrı-Dağı kuşağı üzerinden İran yaylalarına ulaşan; Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. İkinci yol ağı ise Malatya-Elâzığ-Muş-Van depresyonlarını birleştiren yoldur. Doğu-batı yönünde devam eden bu iki ana yolu Malatya-Sivas-Samsun ve Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum dikey yolları birbirine bağladığı görülür. Kuzey-güney yönünde olan bu yollar aynı zamanda Karadeniz'i İran'a bağlayan en kısa yol olarak önem arz etmektedir (Tarkan 1974: 19; Tozlu 1997:156; Özgül 2015_a :141; Ceylan 2016: 658).

Karadeniz ve İç Anadolu'dan gelip Hasankaleden İran'a ulaşan bu transit yol, Horosan'da Kafkaslardan gelen yollarla kesiştiği belirlenmiştir. Bu mevkiye güneye ayrılan kol Tahir Gediği'ni aştıktan sonra, Eleşkirt- Ağrı istikametinden Doğu Bayezit, Gürbulak üzerinden İran'a varır. İran transit yolu Ağrı mevkiinde Van-Erciş-Patnos üzerinden gelen başka bir yolla birleşip, Urartu krallarının kuzey ve kuzeybatıya yaptıkları seferlerde kullanılan bu yol Hakkâri ve Van çevresini Erzuruma bağlayan en kısa yoldur (Balkaya 1995:8). Doğu Anadolu'nun doğu-batı yönündeki yolları tarıma elverişli bölgeleri birbirine bağlarken, yaylalarda yetiştirilen hayvanların Anadolu'nun iç

kesimlerine satış için gönderildiği yol olma özelliği de göstermektedir (Tarkan 1974;18vd.; Saraçoğlu 1989;481vd.; Koday 2005;1vd.).

Urartu yollarını daha ayrıntılı şekilde incelemek gerekirse; Tuşpa-Kelişin Ordu yolu ile başlayabiliriz. Kral İşpuini'nin oğlu Menua ile ortak yönetimleri sırasında (M.Ö 820-810) yaptıkları en önemli yol yaklaşık 300 km uzunluğundaki Ordu Yolu'dur. Urmiye Gölü'nün güneybatısına açılan bu ünlü yol, Tuşpa'dan başlayıp bugünkü Türk-İran-İrak sınırının kesiştiği yerin güneyinde yer alan Muşafir/Ardini Tapınağına kadar uzanmaktaydı. Bölgenin sarp ve aşılması zor kesimlerinden geçen yol genişliği hiçbir yerde 3m'nin altına düşmemektedir. Bu yolun eğilimli olan kenarları da bir veya birden çok sıra taş duvarlar ile güçlendirilmiştir (Belli 2007: 347).

Urartu yolları içinde incelemek gereken bir diğer yol da Tuşpa-Erciş-Patnos-Hasan kale- Erzurum-Erzincan-Sivas-Orta Anadolu yolu ya da Erzurum-Ağrı- Doğubayazıt yoludur. Bu yol Kars'dan Kafkaslar'a, Ağrı Dağı uzantısı üzerinden İran yaylalarına ulaşmaktadır (Ceylan 2016: 658; Tozlu 1997: 1 vd.). Bu yolun ilk güzergâhı Urartu krallarından daha çok yol yaptıran yöneticilerden olan Menua' ya (M.Ö. 810-786) aittir. Bu dönemde devletin genişleme politikasına paralel olarak bilinçli ve düzenli yollar yapıldığı görülür. Menua'nın yaptırdığı yollar sayesinde hem çeşitli bölgeler devletin topraklarına dahil edilmiş hemde yolun önemli yerlerine Urartu kralı, çivi yazılı steller dikmiştir. Urartu krallarından II. Argiştı (M.Ö. 714-685) zamanında Erzincan'ın 10 km doğusuna Altın-tepe kalesinin inşa edilmesiyle bu yolun önemi daha çok artmıştır. Orta Anadolu'ya açılan bu yol Urartu krallığının yıkılışına kadar önemini kaybetmemiş ve ticaret yolu olarak kullanılmaya devam etmiştir (Belli 2007: 348,349).

Urartu Kralı Menua zamanında inşa edilen Körzüt Kalesi, kuzeyde Kafkasya ve doğudan da Kuzeybatı İran içlerine ulaşarak güneyde Urartu başkenti Tuşpa'ya gelen tarihi yolların birleştiği önemli bir noktada bulunmaktadır. Oldukça anıtsal bir görüntüsü bulunan Körzüt Kalesi, güney ve güneybatı eteğinde geniş bir alana sahip olan Aşağı Kent ile birlikte, bölgenin en önemli ekonomik ve askeri yönetim merkezimeydana getirmektedir. Muradiye Ovası'ndan kuzeye açılan yol Muradiye Kalesi- Gönderme Boğazı-Çaldıran Ovası ve bölgenin önemli engebesi Tendürek Geçidi'ni (2225 m.) geçtikten sonra, Doğubayazıt'a ulaşmaktadır. Farklı yönlerden gelen tarihi yolların kavşak noktasında bulunan Doğubayazıt Kalesi bölgenin en büyük askeri ve ekonomik yönetim merkezidir. Özellikle Hindistan – Afganistan – Kuzeybatı İran ilçelerinden gelen

tarihi ticaret yolu, Doğubayazıt Kalesi önlerinden batı yönüne doğru devam ederek Diyadin – Taşlıçay – Ağrı – Eleşkirt – Tahir Geçidi – Horasan – Hasan kale – Erzurum – Erzincan üzerinden Orta Anadolu içlerine, ya da Erzurum üzerinden Kuzeyde Trabzon Limanı'na ulaşmaktadır. Doğubayazıt Kalesi yakınından kuzeye doğru devam eden tarihi yol, bu yörenin en önemli geçidi olan Çilli Gediğini aştıktan sonra İğdır Ovası ve Aras Vadisi'ne ulaşmaktadır. M.Ö. IX. yüzyılın son çeyreğinden Urartu Krallığı'nın yıkılışına kadar kuzeyde Kafkasya içlerine kadar uzanan bu önemli tarihi yol, değerinden bir şey kaybetmeden yoğun bir şekilde devam etmiştir (Belli 2007: 350-353).

Urartu krallığının yönetiminde bulunan Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesine ulaşan tüm yollar, zorunlu olarak Van ovasına açılmaktaydı. Tuşpa'dan kuzeydoğu yönüne doğru ilerleyen yol, Kıratlı (Lamizgert) Kalesi- Aşağı ve Yukarı Anzaf Kalelerinin önlerinden geçtikten sonra, doğu yönünde engebesiz arazide devam ederek Aktaş Kalesi- Erçek – Özalp- Saray- Kotur vadisini takip ederek Kuzeybatı İran içlerine kadar devam eder. Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesinin doğu yönünde Kuzeybatı İran Bölgesi ile bağlantısını sağlayan bu yol, askeri seferlerin yanı sıra, büyük ölçüde ticaret yolu olarak da kullanılmıştır (Belli 2007: 353).

Tarihi belgeler ve arkeolojik verilerle Erzurum'un tarihi yol ağı üzerinde olduğu kanıtlanmıştır. Urartu Devletinin Kuzeybatı yolunun en önemli bölümünü oluşturur Erzurum. Urartu başkenti Van'dan başlayan yol sırasıyla Keçikıran-Deliçay-Erciş-Ağrı Gediği- Dedeli-Değirmendüzü-Giriktepe-Patnos- Ağrı-Eleşkirt-Tahir Gediği-Horasan-Pasinler- Erzurum'a ulaşır (Burney 1957;39vd.; Pehlivan 1984; 23; Tarhan 1978; 141 vd.).

İlkçağdan günümüze kadar, doğu- batı yönünde uzanan Doğu Anadolu yollarını bölgeye egemen olan bütün kültürlerin kullandığı görülmektedir. Erzurum da toplanan yolların Karadeniz ve Kafkasya bağlantılarını ortaya koymak oldukça zordur. Dağlar doğu- batı doğrultulu olduğundan dolayı yollara kolay kolay geçit vermemektedir. Dar vadilerden meydana gelen yol güzergâhlarına kaleler kurulmuştur. Bu kalelerden bazıları kontrol amaçlı kurulmuş, bazıları ise merkezi kaleler olarak yapılmıştır. Merkezi kaleler Urartu dönemi kaleleri olma özelliği göstermektedir. Ulaşım yolları da ilkçağ'dan itibaren kullanıldıklarını görmekteyiz (Ceylan 2016:659).

Urartunun kuzey yayılımında ikinci tarihi yol görevi gören Erzincan- Tercan ilçesine güneyden ulaşan yollar, Horasan'ın 24 km. kuzeybatısındaki Aşağı Yıldırım

Köyündeki vadi yolları ile devam etmektedir. Urartu yollarına benzeyen bu doğal yollar, araştırma sahasımız olan Tekman'ın kuzeybatısındaki Ilıgöze Kalesi ile Çat'ın güneybatısındaki Hubeyr Kalesi'nden Gaban Kalesi ve yerleşim yerlerine ulaşmaktadır (Özgül 2015_a:142). Bu yolların bulunduğu bölgelerde Urartu kale mimarisi ile benzeşen çok sayıda kalenin olması, bu yolların Urartu dönemindeki doğal yollar olduğuyailgili bir fikir uyandırmaktadır. Büyük bir olasılıkla bu yollar küçük- büyük kale- garnizon- gözetleme kulesi arasındaki iletişimi ve uyumu sağlıyorlardı (Özgül- Ceylan vd. 2013:277).

1.7. ERZURUM İLİ GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ ve TARİHİ COĞRAFYA

Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü oluşturan Erzurum ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Erzurum yüz ölçümü bakımından Doğu Anadolu'nun birinci, Türkiye'nin ise dördüncü büyük ili olma özelliğindedir. Yüzölçümü 25.066 km² olup, yaklaşık 40 derece kuzey paraleli ile 41 derece doğu meridyeni arasında bulunmaktadır. Erzurum ili konumu ve nüfusu itibariyle dünyanın en yüksek noktalarında kurulmuş kentlerden biridir (Doğanay 1989: 243 vd.; Tarkan 1974: 7-20).

Erzurum yüzölçümünün yaklaşık %64'ünü meydana getiren ve dağların arasında bulunan ovalar, tarım ve hayvancılık için uygun toprakları oluşturur. Dağlar il merkezinde kuzeyden güneye doğru sıralanmışlardır. Bu dağlar Doğu Karadeniz Dağları ve Kuzey Anadolu Dağları, Kop Dağları, Akababa Dağı, Dumlu Dağları, Mescit Dağı, Kargapazarı-Güvercin Dağları, Hasanbaba Dağı, Karasu-Aras Dağları, Dumanlı Dağı, Palandöken Dağı, Sakaltutan Dağları, Köse Dağı'dır (Yalçınlar 1973:35).

Hem kuzeyden hem güneyden yüksek dağlar ve yüksek platolar tarafından çevrilmiş olan Aşkale- Erzurum- Hasankale depresyonu üç ana bölüme ayrılır. Batıda Yukarı Karasu vadisinden başlayan "Aşkale Ovası", merkezde bulunan "Erzurum Ovası" ve doğuda "Pasinler Ovası" şeklindedir. Doğu Anadolu'nun son derece dağlık, engebeli ve yüksek olduğu dikkate alınırsa, Morfo- tektonik olayların eseri olan bu depresyonun ve bölge iklim koşullarına göre yüksek bir tarımsal potansiyeli bulunan söz konusu ovaların, Erzurum gibi büyük bir kentin burada kurulması büyük bir rol oynamıştır. Gerçekten de çevrede yapılmış olan Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları M.Ö. IV. Binyıllardan itibaren, çevrenin ova kesiminin yerleşmelere açılmış olduğunu, ancak

bunun öncelikle “tahıl tarımı ve hayvancılıkla” mümkün olduğunu göstermiştir. Tarihi dönemlerde ve günümüzde de çevrenin, bölge koşullarına göre oldukça yoğun bir nüfus barındırması ve Erzurum gibi Doğu Anadolu'nun en büyük kentlerinden birinin burada yer almasında yukarıda belirttiğimiz ovaların tarım potansiyelinin önemli etkileri vardır (Güneri 1997: 46,47). Bölgede yapılan tarımla ilgili olarak; Antik yazarlardan Xenophon bölgeden geçerken gördüğü tahılları şu şekilde ifade etmektedir.

“...Birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti...”

Bu sözden de anlaşılacağı üzere bölge tarım açısından son derece verimlidir (Pehlivan 1991a: 19 vd.). Erzurum bölgesi ovalarından bahsettikten sonra bölgedeki nehirlerden de bahsetmek gerekmektedir.

Dumlu dağlarından doğan Karasu, kuzeydoğu- güneybatı istikametinde akarak Erzincan'ı geçtikten sonra Elâzığ il sınırlarında Murat suyuyla birleşmektedir. Bu birleşmeyle nehir Fırat adını alır. Fırat Nehri, kuzey- güney yönünde akarak Elâzığ'dan itibaren Şanlıurfa'dan Suriye'ye akmaktadır. Tarih boyunca hayat kaynağı olarak bilinen ve kurak Suriye ve Irak topraklarına hayat veren Dicle ile birleşip “Şattü'l Arap” adıyla Basra Körfezine akmaktadır (Tuncel 1996: 31 vd.; Özey 2002: 56; Koday 2005: 36).

Dicle Nehri, Güneydoğu Toroslar daki Hazar Baba Dağı'ndan doğarak, Batman ve çevresinde Botan Çayı ile birleşip Türkiye-Suriye hattı itibariyle Cizre yakınlarından Irak'a girer. Basra yakınlarında ise Fırat ile birleşerek “Şattü'l Arap” adını alır ve Basra Körfezine dökülür. Havza sınırları içinde Hakkâri, Şırnak, Bitlis ve Van'ın bir kısmı yer almaktadır (Arınç 2006: 30).

Bölgedeki bir diğer nehir ise Çoruh dur. Erzurum'un kuzeyinde kalan ilçeler Çoruh Havzasında kalmaktadır (Khalaf 2006: 33-34). Çoruh (Harppasos) ve Kelkit (Lykos) nehirleriyle ilgili antik kaynaklarda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Ksenophon, Çoruh Nehrinin Taokh ülkesinin çok yakınında bulunduğunu, bir kolunun Hesperitler/ Saspierler diğerinin de Taokların topraklarını suladıktan sonra Kulhi/ Kolkhis'i geçtikten sonra denize ulaştığını kaydeder (Ksenophon 2011:335).

Yine kaynağını bu bölgeden alan bir diğer nehir Palandöken ve Bingöl dağlarından doğan Aras (Araks), Kür (Kyros) nehirleriyle birleştikten sonra uzun bir yol kat ederek Hazar (Kaspia) Denizine dökülür (Pehlivan 1991a: 17).

Aras nehri hakkında önemli bilgiler veren Antik yazarlardan olan. Ünlü tarihçi Herodotos Aras ile ilgili şu sözleri kullanmıştır;

“Araks Matienler’in ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır. Burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks’ın yalnız bir ağız bir engele çarpmadan Hazar Denizi’ne dökülür” (Herodotos 1983: I/201, 202, 205, 209, 211, 216, III-36, IV-11,40) demektedir.

Strabon da bu sözlere benzer şekilde Aras’ı anlatmıştır.

“...söylendiğine göre Araks Irmağı, birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia (Hazar) Denizi’nde Hirkanya Körfezi’ne dökülür...” (Strabon 1987: XI,8,6; XI,2,4).

Kamusu’l Alam’ da ise Aras Nehri’ne yapılan köprülerin dayanamayacağı şöyle ifade edilir; *“Aras’ın cerayan’ı menbaa’sından taa Orad Abad şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevkii muhtelifesinde defa’atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17km. lik mesafede 425 m. aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hasil eder.”* (Sami 1889: 72 vd.).

Aras nehri, adının kaynaklarda sıkça bahsedilmesi tarihin her döneminde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Urartular, Aras nehri için; *Abiliane /4331, Argıştehinele/ Er^ekua*, Romalılar Araxes, Araplar Ar-ras, Ruslar Araks ve İranlılar da Nahr-ı Aras adını kullanmışlardır (Ceylan 2001_a: 18).

Bölgede bulunan bu nehirler çevresinde birçok uygarlığın doğmasına ve gelişmesine sessizce tanıklık etmiştir.

1.8. TEKMAN BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.8.1 Jeoloji ve Jeomorfoloji

Tekman ilçesi Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Murat-Van Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bu sahada volkanik ve sedimanter kaya birimleri bulunmaktadır. Bu alan içerisinde en yaşlı birimi Paleozoyik yaşlı Hınıs Metaofyolitine ait Peridotitler oluşturur. Bu temel kayaların üzerine tektonik uyumsuzlukla Tersiyer’e ait birimler gelmektedir. Bölgede Tersiyer birimleri kızıl-şarabi renkli kaba kırıntılar (çakıl taşı, kumtaşı, çamur taşı), kireçtaşı ve ince taneli sedimanter kayalar ve volkanik (lav, piroklastik)kayaçları içeren üye ve formasyonlardan oluşur. Tersiyer birimlerini

oluşturan Orta Eosen yaşlı Kozlu, Üst Eosen yaşlı Adilcevaz formasyonları birbirleriyle düşey ve yanal geçişlidir (Taşkiran 2006:6).

Tekman yöresinde deniz orta miyosende bölgeyi terk etmiştir. Mescitli formasyonunun alt düzeyleri denizel, üst düzeyleri ise lagüner özelliktedir. Bu nitelik denizin bu dönemde çekildiğini belirtir. Tekman yöresinde Pliyosen, alttaki birimler üstünde uyumsuz olan Çullu formasyonu ile temsil edilmektedir. Kireçtaşı, tuf ve aglomera tekrarlamasından meydana gelen Çullu formasyonundaki kireçtaşları, gösel fasiyestedir. Bölgede Kuvaterner yaşlı alüvyonlar ve bazalt akıntıları bulunmaktadır (Şaroğlu- Yılmaz 1984:79).

Yıldırım, Tekman-Pasinler (Erzurum) arasında yüzeyleyen ofiyolitik birimlerin jeolojisi ve petrografik özellikleri adlı Yüksek Lisans tezinde bölge ile ilgili yapılan araştırmaları incelemiştir. Bu araştırmalardan biride Gedik'in 1985 de, Tekman yöresinde yaptığı çalışmada ofiyolitli birimi, ilk kez Şahvelet Ofiyolit karışığı olarak adlandırmıştır. Koyu yeşil renkli, okyanus tabanı malzemesi olan serpantinit, peridotit, piroksenit, gabro, yastık lav, spilit, diyabaz ile okyanus tabanı üzerinde gelişen şarabi renkli radyolarit, kalsit damarlı-çörtlü pelajik kireçtaşlarından oluştuğunu belirtmiştir. Şahvelet Ofiyolit Karışığının, okyanus tabanı malzemesi ve bunların üzerinde oluşan kireçtaşlarının tektonik karışımından ibaret olduğunu ve Doğu Anadolu'da yaygın olan bu birimin Neotetis'in kuzey kolunun ürünü olduğu, Şengör ve diğerleri (1980), tarafından belirtilmiştir (Yıldırım 2008: 5,6).

Tekman yaylası Miyosene ve Oligosene ait seyrek kıvrımlı kalkerlerden oluşan bu bölge çok yüksektir. Hiçbir yeri 1800 metreden düşük değildir ve en yüksek kısmı 2250 ila 2500 metre arasındadır. Bu yükseklikler dışarıya doğru nispeten dik ve sarp meyiller oluşturduğu halde içeriye bakan taraf daha yumuşak meyillerle alçalır. Her tarafından yüksek kabarıklıklarla çevrilen Tekman yaylası bir havza gibidir. Bu durumda Tekman yaylasının zamanında ya da Miyosende bir göl tarafından çevrilmiş havza olup olmadığı akla gelebilir. Yaylayı her tarafından yüksek ve devamlı kabarıklıklar kuşatmaktadır. Akarsular her taraftan yaylanın ortasına doğru iner. Yaylanın ortasındaki Oligosen ve Miyosen oluşumları Tatozdaki tuzlu kaynaklar, Miyosen gölünden kalmış olabilir. Bu oluşumlarıyla Tekman yaylasını iki bölüm halinde inceleyebiliriz. Taşkesen bölgesi ve buradan Bingöl yaylalarına doğru uzanan kısma Yukarı Tekman, daha doğuda merkezi

Söylemez bölgesine uzanan kısma da Aşağı Tekman denilmektedir (Saraçoğlu 1956: 226,227).

1.8.2. İklim ve Bitki Örtüsü

Erzurum iline bağlı olan Tekman'ın iklim ve bitki örtüsüne kısaca değinmek gerekirse, Tekman da kışları Erzurum ovasından daha ağır olduğu görülmektedir. Erzurum ovasına göre kar Aşağı Tekman da bir hafta, Yukarı Tekman da 15 gün geç kalkar. Yağan kar çoğu yerde bir metreyi geçer ve kışlar tipilidir. İlkbahar ortalarına doğru hava ısınır ve bu mevsimde esen Kible Yeli karı eritir. Tekman da yaz mevsiminde de yağmur görmek mümkündür. Yaz mevsimi çok kısa ve serin geçer (Saraçoğlu 1956: 229,230).

Doğal bitki örtüsü üzerinde iklim şartlarının ve coğrafyanın büyük etkisi olduğu bilinmektedir. Erzurum'a nazaran kışlar Tekman da daha ağırdır. Bu sebeple buğday, arpa ve çavdar ekilir ancak hayvancılık buralarda esastır. Buralarda bol ot bulunmasından dolayı koyun ve sığır besiciliği yapılır (Saraçoğlu 1956: 232).

Tekman da yüksek topografyaya sahip kesimler seyrek çam ağaçlarıyla kaplı; yamaçlar bodur bitkilerle kaplı ya da çıplaktır. Düz kesimler ise mera olarak kullanılmakta olup, otlarla kaplıdır (Taşkiran 2006: 3).

1.8.3. Yer Altı Kaynakları

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü "Tekman havzası" petrol prospeksiyon ve detay jeoloji araştırmaları çerçevesinde 1200m²lik bir bölüm incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda Tekman havzasında petrol sızıntısına rastlandığında dolaylı 1912 yılından beri birçok yerli ve yabancı yerbilimciler tarafından bölge üzerinde etütler yapılmıştır. İlk bilgi Oswald'a (1912) aittir. Lucius (1925), Kirk (1937), Cunnigham-Cerig (1938), Arni (1938), Pamir ve Baykal (1942), Hozer (1954), Genel ve 1:100000 ölçekli jeolojik çalışmışlardır. Daha sonra Demirtaşlı ve diğerleri (1965), Gedik ve Tütüncü (1965), Gedik (1966, 1967,1968), İlker (1966), Tanrıverdi (1971), Aziz (1971), Kurtman ve Akkuş (1971), Havur (1972), Erdoğan (1972), tarafından detay jeoloji etütleri yapılmıştır. Tekman havzası içerisinde katranlı petrol sızıntısının bulunması, petrol oluşabilecek şartların geçmişte mevcut olduğunu gösterir. Ayrıca Hürübaba formasyonu içerisindeki kumlu kireç taşları da canlı petrol içerirler (Gedik 2006: 1,2,17).

Tekman bölgesindeki yer altı sularıyla ilgili de araştırmalarda yapılmıştır. Bu araştırmaya göre bölgede Kuvaterner yaşlı alüvyon ve traveren yeraltı suları için akifer niteliğindedir. Çalışma alanının jeoloji haritasında gösterilen sıcaklıkları yüksek olan su kaynakları sahadaki doğrultu atımlı faylar boyunca yüzeye çıkmaktadır. Sıcak su kaynaklarının sıcaklıkları 29°C- 57°C arasında değişmekte olup özellikle sahanın güneybatısındaki kaynaklara soğuk su karışımı olduğu için kaynak sıcaklığı düşmektedir. Çalışma sahasında sıcak ya da soğuk su amaçlı yapılmış herhangi bir sondaj çalışması yoktur (Taşkıran 2006: 21).

İKİNCİ BÖLÜM ANADOLU’NUN TARİHİ ÇAĞLARI

2.1. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

Yazının icadından önce (Prehistorya), yazının icadından sonra (Historya) olmak üzere iki bölümde incelenen tarih’in aradaki geçiş süreci Protohistorya olarak isimlendirilmektedir.

Prehistorik arkeolojide kullanılan tarihleme yöntemleri tabakalanma, tipoloji ve görelî tarihleme şeklinde sıralanmaktadır. Arkeometrik tarihleme yöntemleri ise; Radyoaktif yöntemler, Karbon 14 yöntemi¹, Potasyum-argon²Manyetik yöntem(jeomanyetizma), Termolüminesans, madde de biriken radyasyon enerjisi miktarı onun radyasyon etkisinde kaldığı süreye yani maddenin yaşına bağlıdır. Biriken toplan enerjinin bir yılda biriken enerjiye bölünmesiyle enerjinin kaç yıldır toplandığı yani maddenin yaşı hesaplanır. Diğer bir yöntem de Ağaç halkaları yöntemi (Dendrokronoloji)dir. Dendrokronolojik araştırmalarda ağaç halkaları incelenir. Bu incelemede su alan ağaç halkalarının genişlediği, az su alan ağaç halkalarının ise daraldığı gözlenmektedir. Bu şekilde elde edilen verilere başka faktörlerin etkilerine de pay bırakılarak değerlendirilmesiyle geçmişteki yağış ve kuraklık durumlarıyla ilgili bilgiler elde edilebilir (Gümüşçü 2006:286,287). Bu yöntemin yanı sıra karbon 14 yöntemiyle de ülkemizde bulunan birçok mağaranın, yerleşim yerinin tarihlenmesi yapılmıştır. Ayrıca ele geçen buluntularında ait oldukları dönemler bu yöntemle tarihlendirilmiştir.

Araştırma yaptığımız bölgelerdeki tarihi ve arkeolojik merkezleri tarihledirmekte kullanacağımız çağların genel özellikleri şu şekilde izah edilebilir.

2.1.1 Paleolitik Çağ

İnsanlık tarihi sürecinin en uzun bölümünü oluşturan Paleolitik dönem gerek değişen çevre koşulları ve gerekse taş teknolojisindeki ilerlemeye göre Alt, Orta ve Üst olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır (Boratav 2003:32).

¹ Karbon 14 yöntemi: Bütün canlılar bünyesinde karbon 12 ve 14 izotopları eşit miktarda bulunur. Canlı öldüğünde bünyesindeki karbon 12 sabit kalır, karbon 14 ise belirli bir hızda azalmaya başlar. Yanmış tahıl, kemik, diş, tahta gibi günümüze kadar gelebilen arkeolojik organik maddelerdeki 12-14 oranı saptanarak mutlak yaşı belirlenir.

² Potasyum –argon: Karbon 14 yönteminde olduğu gibi radyoaktif minerallerin dönüşüm süreci ölçülür, birkaç milyar yıla kadar ölçümlerin yapılmasını sağlayan bir yöntemdir. Karbon 14’e göre az hassastır.

Alt Paleolitik Çağ: Anadolu daki en eski yerleşme Paleolitik Çağ'ın başlarına kadar uzanır. Paleolitik Çağın ilk yeri olarak, İstanbul'da Küçük Çekmece Gölü'nün kuzeyinde bulunan Yarımburgaz mağarasını gösterilmektedir (Kansu 1960: 708-709; Arsebük, Howel, Özbaşaran 1990:9-38; Arsebük 1996a:15-18; Arsebük 1996b:33-50; Özbaşaran 1995:27-29). Paleolitik kelimesi, Palaios=eski, lithos=taş sözcüklerinden türetilmiştir. Bu dönemde insanlar değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak, geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı.

Bu dönemde çaytaşı aletlere göre çok daha gelişmiş çakmaktaşı aletler yapabilen ve arkeolojik anlamda Paleolitik çağın tanımlı ilk kültürlerinin meydana gelmesiyle sonlanmaktadır. Gerçek manada Alt Paleolitik çağı meydana getiren bu kültürler, Fransa da ki ilk buluntu yeri St. Acheul'in adıyla Acheul (Aşölyen)olarak bilinmektedir. Aşölyen türü el baltaları tüm Afrika, Akdeniz çevresi, Güney ve Güneybatı Asya ile Batı Avrupa da yayılmışken Doğu Avrupa ve Asya'nın büyük bir kısmında farklı alet yapım gelenekleri vardı (Özdoğan 2002b:48).

Prehistorik dönemde Anadolu'da insan yaşamının varlığı, az sayıda da olsa yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda belirlenmiştir. Gaziantep yakınlarında Dülük köyünün Keber Tepesinde yapılan kazılarda ele geçen bulgular, Alt Paleolitik çağdan itibaren Anadolu'da insan yaşantısının var olduğunu belgelemektedir. Buradaki veriler yerleşmenin tarihini M.Ö. 600.000 yıllarına götürmektedir. Dülük Yerleşmesi ile 400.000 yıllarına tarihlenen Yarımburgaz Mağarası, insanlığın en eski yerleşim yerlerindedir (Arsebük 2011: 35; Ceylan 2015: 476).

Bu dönemi Anadolu da İstanbul Küçük Çekmece deki Yarımburgaz Mağarası ve Antalya'da ki Karain mağaraları temsil edilmektedir. Antalya Beldibi Kazıları, Kars Camuşlu Mağarası bu dönemin insanları hakkında bilgiler içermektedir (Arsebük 2011: 35; Taşkiran 2011: 38 vd.; Sagona- Zimansky 2015: 13-26).

Bu bölgeler dışında Alt Paleolitik Çağ; Doğu Anadolu'da, Kars Cilavuz civarında, Kars Borluk Vadisinde de görülmektedir (İnan 1944: 39,40).

Kars Borluk deresi civarında hiçbir taş alet görülmezken, Kobiyan harabesi önünde karşı köşesindeki tabii mağara prehistorik bakımdan önemlidir. Azat köyüne yakın olan kaya sığınakları önünde obsidyenden elde edilmiş bir alet bulunmuştur, bir önceki sene yine burada buna benzer bir alet bulunmuştur. Yine K. Kökten'in yaptığı araştırmada Yukarı

Kızılırmak bölgesinde bulunan Hafik Gölünde Paleolitik çağa ait buluntular ele geçirilmiştir (Kökten 1944: 662- 664, 668).

Araştırma sahamız olan Erzurum ve yakın çevresinde, Paleolitik döneme ait ilk bulgular Alot tarafından 1942 yılında tespit edilmiştir. Erzurum ve çevresinde araştırma yapan Alot, Erzurum ilinin doğusunda bulunan Erzurum-Hasankale yolunun 20-25. km'sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuybatısında, yolun 300m. Güneyinde ve yola dik duran derenin yamacında bazalittan yapılmış bir alet bulunmuştur. Alot tarafından tespit edilen bu veriler Şenyürek tarafında yayınlanmıştır (Şenyürek 1944: 351 vd.).

Erzurum-Tortum- Uzundere karayolu üzerinde bulunan bir kaya sığınağı özelliği taşıyan Şıpşıp mağarası Paleolitik dönem özelliği taşımaktadır (Koşay 1984: 1 vdd.; Ceylan- Bingöl vd. 2008:136; Ceylan 2008_a: 275; Ceylan 2015: 476).

Orta Paleolitik Çağ: Önceki dönem de rastlanan iki yüzeyle aletler ile kaba yongalar yerlerini, kenarları daha özenle bir şekilde düzeltilmiş yongalara bırakmıştır. Bu çağın, geçimini avcılıktan sağlayan ve küçük gruplar halinde yaşayan insanlar geliştirerek yaptıkları aletleri hayvanlara karşı saldırı için kullanarak besinlerinin önemli bir bölümünü soğuk iklimlere özgü mamut, kıllı gergedan ve geyik gibi iri memelileri avlamayı sağlamışlardır. (Boratav 2003: 33).

Bu dönemle birlikte karşımıza çıkan yeni bir alet türü ok ve mızrak uçlarıdır. Bu aletler sapa bağlanarak el ya da yay ile atılabilmekteydi. Bu aletlerin kullanımı ile doğada kendilerinden güçlü olan hayvanlara karşı üstünlük sağlanması bakımından önemlidir (Özdoğan 2002_b:52).

Ayrıca bu döneme ait olduğu düşünülen bir ocak ile yanmış kemik ve odun kalıntıları insanoğlunun ateşi kullanmaya başladığını ve belki de yiyecek pişirme faaliyetini öğrendiğini gösterir. Çok sayıda bizon, öküz, at, geyik, sığır, domuz ve ayı kalıntıları bu dönem insanların ustalaşmış avcılar olduğunu gösterir (Sevin 2003: 10).

Üst Paleolitik Çağ: Paleolitik dönemin en gelişmiş ancak en kısa evresini oluşturur. Üst Paleolitik Çağda iklim giderek soğumuş ve bu değişiklik insanları mağara veya kaya sığınağı gibi daha korunaklı barınaklar aramaya zorlamıştır (Boratav 2003:37). Taş aletlerin yanında kemikten yapılmış iğne ve biz gibi aletler de bu evrenin ürünüdür. Ayrıca bu dönemin en önemli özelliği mağara duvarlarındaki motiflerin sanatsal seviyesi ve üstünlüğüdür. Bu motiflerin çoğunun hayvanlara ait olduğu görülmektedir. İnsanların resmedilmemiş olması ya da az sayıda olması bu dönemdeki insanların daha çok doğanın

etkisinde kaldıklarını göstermektedir. Çizilenlerin daha çok hayvan figürü olması, insanların geçimlerini hayvanları avlayarak sağlamalarından dolayı olabilir diye düşünülmektedir (Childe 1996:52)

Tüm bunlara ilaveten ileriki bölümlerde geniş bir şekilde yer vereceğimiz gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bu dönemi temsil eden izlere rastlanmıştır.³

2.1.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ

Paleolitikten Neolitiğe geçiş sürecindeki ara evre, bir başka deyişle süreci hazırlayan döneme verilen isim olarak da nitelendirilebilir Mezolitik dönem. Bu dönem Epipaleolitik olarak da adlandırılmaktadır. Mesos= orta, lithos= taş sözcüklerinden türetilerek ortaya çıkmıştır. Bu dönem teknolojik açıdan yeni ekolojik ortama kültürel bir geçişi sağlamıştır. Taş alet endüstrisi yönünden Paleolitik dönemin geleneklerini devam ettirmekle birlikte daha küçük ve dolayısıyla daha hızlı yeni hayvan türleri insanları avcılıkta önemli teknolojik gelişmelere sürüklemiştir. Eski hantal silahların yerini daha küçük silahlar almıştır. Bu dönem küçük aletleri "mikrolit" denilen, obsidyen, çakmaktaşı ve benzeri taşlardan yapılan aletlerdir. Bunların yanında kemik alet kullanımında artış ve aletlerde çeşitlenme görülür (Sevin 2003: 14,15). En sık rastlanan mikrolit alet türleri küçük saplı kazıyıcılar, küçük kalemler ve delicilerdir. Aletlerin şekilleri hazırlanmış bir çekirdekten küçük delgiler halinde çıkarılmış yarım ay, üçgen ve yamuk biçimlidirler. Bunların yanında en önemli gelişme ilk kez olarak bileşik aletlerin ortaya çıkmasıdır. Çakmaktaşı ya da obsidyen mikrolitlerin ahşap bir sapa oyulmuş yuvaya sıra halinde yerleştirilmesiyle ortaya çıkan oraklar bu dönemin buluşları arasındadır. Bu da üretimde biçme işleminin ortaya çıktığına kanıttır (Boratav 2003: 39).

Anadolu da Mezolitik yerleşmelerin yerleri ve bu çağı simgeleyen mikrolit aletlerin yoğun bir şekilde ele geçtiği yerler. Konya yakınında Dervişin Hanı⁴, Burdur yakınında Baradız⁵, Samsun Tekeköy⁶, Antalya Kumbacağı Kaya Sığınağı⁷, Belbaşı Kaya Sığınağı⁸. Antalya'daki Beldibi ve Belbaşı Mağaraları ile Öküzini mağarasında Üst

³ Anadoludaki Paleolitik Çağa ait yerleşim yerleri için bkz. Harmankaya-Tanıdı 1996

⁴ Erol 197:25; Esin 1979:46; Harmankaya - Tanındı 1996 Dervişin Hanı.

⁵ Kökten 1952:201; Bostancı 1967: 56-58; Esin 1979: 46; Harmankaya-Tanıdı 1996 Baradız.

⁶ Kökten 1941:124; Kökten 1944:470; Kökten 1947:224; Kökten 1951:202; İnan 1947: 123; Bostancı 1952: 140; Bostancı 1967: 58,59; Kınal 1962: 11.

Bostancı 1959: 131-140,145-163; Esin 1981:11-18; Harmankaya- Tanındı 1996: Kumbacağı Kaya Sığınağı.

⁸ Bostancı 1967: 83-87; Bostancı 1975: 81-97; Harmankaya- Tanındı 1996: Belbaşı Kaya Sığınağı.

Paleolitik'ten Mezolitiğe geçiş ve Mezolitik gelişimini yansıtan yerleşme katları incelenmiş ve Üst Paleolitik'in sonlarına doğru çevrede değişiklikler başladığı ve besin ekonomisinin deniz ürünleri ve yabani dağ keçileri ve geyik türlerine dayanan bir biçime dönüştüğü bu hayvan türleriyle ilişkili olarak da "Mikrolit" denen minik aletli bir endüstriye geçildiği görülmüştür. Dibek ve öğütme taşlarının varlığından da tahıl öğütme sürecine girildiğini belirtmiştik (Sevin 2003:15,16).

Bu dönemde görülen iklim ve bitki örtüsündeki değişiklik kültüre de yansımıştır. Sıcak ve yağışlı iklim başta arpa ve buğday olmak üzere birçok yabani tahıl türünün bol miktarda yetişmesini sağlamıştır. Bol miktarda yetişen bu yabani tahıllar insanlar için önemli besin kaynağı olmuştur. Bunların toplanması ve depolanması yerleşik hayata geçişi zorunlu kılmıştır. İnsanların köylerinin çevresindeki yabani tahılları topladığı ve depoladığı bu yeni yaşam biçimi, tarımın keşfine doğru giden yolda atılan en önemli adımdır (Sivas 2007:19).

Yukarıda bahsettiklerimizin yanı sıra Mezolitik devir insanları killi toprakların su geçirmediğini fark etmişler ve yerde açtıkları çukurların içini killi topraklarla sıvayarak buralarda su biriktiriyorlardı. Bu keşif Neolitik devirde keramik endüstrisinin doğmasını sağlayacaktır. Bu devir insanların yaşayış tarzında Paleolitik döneme göre çok fazla değişiklik olmamıştır. Yani yine insanlar mağaralarda yaşıyor ve bütün gün yiyecek bulmak için dolaşıyorlar ve avlarını taş aletlerle sayesinde elde ediyorlardı. Ancak alet teknolojisindeki gelişme de büyük önem arz etmektedir (Kınal 1987:12,13).

2.1.3. Neolitik Çağ

İnsanların avcılık ve toplayıcılık yaptıkları göçebe yaşamdan sonra tarım yapmaya, hayvanları evcilleştirmeye ve sabit köyler kurmaya başladıkları Neolitik Çağ değişik aşamalardan geçerek 6 bin yıl gibi uzun bir süreye yayılır. Gelişen teknoloji insanların yaşam şartlarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Günümüz uygarlığının temellerinin bu dönemde atıldığı düşünölmektedir.⁹ Arkeolojik anlamda Neolitik olarak adlandırılması, uzun bir süre yassı baltalarla beraber gözüken kültürler için kullanılmış, başka bir anlatımla mikrolitli Mezolitik Çağ buluntu toplulukları ile madenin kullanıldığı Tunç Çağı arasındaki dönemi belirlemiştir (Özdoğan 2004:44).

⁹ Neolitik Çağ birçok araştırmacı tarafından "Neolitik Devrim" olarak da adlandırılır. Sonuçlarıyla yaşamda devrim yaratan, alışlagelen terminoloji ile "Neolitik", ders kitaplarında geçen adıyla "Cıvalı Taş Devri" artık İlk Üretimci Köy Toplulukları olarak da adlandırılıyor.

Neolitik Devrim¹⁰ her yerde aynı zamanda, aynı şekilde olmamıştır. Epi-paleolitik topluluklar, Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney bölgelerinde MÖ. XI. bin yıllarından itibaren bu yeni yaşam biçimini geliştirmeye başlamış olsalar da bu yeni yaşam biçiminin son şeklini alması MÖ. VI. bin yıllarında gerçekleşmiştir. Orta Anadolu'da da farklı özellikler taşıyan benzer bir sürecin yaşandığı anlaşılır. Orta ve Güneydoğu Anadolu da bu gelişmeler yaşanırken dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Batı ve Kuzey Anadolu da Mezolitik kültürün varlığını sürdürdüğü görülmektedir.¹¹ Neolitik Çağ'ı Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömleklili Neolitik olarak iki kısımda incelemekteyiz. Bunlar yaşam tarzı bakımında farklılıklar göstermektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik de yerleşik yaşam ve bunun sonucu olarak yeni mimari, köy yaşantısı ortaya çıkar. Beslenmeye tahıllar ve evcilleşme sürecindeki hayvanların katıldığı da görülmektedir. Tüm bunlara rağmen avcılık ve toplayıcılığın hala yaşamın temelini oluşturduğu görülmektedir. Çanak çömleklili Neolitikle birlikte çiftçiliğe, besin üretimine dayalı ekonomi artık tamamen etkili olmaya başlamıştır (Özdoğan 2002c:66).

Türkiye'de 1960 öncesinde bu çağ ile ilgili fazlaca araştırma yoktu. Coba Höyük (Garstang, 1908: 114-117; Yakar 1991: 87) de Çanak Çömleklili Neolitik Çağ tabaklarına rastlanmıştır. Sonraki yıllarda "Bereketli Hilal" adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatı uzantısında Toros Dağları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlatabilecek birçok yer tespit edilmiştir. Hemen hemen aynı zamanlarda Hacılar, (Mellaart, 1958: 134-151) ve Çatalhöyük'te (Mellaart 1982: 117-168;) yapılan kazılar Anadolu'da bu çağın hem de olağanüstü buluntularla var olduğunu ispatlamıştır. Son yıllarda Kuruçay (Özsait 1979: 101-104), Hayaz (Özdoğan, 1977: 144-145) Hallan Çemi (Rosenberg-Togul, 1991: 240-254) Hocaçesme (Erzen 1995: 456-457) ve Bademağacı (Duru 1997: 3) kazılarının da başlaması Anadolu'nun Neolitik Çağı¹² konusunda bilgilerimizin değişmesine, farklı boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle Elazığ ve Malatya bölgesinde yoğunlaşan Neolitik yerleşmelerden Cafer Höyük¹³, İkiz Höyük, Bey Tepe, Tepecik/ Makraz Tepe¹⁴ sayılabilir.

¹⁰ Childe 1996:54;Braidwood 1990: 161; Şenel 1995: 163.

¹¹ Anadolu da Neolitik Çağa ait yerleşim yerleriyle ilgili bkz. Harmankaya-Tanırdı Özbaşaran,1997

¹² Anadolu'daki diğer Neolitik Çağ yerleşmeleri için bk. Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1997.

¹³ Cauvin-Aurence 1987: 68-69.

¹⁴ Whallon 1979: 182-187.

Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi'nde tek yerleşme ise Akçakale Adasıdır. Kökten tarafından 1943-44 yılında yapılan yüzey araştırmaları neticesinde Akçakale Adası'nda bulunan dolmenlerin (Taşlıdam), Neolitik Çağ tekniği ile yapılmış olduğunu ifade etmiştir (Kökten 1944: 672). Ayrıca bu yerleşmede bulunduğu çok kaba, mat siyah renkli çanak parçalarının şerit usulüyle kurulmuş ve içten, dıştan düzlükle yatık ağaçlarla yukarıya sıyrarak şekillendirilmiş olan kaplarında Neolitik Çağ'a ait olmaları gerektiğini belirtmektedir (Kökten 1944:672; Ceylan vd.2007:376).

Anadolu'nun Neolitik Çağı ile ilgili kapsamlı çalışması bulunan Yakar, Aras vadisinin çok geniş otlaklara sahip verimli bir arazi olmasından dolayı, Prehistorik dönemler de geçişe uygun ekolojik bölgeler olduğunu belirtmektedir (Yakar 1991:99).

2.1.4. Kalkolitik Çağ

Kalkolitik Çağ'da dünya tarihinde ilk olarak toplulukların kentleşme sürecine girdiği ve oluşturdukları ekonomik düzenin sonucu olarak ekonomik çıkar bölgesi meydana geldiği görülmektedir. Neolitik dönemde görülen köy yaşantısı bazı bölgelerde coğrafi özelliklerinden dolayı yeni bir dönüşüm geçirerek daha sonra görülecek Kent-Devlet- İmparatorluk ekonomik sisteminin çekirdeği oluşturmuştur. Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a geçişte herhangi bir kesinti söz konusu değildir. "Tarım Devrimi" ile birlikte "Kent Devrimi" arasında kalan bir dönemdir. Kalkolitik Çağ taş ve madenin birlikte kullanıldığı çağ olarak karşımıza çıkmaktadır (Özdoğan 2002:110).

Türkiye sınırları içerisinde birçok bölge özellikle Doğu Anadolu bölgesi ağırlıklı olarak Mezopotamya ve İran Kalkolitik çağ kültürlerinin etkisinde kalmıştır. Bu dönemde yerleşik düzenin iyice oturduğu ve sınıf olgusunun başladığı görülmektedir. Son yıllarda artan yüzey araştırmaları ve kazılar, bu çağı aydınlatabilecek yeni bilgiler ortaya çıkarmıştır.¹⁵ Anadolu'nun İlk Kalkolitik çağı birçok özelliği ile Neolitik çağın devamı gibidir. Kalkolitik çağ özellikle madencilik açısından büyük gelişimin olduğu, yoğun bakır kullanımı dışında tunç yapımının da başladığı dönemdir (Harmankaya 1998: 8).

Bakır bulgularının bu çağ da ortaya çıkmasıyla bu çağa Kalkolitik Çağ olarak değerlendirilmiştir. Ancak Neolitik çağda madenin kullanılmaya başladığı düşünülürse bu dönemin ilk maden kullanmaya başlanan dönem olmadığı ortaya çıkar. Son

¹⁵Türkiye'deki Kalkolitik çağ yerleşmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Harmankaya-Tanımdı-Özbaşaran 1998.

zamanlarda yapılan bir tespite göre, Tunç çağlarının ayırımını yapan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak ilk kez Kalkolitik çağ da ortaya çıkmıştır (Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998:7). Bu bilgilerden sonra çağların başlangıç ve bitiş tarihlerinin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kalkolitik çağ sınılandırması yapılırken ayırıcı özellik olarak görülen Madenin kullanılmasıyla insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmış bulunmaktadır. bu dönemde insanların büyük ilgisini çeken bakırı elde edebilme, karşılığında başka değerli maddeleri, dokuma ve keramik gibi mamul eşyayı değiştirme isteği ticareti doğurmuş ve insanlar arasındaki bu alışveriş istek listelerinin, envanter eşyasının tespitini ve karşılıklı haberleşmeyi gerektirmiştir. Bu nedenle semboller, resimli işaretler biçimindeki “hieroglyph” yani “kutsal yazı” anlamına gelen yazı ortaya çıkmıştır. Böylece M.Ö. IV. binin sonlarına doğru kentler kurulmaya başlanmış, ticaret ve yazı ortaya konularak, insanlık bugünkü uygarlığın ilk büyük adımını atmış bulunmaktadır (Akurgal 2008:8).

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kalkolitik çağ için yapılan sınıflandırmada madenin kullanılması ayırıcı özelliktir. Avcılığın, tarıma öncelik vermesi sonucu Kalkolitik toplum üzerinde bazı değişimler ortaya çıkmıştır. Daha önce avlanmaya yönelik olan duvar resimleri bu çağda yerini tamamen bırakmış ve erkek tasvirlerinin yerini bereketlilik simgesi olarak kabul edilen kadın figürleri almıştır. Heykelcilik yapımında kil kullanılmış, resim sanatı da duvarlara değil pişmiş toprak kaplara çoğunlukla geometrik desenler olarak uygulanmıştır. Hacılar (Mellaart 1958_a: 127-156; Mellaart 1959_a: 51-65; Mellaart 1960_a:83-104) ve Erken Kalkolitik çağı keramiği gerek biçim gerekse süsleme yönünden aşılmaz bir düzeydedir (Dinçol 1982:14). Buna karşın Çatalhöyük'teki tapınaklar da Hacılar da bulunmamaktadır. Erken Kalkolitik çağ sonunda Hacılar düşman saldırıları sonucu terk edilmiştir. Bu dönemin diğer bir yerleşim yeri de Kuruçay'dı. (Özsait 1977:78-83; Özsait 1979:101-104; Duru 1985:202; Duru 1986: 249; Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998: Kuruçay).

Son Neolitik ile İlk Kalkolitik çağ geçiş döneminde Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf kültürü, Çukurova bölgesinden Zağros dağlarına yoğun olarak Fırat nehrinden Zap'a, Muş ovasından Orta Mezopotamya'ya ulaşan bir alanda etkiliydi (Çambel- Özdoğan 1985: 259-272; Çambel 1986_a: 38; Çambel 1986_b: 277-278).

İlk Kalkolitik Çağ'ın en erken dönemlerinde Doğu Anadolu'nun durumu fazlaca belirgin değildi; bu nedenlegenel görünüm açısından Anadolu'dan çok Mezopotamya ve

Suriye ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık bölgede Mezopotamya'nın Hassuna ve Samarra kültürleri ile çağdaş bir Erken Kalkolitik Çağ kültüründen bahsetmek mümkün değildir. Büyük bir ihtimalle bu dönemde Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzey bölgeleri insanların rahat ve yaygın bir biçimde yaşayabilmelerine elverişli olmayan kurak ve çorak bir çöl, bozkır iklimi hakimiyetini sürmekteydi. Bundan dolayı, nemsiz ortam ağaçların yetişmesine dahi engel oluyordu. Bölgenin güneybatı ucunda, daha uygun iklim şartlarına sahip Malatya-Elâzığ bölgeleri ise Geç Neolitik Çağ geleneklerini sürdürmekteydi. Bu nedenle söz konusu bölgede Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemler arasında ayırım yapabilmek oldukça zordur. Dönemin ilerleyen aşamalarında bölgenin güney kesimleri giderek Çukurova ve Güneydoğu Anadolu ile birlikte, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan etkiler almaya başlamıştır. Bu yeni süreç Halaf ve Ubeyd olmak üzere birbirini izleyen iki ana bölüme ayrılmaktadır. Halaf kültürü Yakın Doğu'nun en gelişmiş boyalı çömlekçilik geleneğine sahip kültürlerinden biridir. Başlangıçtan sonuna değin büyük bir Homojenlik gösteren bu kültürün en önemli yanı çömlekçilikte karşılaşılan gelişmiş bir teknikle çok renkli bezeme anlayışıdır (Sevin 2003: 89 vd.). Nakışlı olan bu kaplar yüksek ısıda bir kapta pişirilmekte bu pişirme sırasında parlak kırmızı ve parlak siyah renk alan bir boya açık zemin üzerine boyanmaktadır. Nakışlar arasında geometrik motifler stilize edilmiş hayvan insan ve bitki motifleri görülür. Bunlar arasında boğa başları, çifte baltalar özellikle önemli olup bu devrin insanların boğa şeklinde bir tanrıya tapıtları olasılığı yüksektir (Ceylan 2005: 23).

Kalkolitik Çağ'ın ilerleyen dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da nüfus artmıştır. Van, Muş, Erzurum, Bayburt ve Kars gibi kendi içine kapanık olasılıkla hala olumsuz iklim koşullarının egemen olduğu bölgelere karşılık, Malatya-Elâzığ bu dönemde güneyli kültürlerle sıkı ilişkilerini sürdürüyorlardı; ancak artık güneyin egemen kültürü Halaf'ın yerini giderek Ubeyd Kültürü etkisi görülmekteydi. Mezopotamya prehistoryasında yeni evreyi oluşturan bu kültür adını güney Mezopotamya'daki, ilk kez ortaya çıkarıldığı Ubeyd Höyüğü'nden alır. Anadolu' da Kalkolitik Dönemin Ubeyd evresine ilişkin en geniş çaplı incelenmiş merkez Fırat kıyısındaki Değirmen-tepe¹⁶ Höyüğüdür. Bitişik düzenli Yapı Külliyelerinden meydana gelen bu merkez, yapı

¹⁶ Esin 1989: 135-141, Balkan- Atlı 1995: 127-148; Harmankaya-Tanırdı- Özbaşaran 1998: Değirmen-tepe.

birimlerinin dış duvarlarından oluşan bir duvarla çevrilidir. Yoğun bir bakır üretiminin görüldüğü Değirmentepe’de bulunan taştan damga mühürler, mühür baskılı kap kapamaları ve bulleler, söz konusu çağda burasının Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Suriye ile ilişkiler kurabilmiş ufak çaplı bir ticaret merkezi olduğunu; gelişmiş bir toplumsal yapının varlığını ve egemen sosyal sınıfların belirmeye başladığını ortaya koymuştur (Sevin 2003: 95 vd.).

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Orta Kalkolitik çağda Mezopotamya’ya egemen olan Ubeyd kültürü yoğun bir şekilde Doğu Akdeniz’den Doğu Anadolu’ya kadar hissedilmiştir. Kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, batıda Doğu Akdeniz hatta İç Anadolu ve güneyde Umman körfezine kadar yayılan (Dolukhanov 1998: 368) bu kültürün Anadolu’daki en iyi örnekleri Elâzığ Tülintepe (Burney 1958: 194; Arsebük 1974: 143-147.) ve Norşuntepe (Hauptmann 1974: 79-81; Yakar 1985: 293-294; Arsebük 1986: 67-68) ile Malatya Değirmentepe (Birgül 1981: 21-22; Esin 1982: 73-86; Özbek 1986: 107-130; Esin 1989: 135-141) höyükleridir.

Orta Kalkolitik kültür etkisini diğer bölgelerde Mersin Yumuktepe (Şenyürek 1954: 1-25; Yakar 1985: 226) ve Konya civarındaki Can Hasan (Yakar 1991: 196-200) gibi yerleşmelerde görmek mümkündür. Çok renkli ince keramik bu çağın belirgin özelliğidir. Levha halinde bakırdan yapılmış figürlerin tercih edilmesi sonucu pişmiş topraktan yapılan heykeller de bir azalma başlamıştır (Dinçol 1982: 14).

Geç Kalkolitik çağa gelindiğinde Doğu Anadolu’nun, Mezopotamya kökenli yeni bir kültürün egemen olduğu görülmektedir. Bu kültürün öğeleriyle yerel kültürün öğeleri kaynaşarak Anadolu’nun Son Kalkolitik çağını oluşturmuştur. Elâzığ Tepecik’te Uruk mallarının yanı sıra İç Anadolu ve Karaz türü çanakların çıkması ilk defa bölgesel kültürler arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmıştır. Hassek ve Hacınebi yerleşmelerindeki anıtsal yapılar Uruk’un etkisini göstermektedir. Bu dönemde Doğu Anadolu’nun en yoğun yerleşilmiş ve en gelişmiş bölgesi yine Malatya-Elâzığ bölgeleridir. Altınova da Norşuntepe (Hauptmann 1974: 79-81; Yakar 1985: 293-294; Arsebük 1986: 67-68), Çayboyu ve Korucutepe¹⁷, Malatya’da da Arslantepe bu dönemin asal yerleşme yerleridir (Sevin 2003:108).

Geç Kalkolitik çağın özelliklerini Denizli’deki, Büyük Menderesin kaynağında bulunan Beycesultan da görmek mümkündür (Yakar 1985: 161-162). Hiç kesintisiz

¹⁷ Burney 1958:204; Mellink 1969: 210; Harmankaya-Erdoğdu 2002: Korucutepe

yerleşim gören höyükte 40 tabakaya rastlanmıştır. Beycesultan'a yerleşen insanların göçebe olmadıkları tarım ve hayvancılığı yaptıkları, dokuma üretiminde usta oldukları, ilk yerleşmeden çıkan buluntularda görülmektedir (Dinçol 1982: 14). Bu çağın yapıları, içlerinde ocakları ve tahıl ambarları bulunan, dikdörtgen planlı, tek odalı kerpiç evlerdir. Bu ev planı daha sonra Batı Anadolu da ve Ege bölgesinde megaron olarak adlandırılan yapılarda kullanılmıştır.

Kalkolitik çağın örneklerini İç Anadolu da Alişar (Arık 1993:43,44) Karadeniz Bölgesinde İkiztepe (Kökten vd 1945: 395) Marmara Bölgesinde ki Kumtepe (Koşay-Sperling 1936: 29-50; Şenyürek 1949: 295-304; Arık 1953: 79; Arsebük 1969; Sperling 1976: 305-364; Yakar 1985: 147-148;) ve Beşi Sivritepe (Arık 1953: 31-35; Korfmann 1986: 229-231; Korfmann 1987: 5; Korfmann 1989:323-324)de görmek mümkündür.

Görüldüğü gibi Kalkolitik Çağ da tüm Anadolu'yu ya da önemli bir parçasını içine alan homojen bir kültürden söz edilemez. Aksine farklı sosyo-ekonomik düzenleri yansıtan bir kültür çeşitliliğinden bahsedilebilir. Yalnızca Doğu Anadolu'nun batı kesimi ile Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'nın Mezopotamya-Suriye kültürlerinin kapsamı içinde olduğu söylenebilir (Sevin 2003:115). Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Geç Kalkolitik Çağ yerleşmelerinin merkezi hiç şüphesiz Erzurum ve çevresidir. Karaz Kültürü'ne adını veren Karaz Höyük Güzelova Höyük ve Pulur Höyük önemli merkezlerdir. Ayrıca A. Ceylan başkanlığındaki ekibimizin bölgede yapmış olduğu yüzey araştırmalarında çok sayıda Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlenen merkez tespit edilmiştir.¹⁸

2.1.5. Tunç Çağı

Kalkolitik çağı kültürünü takip eden Tunç çağı M.Ö. III.Bine yerleştirilir. İlk, Orta ve Son Tunç çağı şeklinde üç ana bölümde incelenen Tunç Çağının, Orta evresi Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit devletini, Son Tunç Çağı ise Hitit İmparatorluğu dönemini içine almaktadır. İlk Tunç çağında ise Anadolu'da daha çok Kalkolitik çağın sadece tarıma dayalı köy kültürünü sürdürdüğü görülmektedir. Tunç aletler çok yaygın

¹⁸ Ceylan başkanlığındaki ekip Erzincan-Erzurum-Kars- Iğdır illerinde yürütülen yüzey araştırmalarında Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen çok sayıda merkez tespit edilmiştir. Bu merkezler, Erzurum ilinde; Sırlı Yerleşmesi, Aşağı Yıldırım Kalesi, Yukarı Yıldırım Kalesi, Yukarı Kom Kalesi, Ekinlik Kalesi II, Kapıkaya Kalesi II ve Eskişehirtepe; Erzincan ilinde Doplaktepe Höyük, Altköy Kalesi, Bakacak Kalesi ve Toprakkale; Kars ilinde ise Atayurt-Kalecik Kalesi, Dündartepe Höyük ve Yalçınlar yerleşmesi sayılabilir. Ceylan 2015.

değildir. Bu dönemin en büyük teknoloji buluşu tekerlekli arabalardır. Bu çağ ile ilgili elde edilen siyasal ve sosyal veriler bu çağda kentlerin kurulduğunu göstermektedir¹⁹.Belirgin bir sur sisteminin olmamasına rağmen Arslantepe ve Troya bunun birer göstergesidir. Tüm bunlara ilaveten Troya'nın bir *kent-devleti* olduğunu savunanlar vardır (Aktüre 1994:180).²⁰

Malatya'nın en eski yerleşim yeri olan Aslantepe'nin VI-A tabakası olarak nitelenen tabakasındaki büyük kent, mühür, mühür damgaları ve diğer bulguları ile bir ticaret merkezi olduğunu göstermekteydi. Burası çekirdek bir ailenin ya da küçük bir budunun oturduğu bir kenttir. VI B tabakası ile Arslantepe 'de Doğu Anadolu-Transkafkasya kökenli bir kültürün bölgeye hâkim olduğu söylenebilir. Yine de Mezopotamya etkileşimi azda olsa devam etmektedir. Yalın basit mal, saklı astar mal gibi Mezopotamya kökenli mallardan kap yapımı görülmektedir. Yerleşme tekrar köy özelliğini almıştır. Karaz ya da Kırmızı-Siyah açkılı kaplara sahip olan kültürün çıkışında çeşitli varsayımlar ileri sürülmektedir. Bunlar arasındaki bir varsayım kültürün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Koyu Yüzlü Açkılı malı kullanan kültürlerden geliştiğidir. Diğer bir varsayım ise Kura-Aras havzasından gelen bir göçün Anadolu'ya beraberinde kendi kültür özelliklerini taşıdığıdır. Bu göçün delili yukarıda anlatıldığı gibi Arslantepe 'de ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmenin VI A tabakasındaki kenti yok eden göçerlerin beraberlerinde Siyah-Kırmızı açkılı (Karaz) mal türünden kapları getirdikleri belirlenmiştir. Elâzığ Tepecik/Makaraz Tepe (Kökten 1947a:462; Burney 1958:204; Esin 1970a:147, 152-158; Esin 1970b: 38-39) ise bu ilişkileri daha somut hale getirebilecek özellikler taşımaktadır.

Elâzığ ilinde bulunan Barsikkale yerleşme yerinin güney ve batıya göre çok daha az sarp olan doğu etekleri üzerinde, Orta Çağ verileri yanında az sayıda Erken ve Orta Demir Çağı türünde keramik parçalarına rastlanmıştır. Bu türde kapların yüzeyi kırmızı ve devetüyü renkli kalın bir astarla kaplı ve açkılıdır. Yine bu bölgede açık krem astar üzerine donuk mor ve kahverengi boya ile yapılmış yatay bant şevron bezemesi içeren el yapımı Orta Tunç dönemi keramik parçaları da bulunmuştur. Barsikkaleden sonra Kızıl köyü'nde Orta Tunç boyalı ve boya bezemeli parçaların yanı sıra Karaz türü siyah-kırmızı alacalı açkılı İlk Tunç Çağı malları da elde edilmiştir (Sevin 1987:2,3). Kalkolitik

¹⁹ Kentlerin kuruluşuyla ilgili geniş bilgi için bk. Dolukhanow 1998; Maisels:1999

²⁰ Kent_Devleti tanımı için bk.Şenel 1991:231b

çağın sonunda hem Karaz malı hem Uruk malı hem de İç Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgeden doğduğu ihtimalini de ortaya koymaktadır. İçi dışı siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde, olağanüstü açkılanmış olan bu çanak çömleklerin görüldüğü bu kültür, Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Karaz, Siyah-Kırmızı Açkılı çanak çömlek, Khirbet Kerak Kültürü olarak adlandırılmaktadır. Bu çanak çömlek mal türünün hiç değişmeden tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ. II. bin yılının başına kadar devam ettiği görülmektedir. Çanak çömlek gibi arkeologların görsel tarihlendirmesinde büyük rol oynayan bir faktörde, kapların mal yapım tekniğinde gelişimin ve değişimin fazla olmaması, bu tür çanak çömlek bulunan köy ve kentlerin İlk Tunç Çağı'nın hangi evresine ait olduklarının tespiti zordur. Erzurum yakınlarındaki Sos Höyük kazılarının bu kültürün evrelere göre delillerini ortaya çıkaracağı düşünülür. İlk Tunç Çağı'nda bu maldan üretilen büyük çömleklerin üstüne hem kabartma hem de yiv tekniği ile bezemeler yapılmıştır. Bu bezemeler daha çok tinsel figürleri içermektedir. Son 20 yılda Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalacak alanlarda 1967 ve 1977 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşim yeri saptanmıştır. Bu yerlerin bazılarında yapılan kurtarma kazıları, bölgede bulunan İlk Tunç Çağı'ndaki kültürlerin de anlaşılmasını sağlamıştır. İlk Tunç çağında Malatya–Elâzığ ovalarında, Elâzığ Pulur/Sakyol (Koşay 1961:20,21; Mellink 1969: 209; Mellink 1970:164; Koşay 1971:103-107), Tepecik, Norşuntepe (Kökten 1947b: 461; Mellink 1970: 164,165; Mellink 1973: 176,177; Burney 1980:1-62; Yakar 1984: 66,67; Yakar 1985a: 293; Harmankaya-Erdoğu 2002: Norşuntepe), Korucutepe (Burney 1958: 204; Mellink 1969: 210; Harmakaya-Erdoğu 2002: Korucutepe), gibi yerleşim yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğu saptanmıştır. Pulur/Sakyol diğerlerinden çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Burada ortadaki avlunun çevresine yayılmış yamuk biçimli mekânlar, “Anadolu Tipi” yapı düzeninin Doğu Anadolu'ya kadar uzandığını göstermektedir. Karaz malının kabartma bezemeli kaplarının örnekleri de burada görülmüştür. Doğu Anadolu bölgesinde ki Sos Höyük (Harmankaya- Erdoğu 2002: Sos Höyük) kazısında İlk Tunç Çağı olarak tanımlanan tabaka da MÖ 3.000-2.800 yılları arasında Karaz kültüründeki mallara benzeyen kaplar da ele geçmiştir. Doğu Anadolu Bölgesinin doğu kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz kültürü öğeleri görülmektedir. Bölgede daha çok Urartu ağırlıklı olan kazılarda İlk Tunç çağı evrelere ayrılmadan sunulmaktadır. Ayrıca bu bölgede Mezopotamya kültürünün etkisini de görmek

mümkündür. İlk Tunç Çağında araç ve gereçlerin yapımında o kadar çok bakır kullanılmıştır ki bu yüzden arkeologlar İlk Tunç Devrinin bu safhasını “Bakır Çağı” olarak da adlandırmışlardır. İlk Tunç Devrinde bakırın yanı sıra tunç, kurşun, kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi çeşitli madenler de bol miktarda kullanılmıştır (Memiş 2003:13).

Ceylan başkanlığındaki ekibimizin Kars-Ardahan ve Iğdır bölgesinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında bölgede İlk Tunç Çağı'na ait çok sayıda merkez tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır. Sarıkamışta Yoğunhasan Kalesi²¹ ve Toprak Kale²², Iğdır'da Karakale²³, Küllütepe Höyük²⁴, Aktaş Kalesi²⁵, Kasımıntıği Kalesi²⁶, Göktaş Kaya Mezarı ve Yerleşmesi²⁷, Korugan (Kurgan) Kalesi²⁸, Melekli Höyük²⁹ ve Karakoyunlu Kalesi³⁰, Ardahan'da Sengertepe Kalesi³¹, Adalar Höyük³², Şeytan Kalesi³³, Sınırtortası Kalesi³⁴, Akçakale³⁵, Karasal Höyük³⁶, Beşiktepe Yerleşmesi³⁷ ve Topyolu Mezarlık Alanı³⁸'nda İlk Tunç Çağı'na tarihlenen keramik bulguları elde edilmiştir.

Doğu Anadolu' da A. Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından sürdürülen yüzey araştırmalarında, çok sayıda İlk Tunç Çağı merkezi tespit edilmiştir. Bu merkezlerin birçoğu Doğu Anadolu Araştırmaları I ve II adlı kitaplarda geniş şekilde yayınlanmıştır.

İlk Tunç'dan sonra yazının kullanılmadığı Orta Tunç Çağında tunç eserler oldukça artmıştır. Uygarlık üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Bu çağda Anadolu'nun şehircilik, mimari, heykeltıraş ve çömlekçilikte dünyanın en başta gelen merkezlerinden biri olduğu görülmektedir. Bu çağın en büyük teknolojik buluşu çömlekçi çarkının icadıdır. Çömlekçi

²¹ Ceylan 2001b: 55 vd.; Belli- Ceylan 2002: 120; Ceylan 2005: 27; Ceylan 2008b: 115.

²² Ceylan 2001b: 53 vd.; Bingöl 2003: 143; Ceylan 2008b:114; Kobze- Ceylan vd.2008: Toprakkale/ Sarıkamış.

²³ Bingöl 2003: 162; Ceylan 2004: 269; Ceylan 2008b: 160; Kobze –Ceylan vd.: Karakale.

²⁴ Bingöl 2003:158; Ceylan 2004: 268; Ceylan 2008b:152; Kobze- Ceylan vd.: Kültepe Höyük.

²⁵ Bingöl 2003:161; Ceylan 2004: 269; Ceylan 2008b: 164; Kobze-Ceylan vd.: Aktaş Kalesi.

²⁶ Bingöl 2003:163; Ceylan 2004: 269 vd.; Ceylan 2008b: 166 vd.; Kobze- Ceylan Kasımıntıği Kalesi.

²⁷ Bingöl 2003:165; Ceylan 2004: 269; Ceylan 2008: 162; Ceylan 2016: 14

²⁸ Bingöl 2003:159; Ceylan 2004: 268; Ceylan 2008: 153 vd.; Kobze- Ceylan vd.2008: Kor(u)gan.

²⁹ Bingöl 2003: 159; Ceylan 2004: 268; Ceylan 2008: 153; Kobze-Ceylan vd. 2008: Melekli.

³⁰ Bingöl 2003:161; Ceylan 2004: 269; Ceylan 2008: 157 vd.; Kobze- Ceylan vd.; Karakoyunlu.

³¹Bingöl 2003:169; Kobze- Ceylan vd. 2008: Sengertepe Kalesi.

³² Bingöl 2003: 167 vd.; Kobze- Ceylan 2008: Adalar.

³³ Bingöl 2003:168.

³⁴ Bingöl 2003:1 71.

³⁵ Ceylan 2004: 1 vd.; Alp- Ceylan vd. 2007: 375 vd.

³⁶ Bingöl 2003:170; Kobze- Ceylan vd. 2008: Karasal.

³⁷ Bingöl 2003:167; Kobze- Ceylan vd. 2008: Beşiktepe.

³⁸ Bingöl 2003:170 vd. Kobze- Ceylan vd.2008: Topyolu Mezarlığı.

çarkının icat edilmesi sanayileşmenin ilk adımı olarak düşünülebilir. Bu çağda Anadolu daki kentler oldukça gelişmiş olup teokratik beylikler tarafından yönetilmekteydi. Bu devletlerden en önemlileri Çanakkale yakınındaki Troya (Harmakaya- Erdoğan 2002: Hisarlıktepe/ Troya) II krallığı ile Kızılırmak kavsinde bulunan Hatti beylikleri idi (Akurgal 1997:12). Orta Tunç Çağı'nda Anadolu'da sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda yenilikler görülmeye başlamıştır. Afganistan, Mezopotamya ve İran'da iyi örgütlü ticaret gelişmeye başlamıştır. Orta Anadolu'da Asur Kolonileri Çağı başlamıştır. Asur'un Anadolu'ya büyük şirketler aracılığı ile mamul malzemeler getirmeye başlaması ve karşılığında Orta Anadolu'dan ham madde alması bu dönemin en önemli gelişmelerindendir. Orta Anadolu'da Kaniş, Hattuşa, Puruşanda gibi şehir devletleri kurulmuştur. Bu bölgelerin eski ihtişamlı günleri ve zenginlikleri görkemli saraylarında kendini göstermeye başlamıştır (Kınal 1987: 61 vd.; Yiğit 1997: 273; Ökse 2005: 8 vd.; Yiğit 2005: 79 vd.; Şahin 2007: 1 vd.).

Bu merkezlerin Erzurum da bulunanlarda bazılarında değinmek gerekirse; Aşkale sınırları içinde bulunan Küçükçağdarış Kalesi'nde İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta çağ keramiklerine rastlanmıştır. Aşkale ilçesi Merdiven Köyü sınırları içerisinde bulunan Kandilli yerleşmesinde de İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ keramik verileri elde edilmiştir. Ilica ilçesinde bulunan Araköy Kalesi (İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, Orta Çağ), Gelinkaya Kalesi (İlk Tunç Çağı, Orta Çağ keramikleri), Sırlı Yerleşmesi (Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı), Tebrizcik Kalesi, Tebrizcik Yerleşmesi (İlk Tunç, Orta Demir ve Orta Çağ). Aziziye ilçesi Söğütlü Mahallesiinde bulunan Söğütlü Kalesi ve Obsidyen Merkezi İlk Tunç Çağı mimari özelliği göstermektedir. Çat İlçesinin 28 km. batısında bulunan Çilehane Kalesinden elde edilen keramiklerde İlk Tunç Çağı özellikleri göstermektedir. Bunun yansısı Gaban Kalesi I-II-III, Gaban Yerleşmesi, Gökçeşeyh Höyük, Hubyar Kalesi I-II ve Mezarlık Alanın da İlk Tunç Çağı verilerine rastlanmıştır (Ceylan 2008b :31, 33, 113; Ceylan 2015: 258-268, 287, 295, 326, 424, 426). A. Ceylan başkanlığındaki ekibin yürüttüğü çalışmalar neticesinde Doğu Anadolu'nun birçok ilinde, ilçesinde ve köyünde Tunç Çağı'ı verilerine rastlanmıştır. Son Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu bölgesinde göçebe ve yarı göçebe hayat tarzı süren halkların varlığı söz konusudur. Bu dönem, Orta Tunç Çağı'nın devamı niteliğindedir. Son Tunç Çağı'nın sonu ile Erken Demir Çağı'nın başında yaylacılık kültürüne dayalı toplumda, bey sisteminden sosyal ve

siyasal yapılanmaya doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmektedir (Bilgiç 1948: 500 vd.; Sevin 1991: 49vd.; Ceylan 1994: 3 vd.).

2.1.5.1. Karaz Kültürü

Karaz Kültürü M.Ö. IV. Binin ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu merkez olmak üzere Trans Kafkaslar, Kuzeypatı İnan, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılan Homojen bir kültürdür. Bu kültüre özel keramiği, mimarisi ve diğer bazı nitelikleriyle tanınan kültürün terminolojisi ile kökeni konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Başlangıçta Kuzey Suriye ve Filistin'deki höyüklerde karşılaşılan ve doğal bir gelişim göstermediği gibi çevrenin kültür geleneğine de dayanmayan, Eski Tunç Çağı III boyunca varlığını sürdüren bu keramiğe ve onunla ilgili kültüre ilk bulunduğu yerin adından yola çıkarak, "Khirbet Kerak" adı verilmiştir. Ancak zamanla bu kültürün yayılım alanı içerisine giren merkezlerde gerçekleştirilen kazı ve araştırma sonuçlarına bağlı olarak, yeni fikirler ileri sürülmüştür. Bunların belli başlıları, "Kura Aras Kültürü"³⁹, "Trans Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü"⁴⁰, "Trans Kafkasya Bakır Çağı"⁴¹, "Yanık Kültürü"⁴², "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı"⁴³, "Erken Trans Kafkasya Kültürü" dür. Bilim adamları "Khirbet Kerak" ve "Erken Trans Kafkasya Kültürü"⁴⁴ tanımlarını daha çok kullanmaktadır. Ancak her ikisi de Erken Tunç Çağının üç dönemi boyunca Ön Asya da izlenebilen bu köklü kültürü tam olarak ifade etmekten yoksun olduğu görülür.

Karaz Kültürünün-terminoloji gibi- köken problemi de bulunmaktadır. Aslında bu iki kavram birbirini tamamlayan unsurlardır. Bu kültürün kökeniyle ilgili araştırmaları incelemek gerekmektedir. İlk Tunç çağı III boyunca Suriye ve Filistin'deki bazı höyüklerde tabi bir oluşum geçirmemesine ve var olan kültür geleneğine dayanmamasına rağmen gelişmişliğini sürdüren Karaz Kültürüne ait en eski buluntu topluluklarının Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya da ortaya çıkması kökeninin araştırılmasını zorunlu hale getirmiştir(Amiran 1952, 89 vdd.; ayr.bk., Burney-Lang 1971, 14 vdd.; Lamb 1954, 24 vdd).Karaz'daki ilk çalışmalarını takip eden yıllarda, Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yer alan birçok prehistorik höyükte, form ve teknik olarak ancak Karaz keramiği ile

³⁹ Djpararidze 1964:4-9

⁴⁰ Piotrovskii 1962:7; Lang 1970: 70

⁴¹ Amiran 1952: 96; Bittel 1945: 94-104, Lloyd 1956: 49, 66

⁴² Dyson 1968: 14-16

⁴³ Burney 1958: 165 vd.; Mellaart 1958: 9-10

⁴⁴ Lang 1970: 71; Burney – Lang 1971:43 vd.; Burney 1977: 118 vd.

mukayese edilebilen keramik parçaları toplanmıştı(Amiran 1952: 89 vd; Lamb 1954:24 vdd).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazılarda Filistin'in Khirbet Kerak merkezinde ele geçen malzemeye benzer malzemeler bulunmuş ve bunların Filistin'den daha önce bir dönemde Doğu Anadolu'da kullanıldığı anlaşılmıştır. Doğu Anadolu'da bu seramik ilk defa Erzurum yakınlarındaki Karaz'da karşımıza çıkmaktadır. Bu kültür Anadolu Bakır Çağı ve Kalkolitik Çağ Kültürü ile bağlantılıdır (Uçar 2001: 5)

Karaz kültürünün görüldüğü merkezlerde yapılan araştırmalara bağlı olarak farklı görüşler dikkat çekmektedir. Örneğin Childe Karaz Kültürü ana vatanının Gürcistan da aranması gerektiğini savunurken (Childe 1952:219), Hood Karaz Kültürünün köken bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını belirtmektedir (Hood 1951: 117-140). Daha çok keramiğin şekli ve yapısıyla ilgilenen Orthmann (Orthmann 1963:83 vd.; Braidwood 1960: 518) ve Braidwood'lar, bu homojen kültürün çıkışını, Kuzey Suriye, Amuk (h)'a kadar yayılışını az ya da çok sayıdaki savaşlar sonunda meydana gelen göçlere bağlamaktadır. Ancak Orthmann'ın Kuzey Suriye ve Amuk(h) buluntularının, Doğu Anadolu Prehistorik keramiğiyle ilgili olduğunu belirtirken (Orthmann 1963: 84), Braidwod'lar, keramiğin kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında olduğunu düşünmektedir.

Mellaart, İlk Tunç Çağı boyunca görülen bu kültürün, Doğu Anadolu'ya ait olabileceğini belirtmektedir (Mellart 1958:9; Ceylan 1999:181 vd; Ceylan 2000: 29 vd; Ceylan 2001_a: 71 vd), Malatya-Arslantepe, Erzurum ovasında Karaz ve Pulur da dâhil olmak üzere 500 millik coğrafi alana yayıldığını, ancak kökeninin netlik kazanmadığını ifade eder. Mellink de bu kültür ve keramiğin Doğu Anadolu kökenli olduğunu belirterek, (Mellink 1961: 197) zamanla Elâzığ ovasını kaplayarak Fırat nehrini takiple Amuk (H)'a gelen topluluklarca güneye doğru taşındığını öne sürmektedir. (Mellink 1971:171)

Karaz Kültürünün kökeni konusunda Türk bilim adamlarının tespitleri, Erzurum çevresini hedef göstermekte (Koşay 1943:167 vd.; Koşay 1959: 359 vd.; Koşay 1967: 15; Koşay 1974: 43,44; Kökten 1945: 482; Kökten 1947: 465 vd.; Arsebük 1979: 82) ve şu ana kadar sunulan mevcut önerilere de büyük katkı sağlamaktadır. Bu kültürün "Anavatanı" olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran'ı kabul etmenin imkânsız olduğu belirtilmektedir. Kültürle ilgili ilk yerleşmelerin Doğu Anadolu ve Kura-

Aras Nehirleri arasındaki topraklarda, yani Güney Kafkasya’da meydana geldiği konusunda bilim adamları arasında önemli bir anlaşmazlık bulunmamaktadır.

Karaz Kültürünün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar, artık kesinlik kazanmış durumdadır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini gözardı etmemektedir (Ayrıntılı bilgi için bk. Burney-Lang 1971:45 vd.; Erzen 1979: 15,16). Hurrilerle ilgili bilgilere kısa bir göz atmak gerekirse; Hurriler M.Ö.III. Binlerde Doğu Anadolu’nun büyük bir bölümüne hâkim ve tek unsur olarak tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardı. İlk Tunç Çağı II sonlarına doğru, hayat tarzlarının gereği (konar-göçerlik) ve Doğu Anadolu’daki otlakların mevcut hayvan potansiyelini besleyememesi sonucu Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinde Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar yayılmışlardır. (Hurri göçer’nin, Karaz Kültürünü Amuk, Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar ulaştırdığı hakkında bk., Hanfmann 1951: 360.; Hood 1951: 117 vdd.; Mellaart 1958: 9 vd; Amiran 1952: 96 vdd.; Amiran 1965: 166; Burney- Lang 1971:45). Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin M.Ö.2000 sonrası, Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetlerini kesintiye uğrattığı düşünülmektedir.⁴⁵

Karaz Kültürü hakkında çalışmalarıyla dikkat çeken Pehlivan, Hurrilerin yaşadığı topraklar ile Karaz Kültürünün yayıldığı coğrafyanın aynı olmasından yola çıkarak kültürün Hurriler tarafından ortaya çıkarıldığı tespitinde bulunmuştur. Ayrıca Hurrilerin yaşayış tarzı ile Karaz Kültürüne ait bazı temel özelliklerin birbiriyle olan benzerliklerini de değerlendirerek Karaz kültürünü oluşturan ve yaratan Hurriler olduğu sonucuna varmıştır (Pehlivan 1990: 168-176).

Bu nedenle gerek dağılım ve yayılım alanının tespitinde gerekse çevreyle ilişkilerin belirlenmesinde önemli fonksiyonu olan, keramiğin, form ve nitelik bakımından ele alınarak en eski buluntu merkezlerinin araştırılması gerekir. Erzurum çevresindeki Karaz, Pulur ve Güzelova da yapılan kazılar sonucunda bu kültürü yaşayan ve geliştirenlerin etnik yapılarını belirlemede göz önünde bulundurulacak olan bu coğrafi alandaki karakteristik ilk buluntular ilk kez Karaz da ortaya çıkarıldığından, Karaz Keramiği ve Karaz Kültürü tabirleri kullanılmaya başlanmıştır. (Pehlivan 1990: 168-171). Koşay söz konusu keramiğin prototiplerine Karaz ve Pulur’da rastlamıştır. Bunların bir halk hareketi

⁴⁵ Anadolu’daki Asur Karumları hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Baydur 1970:37 vd.

veya ticaret yolu ile Fırat'ı takip ederek Suriye ve Filistin'de bir kültür oluşturduğu ve Filistin bölgelerinde mahalli taklitleri olabileceğini belirtmiştir (Koşay- Vary 1964:25).

Karaz kültürüne ait buluntuların özellikleri, birbirine göre büyük farklılıklar göstermez. Bu Yakındoğu kültürünün başlıca özellikleri, bezemeli bezemesiz, açkılı çanak çömlekler, kerpiç ve taş yapımı yuvarlak ev mimarisi, obsidyen ve kemik aletler, Transkafkasya dışında pek ele geçmeyen maden eritme kapları, körük başları ve kalıpları gibi metalürjiye ait araçlar silahlar ile aletlerdir. Ortaya çıkartılan bu özellikler Erken Transkafkasya kültürüne ait buluntular, Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya, Amik Ovası'na ve daha sonra güneye Suriye ve Filistin'e gerçekleştirilen, beraberinde sahip oldukları kültürü de götüren yoğun bir insan göçünün var olduğunu düşündürmektedir. Kültürün yayılım alanı içinde kalan bölgelerde başta çanak çömlek olmak üzere kültür varlıkları arasında bir ilişki varsa, bu bölgeler üzerinde benzer etkileşimi sağlayan aynı etnik hareketin sonucu olduğunu göstermektedir (Kozbe 1990: 9).

Kuzey orijinli olarak ortaya çıkan Karaz Keramiği kuzeyden Anadolu'ya daha sonra da Filistin bölgesine geldiği düşünülmektedir. (Hood 1951: 118) Bu kültürün problemlerini çözmeye çalışırken başvurulan en önemli veriler Karaz Keramiği ile ilgili buluntulardır. Karazı diğer kültürlerden ayıran önemli özellikler yapım tekniğiyle, rengi ve süsleme tarzıdır. Karaz keramiği el yapımıdır. Çağdaş kültürlerde çömlekçi çarkının kullanılmasına rağmen yayıldığı alanlarda el yapımı olma özelliğini korumuştur. Tek renkli astar ve açkılı olan Karaz keramiğinde süsleme genellikle paralel, spiral ve kesişen çizgilerden oluşur ve çok sofistike(hareketli) sayılamayacak, monoton bir çömleği yansıtır. Siyah açkılı ve renk kültürün en önemli karakteristik özelliği: “Siyah, açık ve koyu kahverengi, gri ve koyu gridir”. Bunlar Karaz çanak çömleğinde en çok rastlanan renklerdir. Tipik Karaz kültürünün parlak siyah renginin kültürün metalci özelliği ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca dış yüzün siyah iç yüzünse açık kahverengi veya devetüyü renginde olması Karaz keramiğinin karakteristik bir özelliğidir (Koşay 1948: 165vd.; Koşay-Turfan 1959:349 vdd.; Burney- Lang 1971: 52 vd.; Yiğitpaşa-Can 2012:280; Ceylan 2015:479 vd.).

Karaz çanak çömleğinin asıl karakteristik özelliği bilindiği üzere bezemedir. Bu çanak çömlek genelde üç ana tip bezeme ile göze çarpmaktadır. Bunlar; kabartma bezeme, kazıma bezeme, baskı-oluk bezemedir. Bezeme unsurunda bölgesellikten söz edilebilir. Erken dönemin tipik özelliği olarak görülen, zengin ve kalın kabartma

bezemenin en güzel örnekleri Kuzeydoğu Anadolu ve Gürcistan'da ki birçok merkezde rastlanmıştır. Kabartma ve kazıma bezeme Karaz çanak çömleğinin en özel bezeme türleridir. Bir diğer önemli bezeme tekniği “kazıma bezemedir”. Hemen hemen tüm Karaz coğrafyasında görülen bir tekniktir. Kültürün daha çok geç evresinde yaygınlaştığı düşünülen bu tip bezemeye Doğu Anadolu ve kültürün yayılım gösterdiği Kuzeybatı İran'daki yerleşmelerde görmek mümkündür. (Burney, Lang 1971: 43) Bir diğer bezeme tekniği ise “baskı-oluk” bezemesidir. Bu bezeme türü İlk Tunç Çağı I'den İlk Tunç Çağı III dönemine kadar karşımıza çıkmaktadır. “Dairesel oluk” ve “Oluk” bezeme, bu bezeme türünün ilk çeşitlemesidir. Van Muş bölgesi yerleşmelerinde bu tekniğin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir (Kozbe 1990: 9). Karaz çanak-çömleğinin hamuruna katılan taşçık, kum veya samanın oranını, kabın boyutu belirlemektedir (Burney 1958: 165; Koşay- Turfan 1959: 364; Pehlivan 1990: 170; Yalçın 2012: 298; Ceylan 2015: 479).

Karaz keramiğine Erzurum da Güzelova⁴⁶, Karaz⁴⁷ ve Pulur'da⁴⁸ da rastlanmıştır. Güzelova'daki keramik Geç Kalkolitik Dönemde kabartma ve çizgi süslü özel teknikte yapılmıştır. Karaz da Erken Bronz Çağı altında Kalkolitik Çağ tabakası bulunmakta. Her iki gruptaki keramiklerin özelliği tek renkli olmaları ve yüzeylerinin perdahlanmış olmalarıdır. Pulur'da da Geç Kalkolitik Döneme ait Karaz Keramiğine rastlanmıştır (Uçar 2001:59-69).

Karaz kültürünün diğer önemli özelliği de mimaride dikkar çeker. Khirbet Kerak'ta, Yanık Tepe de ve Şengavit'te görülen “Yuvarlak Planlı Yapılar” Hurriler'in yaşam biçiminden kaynaklanmış geleneksel mimari tarzlarını oluşturmaktadır (Pehlivan 1990: 168-171). Bu yapılar tam olarak ortaya çıkarılmasa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Doğu Anadolu ile Bayburt ve çevresinin arkeolojisi için önemli olan bir başka malzeme, özenle yapılmış kutsal amaçlı ocaklardır. Bu ocaklar Erzurum müzesinde sergilenmektedir (Koşay-Turfan 1959: 358; Amiran 1965: 167; Koşay 1984: 31; Ceylan 2015: 478).

Tüm bunlara ilaveten Erzurum ve çevresinin bu kültürün ana vatanı olabilecek özellikler taşıdığı görülmektedir. Çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük (Koşay-Turfan 1959:349-413), daha sonraki kazı ve araştırmalar için ünük merkez

⁴⁶ Koşay-Vary 1964:7; Koşay-Vary 1967: 1-26, Sagona 1984:67-68,249; Sagona 2000: 332, Harmankaya-Erdoğan 2002: Güzelova

⁴⁷ Koşay-Turan 1959: 349-413; Kınal 1962: 48; Esin: 1969:100-135; Arsebük 1979:81-89; Sagona 2000:331

⁴⁸ Mellink 1965: 138; Sagona 1984: 66-67; Güneri 1992: 153-155; Sagona 2000: 331-332.

durumundadır. Bu bakımdan gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesinin diğer kesimlerinde, Karaz ile çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için, “Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik” ya da “Karaz Kültürü” tabirleri kullanılmaktadır.⁴⁹

Erzurum Doğu Anadolu’nun Karaz kültürü açısından; Kafkasya ile batıdan Orta Anadolu’ya kuzeyinden doğu Karadeniz’e ve güneyinden Fırat’ı takip ederek Suriye ve Filistin’e ulaşılmasında köprü görevini üstlenir. Karaz, Pulur, Güzelova, Bulamaç⁵⁰ Alacahöyük, Ağören, Sercetepe, Dumlu, Umudum, Değirmenler, Uzunahmet, Karavelet⁵¹, Beşiktepe⁵², Tepecik Höyük⁵³, Çakırtaş, Yapağılı, Toptepe, Saksı Höyük⁵⁴. Erzurum ve Pasinler ovasında yer alan bu höyüklerde Karaz seramiğine rastlanmıştır (Ceylan 2000: 263,273).

Erzurum ve çevresinde pek çok araştırma yapan M. Pehlivan ve A. Ceylan’ın görüşlerine göre ise bu kültür ve keramiğin Transkafkasya bölgesinden Filistin’e, Malatya-Elâzığ bölgesinden Kuzeybatı İran’a kadar yayılmıştır. Ayrıca Pehlivan ve Ceylan, Erzurum ve çevresinin bu kültürün anavatanı olabilecek özelliklere sahip bulunduğunu ve Karaz ve Sos Höyük’ün oldukça önemli bir yerleşme olduğunu ifade etmektedirler (Pehlivan 1984: 37; Ceylan 2015: 477 vd.)

Ayrıca Ceylan’ın bilimsel başkanlığında Akçakalede yapılan araştırmalarda Karaz Kültürüne ait keramik verileri, Akçakale, Sengertepe Kalesi, Bşiktepe Kalesi, Sınırortası Kalesi ve Karasal Höyükte tespit edilmiştir. 2003-204 yıllarında Akçakale Adası’nda Ceylan başkanlığındaki iki dönem kazılarında Karaz kültürüne ait çok sayıda arkeolojik veri elde edilmiştir. Keramik verilerinin Erzurum merkezli Sos Höyük, Güzelova Höyük ve Pulur Höyük gibi önemli merkezlerle uyumlu olduğu görülmüştür (Ceylan – Ceylan 2018:16)

2.2. DEMİR ÇAĞI

Anadolu’da Demir Çağının başlangıcı konusunda birçok öneri bulunmaktadır. Ancak genel olarak M.Ö. 1200’lü yıllarda Deniz Kavimleri Göçleri sonucu Hitit Devleti’nin yıkılmasıyla Anadolu’da yeni bir dönemin başladığı ifade edilmektedir.

⁴⁹Ayrıntılı bibliyografya için bk., Arsebük 1974, 11 vdd.; Burney-Lang 1971, 43 vdd.

⁵⁰ Ceylan 2003: 314.

⁵¹ Kobze-Ceylan 2008: Karavelet.

⁵² Pehlivan 1984: 46;Ceylan 2003:314.

⁵³ Pehlivan 1984: 46; Ceylan 2003:314.

⁵⁴ Ceylan 2003: 314: Kobze- Ceylan, vd.2008: Saksı Höyük.

Yazılı kaynakların sustuğu bu dönem “Karanlık Dönem”, Geç Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağına geçişi temsil etmektedir. Demir Çağı ile birlikte savaş ve tarım teknolojisi de değişmeye başlamıştır. Tunçtan yapılan aletler yerini demir madeninden yapılmış aletlere bırakmış ve böylece savaş alanında, tarım ve gündelik hayata dayanıklı alatler yapılarak yaşam biraz daha kolaylaştırılmaya çalışılmıştır (Kobze- Ceylan vd. 2008; Sevin 2005_a: 62-123; Özdemir 2007: 501-518).

Anadolu’da M.Ö. 1200’ de başlayıp M.Ö. 330’da bittiği kabul edilen Demir Çağı üç bölümde ele alınmaktadır. Erken Demir Çağ (M.Ö. 1200-800), Orta Demir Çağı (M.Ö. 800-600), Geç Demir Çağı (M.Ö. 600-330) olarak adlandırılmaktadır. Hitit Devleti’nin yıkılışı ile başlayan Demir Çağ, M.Ö. 330 sonrası Büyük İskender’in seferi ile son bulmuştur (Kobze-Ceylan vd. 2008: 1vd.).

Anadolu’da tunç endüstrisinden demir teknolojisine kesin dönüşüm, Erken Demir Çağı sonları veya Orta Demir Çağı başlarında gerçekleşmiş olup, büyük oranda Frig ve Urartu uygarlıklarınca sağlanmıştır. Ancak Urartular sahip oldukları doğal kaynaklar nedeniyle alanda öncü konumdadırlar. Jeolojik yapısında yoğun üretim için yeterli miktarda bakır, kurşun, demir yanında altın ve gümüş gibi değerli metalleri de barındıran Doğu Anadolu’daki uyum sürecinde, Asurluların tetikleyici etkisi vardır. Anadolu’nun kısmen güney ve iç bölümünü ele geçiren ve demircilikte ustalaşan Asurlular, savaş malzemeleri üretmek için büyük demir işleme atölyeleri kurmuşlardır (Erzen 1940: 27, 46 vd.). Demir silahların tunçtan olanlar karşısındaki açık üstünlüğü, Asur krallarının Uruatri ve Nairi ülkeleri ile onların Sugunia, Arzaşkun, Tuşpa gibi kraliyet kentlerine seferler yapmasının ana sebebidir. I.Salmanassar (M.Ö 1273- 1244) döneminde başlayan ve ardılları tarafından birçok defa tekrarlanan askeri seferlerin nedenlerinden en önemlisi Van Gölü Havzası’nda bulunan ve yazılı belgelere göre altından daha değerli olan demir yataklarıdır (Pehlivan 1991: 22, 23). Yapılan araştırmalar göstermiştir ki Kuzey Doğu Anadolu da hem Urartu öncesi hem de Urartu döneminde garnizon, karakol ve kale özelliğindeki kalıntılar Demirçağ mimarisini yansıtmaktadır. Bu mimari kalıntıların çoğunluğu kaleler, kaya basamaklı su tünelleri, kaya mezarları, höyükler, su sarnıçları ve su göletleri oluşturmaktadır (Özgül 2015_a: 69 vd.; Ceylan 2015: 147-158,259-283). Erzurum ve çevresinde ise Orta Demirçağ’ da Urartu ile çağdaş herhangi bir kültürden bahsetmek zordur (Özgül 2016:144; Dönmez 2012: 141 vd.; Balcer 1995: 58 vd.). Kuzeydoğu Anadolu’nun ele geçirilmesi, Urartular açısından ayrı bir önem taşımıştır.

Şöyle ki: Urartular, Menua zamanında bu bölgede bulunan değerli madenlerin farkında olmuşlardır. Bu nedenle Erzurum ve Erzincan ovalarını ele geçirmek için bu bölgeyi elinde bulunduran Diauehi üzerine seferler düzenlemişlerdir. Bu ovalar üç bakımdan önemlidir. Bunlar; Tarım açısından verimli olması, Kafkaslara ve Anadolu'nun içlerine kadar geçişi sağlayan önemli yolların bu ovalardan geçmesi ve bölgenin zengin maden varlığına sahip olmasıdır (Pehlivan 1991_a: 33-37; Belli 2000_c: 409- 415; Özgül 2015_a: 71 vd.).

Araştırma bölgemiz olan Doğu Anadolu Demir Çağı yerleşimi bakımından oldukça zengindir. Bölgede Demir Çağı verilerine sahip birçok merkez bulunmaktadır. Erzurum-Horasan İlçesinde bulunan, Hasanbey Köyüüstü Yerleşmesi⁵⁵, Hasanbey Kalesi⁵⁶, Hasanbey Tepesi Kutsal Kaya İşaretleri⁵⁷ inde bulunan keramik verileri Demir Çağ ve Orta Çağ özelliği taşımaktadır. Erzurum'un İspir İlçesinde bulunan Arapköy Kalesi, Aziziye İlçesinde bulunan Sırlı Kalesi, Pasinler İlçesinde bulunan Çalıyazı Kalesi, Hanahmet Kalesi, Pilitli Kalesi⁵⁸inde elde edilen veriler Demir Çağı özelliği göstermektedir. 1998-2019 yılları arasında Ceylan başkanlığında ki ekibimizin yürüttüğü yüzey araştırmalarında birçok il ve ilçede Demir Çağ özelliği gösteren veriler elde edilmiştir.

Son Tunç Çağının bitimine doğru Trakya'ya Kuzey Karadeniz bölgesinden yeni ve büyük bir göç dalgasının geldiği, bu kültüre ait küçük yerleşmelere Trakya'nın her yerinde rastlandığı görülmektedir. Bölgeye gelen topluluklar yerleşmek için korunaklı yerlerden çok akarsu düzlüklerindeki ovalara yerleşmişlerdir. Arkeolojik kalıntılara gelince Trakya' da Anadolu'da olduğu büyük höyükler ve ören yerleri az olup, Tümülüsler ve megalitik anıtlar görülmektedir (Özdoğan 2000).

İç Anadolu Bölgesi'nde ise Demir Çağın da Trak kökenli Frigleri görmekteyiz. Hitit İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonra Anadolu'nun orta ve batı kesimleri yazılı belgelerin sustuğu, birçok yerleşmenin terk edildiği Karanlık Çağ olarak nitelendirilen döneme girmiştir. Bu dönem yaklaşık olarak 400 yıl sürmüştür (Akurgal 1995: 111,112).

M.Ö. 547-46 yıllarında Batı Anadolu' da Lidya krallığının yıkılışının ardından bölge yavaş yavaş Pers hâkimiyetine girmiştir (Tekin 2007: 53-57). Batı Anadolu'nun güneybatı bölümüne ise Dorlar yerleşmiştir. Bu bölgede yapılan kazılarda genelde

⁵⁵ Üngör vd. 2012:62

⁵⁶ Üngör vd. 2012:62

⁵⁷ Üngör vd. 2012:63

⁵⁸ Üngör vd. 2012:62-68

üzerinde Helenistik ve Roma tabakalarının bulunması, yerleşmelere ilişkin Demir Çağı tabakalarına ulaşılmasını engellemektedir.

Karadeniz Bölgesine gelince Batı ve Orta kesimlerinde Demir Çağına ait buluntulara rastlanmıştır. Orta Karadeniz bölgesinde araştırmalarda bulunan M.ve N. Özsaitler çok sayıda demir Çağı malzemesi veren yerleşmeler tespit etmişlerdir. Samsun –Lâdik ile Merzifon ve Gümüşhacıköy dolaylarında bazı höyüklerde ele geçen malzeme el yapımı, kesik dudaklı ve kırmızı boya bezeli çanak çömlek parçaları Boğazköy Erken Demir Çağ malzemeleriyle benzerlik göstermektedir. Doğu Karadeniz de Trabzon ili sınırlarında yapılan araştırmalarda Demir Çağ verisine rastlanmamıştır. Bunda bölgenin doğasının büyük etkisi bulunmaktadır. Batı Karadeniz bölümünde, Kastamonu- Çankırı çevresinde Demir Çağı malzemesi veren Höyükler saptanmıştır. Bunlar ağırlıklı olarak Frig çanak çömleklerinden oluşmaktadır. Boya bezeli çanak çömleğin yanı sıra demir mızrak ucu ve ok uçları ile çok sayıda kemik aletlerde ele geçirilmiştir (Sivas- Kobze- Ceylan 2003: 23-25).

Sonuç itibariyle Anadolu'da Demir Çağı'yla birlikte oluşan siyasi tablo şu şekildedir: Anadolu'da Geç Hitit Kent Devletleri, Urartular, Frigler, Lidyalılar ve Likyalılar'ı görmekteyiz. Bu dönemde Anadolu, çeşitli topluluklara ait büyüklü küçüklü beyliklerin egemenliği altındadır. Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz'in bazı bölgeleri İç Anadolu bölgelerinde olmak üzere Geç Hititler, Doğu Anadolu'da Hurrilerin devamı olan Urartular, Orta Anadolu'da Frigler, Batı Anadolu'da Lidyalılar, Güneybatı Anadolu'da Likyalılar ve Ege'de İyonyalılar yüksek uygarlıklar kurmuşlardır. Bu topluluklar, Mısırlılar, Fenikeliler ve Babililerle birlikte daha sonraki Helen uygarlığı üzerinde büyük ölçüde etki yaparak, bugünkü dünya kültürünün oluşmasında önemli katkılarda bulunmuştur (Ceylan vd. 2003: 1)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİÇAĞDA ERZURUM ve ÇEVRESİNDEKİ KÜLTÜRLER

3.1. HURRİLER

Hurriler İlk Tunç Çağından sonra tarih sahnesinde görünmektedirler. Transkafkasya ve Anadolu'nun doğusunda M.Ö. III. Binin sonuna dek bulunan Hurriler, bu bin yılın ortalarından gelindiğinde güneye doğru ilerlemişler ve Ön Asya'nın birçok yerinde M.Ö. II. Bin yılda varlıklarına rastlanan Hurrilerle ilgili bilgileri sosyal ve siyasi ilişkide buldukları diğer kavimlerin yazılı belgelerinden anlamaktayız (Yiğit 2005:56).

Hurriler'in Doğu Anadolu'da, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar göç ettikleri topraklarda elde edilen arkeolojik veriler "Karaz Kültürü" ile çok yakın bir bağlantısı olduğu tespit edilmiştir. Yazılı belgelere göre, M.Ö.III.Binin ikinci yarısından sonra ortaya çıkan ve Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olan Hurriler, M.Ö.II. Bin'in ikinci yarısında Eski Ön Asya tarihinde çok önemli roller üstlenmişlerdir (Memiş 2007: 32.vd.; Akurgal 2000: 119 vd.). Hurri kültürü ile özdeşleşen taş temelli yuvarlak mimari yapılar ile siyah astarlı parlak metalimsi keramikler dışında, yaşadıkları dönemde mimari ve keramik açısından farklı uygulamalar da yapmışlardır. Kale tipi yerleşme, Van-Urmiye boyalıları olarak bilinen keramik türü Hurri toplumunun meydana getirdiği kültürel kaideler arasındadır. Doğal olarak yerleşme konut tipi ve keramik tipolojisi hakkında yerel kaynaklı genel bir değerlendirme yapılamamaktadır. Ancak hurriler'in yayıldığı coğrafya dikkate alındığında, Kars-Erzurum bölgesi mimari tarzı ile Elâzığ bölgesi mimari tarzının aynı olmadığı görülmektedir (Bingöl 2013: 117).

Mezopotamyada büyük bir devlet kuran Sami kökenli Akad kaynaklarından anlaşıldığı üzere Karaz kültürü toplulukları, M.Ö.III.Bin yılın başlarında Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Kuzey Mezopotamya dolaylarındaki Musul-Kerkük civarında yaşamaktaydılar. Hurri dili üzerinde yapılan filolojik çalışmalar sonucunda bu dilin Asyatik bir yapıya sahip olduğunu tespit edilmiştir (Alpman 1981:287).

M.Ö. II. Binin başlarında Kassit, Hitit ve Mitanniler'in Eski Ön Asya'ya doğru olan göçleri ile Dicle nehrinin yukarısındaki Hurriler yerlerinden hareket etmişler ve giderek bütün Ön Asya'ya doğru yayılmışlardır. Hurriler'in göç ettikleri yerlerden biri Anadolu'daki (Alpman 1998: 28), Hurri varlığı hakkında bilgilerimizi Akad (Naramsin) metinlerinden, etkileşim içinde oldukları diğer kavim begelerinden anlaşılmaktadır. Akad

kralı Naramsin'e ait bir belgede M.Ö. III Binyılda yer ve şahıs adlarında Hurriler'in isminin geçtiği görülmektedir (Yiğit 2005:56; Wilhem 1994: 8-11; Yıldırım 2016: 3). Ayrıca Anadolu daki Asurlu tüccarların çivi yazılı belgelinde Hurri adlarına rastlanması bize Hurrilerin bu bölgede eski Asurlu tüccarların yerli beylerin ve kralların izniyle belirli bir vergi karşılığında ticaret yaptıklarını göstermektedir. Bu tüccarların çivi yazılı belgelerinde Hurrice şahıs adlarına rastlanmıştır (Memiş 2007: 32).

M.Ö. II. binyılın başlarına ait olan Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de ortaya çıkarılan Kaniş Karumu çivi yazılı arşivlerindeki kayıtlarda birçok Hurri şahıs adı ve Hurri diline ait sözcüklerin tespit edilmesi (Garelli 1963: 155-158) bu dönemde Orta Anadolu'ya kadar hissedilen Hurri etkisini gösterir. Tespit edilen belgeler arasında bulunan ve Kaniş Kralı'na yollanan mektubun göndericisi olan Mama Kralı Anum Hirbi'nin adının Hurrice olduğu da kabul edilir (Balkan 1957: 37). M.Ö. XVII. yüzyılda kurulan Hitit Krallığı'nın daki Hititçe çivi yazılı belgelerde de Hurrilere ait izler görülmektedir. Hitit Krallığı tarih boyunca dış politikada, Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye'ye önem vermiştir. Hurriler'in M.Ö. II. binyılda siyasal ve kültürel varlıklarının en yoğun olduğu bölge bir Hitit etkisi görülürken, bu iki kavmin ve kültürün yoğun ilişkide olması kaçınılmaz olmuştur. Eski Hitit Krallığı'nı izleyen dönemlerde hem siyasal olarak hemde bunun ötesinde daha çok kültürel açıdan Hurrilerin Hititler üzerindeki yoğun etkisi açıkça izlenir (Yiğit 2005: 57).

Boğazköy metinlerinden öğrenildiği kadarıyla Hitit devri Anadolu'sunda oldukça fazla Hurri nüfusu görülmesine rağmen Hitit-Hurri ilişkilerin iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Bunda Hurrilerin yerleşmiş olduğu coğrafyanın ve Hititlerin Kuzey Suriye ye yönelik faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Bu sebeple I. Hattuşili Halep seferi sırasında Hurrilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır (Ceylan 1994: 34).

Anadolu'nun büyük bir Hurri istilasına maruz kaldığı yine I. Hattuşili anellerinden öğrenilmektedir. Yaşanan zor olayı, Hitit kralının Hattuşili anellerinde; "*bana yalnız Hattuşaş kaldı*" demesinden öğrenmekteyiz (Kınal 1974: 413.vd). Halep ve Kuzey Suriyeye sefer yapan Hitit kralları sık sık Hurriler'le mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Hitit kralı I. Murşili de tıpkı Kral I. Hattuşili gibi Hurriler'le mücadele etmek durumunda kalmıştır (Memiş, 2007: 33 vd.).

Kompo sonucu öldürülen I. Murşili'de sonra Puşaruma sülalesinin devri kapanmış ve yerine Hantili geçmiştir. Bu durumun sonucunda Hitit tarihinde "Gasp Krallar"

dönemi başladı. Bu dönem Telepinuş iktidarlığına kadar devam etmiştir. Eski gücünü kaybeden Hitit, I. Hantili'nin ölümünden sonra yerine damadı Zidantayı geçirek tekrar gücünü elde etmeye çalışmıştır. Zidanta dönemde de Hurri akınları sürmüştür. Halebi ele geçiren Hurriler Çukurova da Kizzuwatna krallığını kurmuşlardı. Adana ve Güney kıyıları ele geçiren Kizzuwatna karalı İspat-Ahsu ile Hitit Kralı Telepinus, bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma dış politika ve diplomasi açısından çok büyük öneme sahiptir (Ceylan 1994: 44,45).

Bu dönemde Hurri kültürel etkileri Anadolu'nun içlerine Hattuşa'ya kadar ulaşmıştır. Hurrice neredeyse ikinci dil olmuştur. Krallar iktidarlarını artık yerli Anadolu aristokrasisinin yardımıyla yürütmektedir. Hurri kökenli bir hanedanın yönettiği Kizzuwatna krallığı ile ilişkiler pekiştirilmiştir (Ünal 2002: 72).

Hurriler, Hititler'le olan ilişkileri süresince kültürel, edebi ve dini yönden de Anadolu'ya derin izler bırakmışlardır. Yazılıkaya'da ki kabartmalarda Hitit panteonunun başında yer alan Fırtına tanrısı Teşup, eşi Hepat, dağ üzerinde duran tanrılar, “boğa adamlar”, “Hurris” ve “Seris” olarak adlandırılan boğa resimleri, Hurri dininin Hitit panteonuna ne kadar etkilediğini nin önemli bir göstergesidir. (Kınal 1987: 209 vd.).

Hitit krallığı tarihinde Hurrilerin kendi kültürü ve Mezopotamya kültürüyle Hittitleri etkilediği görülmektedir. Yine Hurri varlığının giderek artan hitit siyasal yaşantısındaki etkisinde inkâr edilemez durumdadır. Hitit- Hurri münasebetinin çivi yazılı belgelere ilk yansımaları sürekli mücadele şeklindedir. Bu mücadele, Hititlerin daha erken dönemlerden itibaren belirledikleri ve bundan sonra tüm tarihleri boyunca devam ettirdikleri dış politikalarının ana yönü etkili olmuştur. Hititler, siyasal ve ekonomik nedenlerle Güneydoğu Anadolu ve Suriye yönünde dış politikalarının temel çizgisini belirlemişlerdir. Söz konusu bölgenin coğrafi konumu, Hititlerin burasıyla ilgilenmelerinde önemli etkenlerden biridir. M.Ö. II. binyılın en önemli siyasal ve kültürel merkezleri Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'ydu. Bu üç bölgenin arasında yer alıyor olması dolayısıyla Güneydoğu Anadolu ve Suriye, Anadolu'daki güçlerin Mezopotamya ve Mısır'la olan ilişkilerinde geçmek zorunda oldukları, güçlü oldukları dönemlerde ellerinde bulundurmak istedikleri yerd (Kınal 1967: 193-194). Ekonomik nedenler olarak da buranın konumu dolayısıyla Anadolu'dan, Mezopotamya'dan, Mısır'dan gelen ticaret yollarının geçtiği ve kesiştiği yer olması; bunun dışında, sahip olduğu M.Ö. II. binyıl uygarlıkları için önemli kabul edilebilecek doğal zenginlikler

sayılabilir (Kınal 1970: 3). Bu bölgedeki beylikler ya da şehirlerin Anadolu dışındaki güçlerin elinde bulunması, Anadolu'da olup bulunduğu topraklar ve civarını kontrol etmek isteyen bir güç için tehlike oluştuyordu. Yine bölgenin yoğun Hurri varlığı dolayısıyla Hurri nüfuzu altında olması Hititlerle Hurriler arasında mücadelelere neden olmuş ve bu durum da erken dönemlerde belgelere yansımıştır (Yiğit 2005: 67).

Hurrilerin de batı yönünde ilerlemelerini sürdürdükleri ve bunun doğal sonucu olarak Hititlerin egemenlik alanlarına girdikleri, hatta Orta Anadolu'ya dek gelerek Hitit başkentini tehdit edebildiklerini görmekteyiz. Askeri seferlerle, belgelere yansıyan Anadolu içlerine Hurri yayılımı, belki Hititlerin çabasıyla geri döndürülmüş gibi görünmekle beraber, Hurrilerin Anadolu'ya yayılımının önlenemediği daha sonraki dönem siyasal ve kültürel tarihine göz atıldığında ortaya çıkmakta, hatta Kizzuwatna'da bir Hurri yoğun etnik varlığın yanı sıra siyasal varlığından da söz edilebilmektedir (Ünal 1997:20; Alpman 1998: 31; Wilhelm 1994: 23).

Daha sonraki dönemlerde Hurriler, (M.Ö.1500-1350) Ön Asya'ya göç eden Mitanniler'le beraber, Hurri-Mitanni devletini oluşturmuştur. Bu ittiakla iyice güçlenen Hurriler'e karşı Kizzuwatna sınırını güvence altına almak isteyen Hitit kralları Zidanta ve Telipinus, Kizzuwatna kralları İspat-Ahsu ve Pallia ile anlaşmalar yapmışlardır (Alpman 1981: 297). M.Ö.II. Bin yılın ortalarında Hurri-Mitanni Devleti, eski Ön Asya'nın değerli ve kuvvetli tek devleti olan, Hitit kralı güçlü Şuppiluliuma'nın hücumu ile gücünü kaybederek Hititler'e bağlı ve Asur'a karşı bir tampon bölge oluşturulmuştur. M.Ö.1200'lerde meydana gelen Ege göçleriyle Hurri-Mitanni devleti tarih sahnesinden silinmiştir (Alpman 1981: 297; Ceylan 1991: 59; Yıldırım 2016: 3-4).

3.2. AZZİ- HAYAŞA KRALLIĞI

Verimli Ovaları ve nehirleriyle Doğu Anaadolu da M.Ö. III. Binden sonra birçok medeniyetin tercih yeri olmuştur. Ayrıca bölgede Demir Çağına ait çok fazla yerleşme görülmüştür (Ceylan 2002b: 14). Hitit çivi yazılı metinlerinde M.Ö. III. Binde Azzi-Hyaşanın bölgede yaşadığı öğrenilmektedir (Pehlivan 1991b: 1). Hayaşalıların kim olduğuna bir göz atmak gerekirse: Hurrilerin Doğu Anadolu'dan güneye doğru göçleri devam etmekteyken, göçten geriye kalanlar normal hayat tarzlarını koruyarak geçimlerini hayvancılık ve tarımla sağlamışlardır. Herhangi siyasi bir örgütlenmeleriyle ilgili bir veri yoktur. Hurrilerin halaefleri olan Hayaşalıların başlarında bulunan ihtiyar heyeti, yaşlı bir

şef veya aile(kabile) reisi tarafından yönetilmişlerdir. Hayaşalıların bilinen ilk lideri Karanni'dir. Bu lider etrafında toplanan Azzi-Hayaşa, dönemin üç büyük devletlerinden biri kabul edilen Hititler'in düzenli bir şekilde izlediği "Doğu ve Kuzey Politikası" neticesi dönem dönem etkisiz durumda kalmış, iç huzur bozulmuş, taht mücadelesi başlamış bununla beraber batı komşuları Kaşkalarla saldırıya geçerek güçlü komşularının ülkelerini ele geçirmişler ve yağma yapmışlardır (Ceylan 1994: 1; Pehlivan 1984: 54). Boğazköyde ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletler bize Hayaşalıların siyasi tarihi ve toplum yapılarıyla ilgili bilgi vermektedir (Friedrich 1930: 103; Pehlivan 1991b: 1). Hititler, III. Tuthaliya (M.Ö. 1410-1390), I. Şuppiluliuma (1385-1345), II. Murşili (M.Ö.1344–1306) döneminde ülkeleri için tehdit olan Azzi-Hayaşalar'a karşı kendilerini savunmuşlardır (Pehlivan 1984: 53). II. Murşili kendi devri ve büyük babası III. Tuthaliya, babası I. Şuppiluliuma dönemindeki yaşananları izah eden, siyasi olayları önemli ölçüde aydınlatan bilgiler sunmuştur. III. Tuthalya'nın hasta olmasından veya başka işlerle uğraşmasından dolayı babasının yetişemediği seferlere hep I. Şuppiluliuma gitmiş ve genç yaşta büyük bir asker olarak yetişmiştir. Bundan sonra Hitit- Hayaşa münasebetleri, III.Tuthalya'nın hükümdarlığında Yukarı Memleketin bir bölümünü yağmalayarak değerli kült merkezi olan Şamuha ya kadar ulaşan Hayaşa saldırısı ile başladığı görülür. I. Şuppiluliumanın ortadan kaldırdığı kuşatmanın sonrasında Hayaşa ordusu ile Hititler Kummuha (Kemah) yakınlarında karşılaştılar ve aralarında önemli bir savaş meydana gelmiştir. I. Şuppiluliuma krallığı zamanında askeri zaferlerin yanında politik manevralara da bulunmuştur. "Krali Evlenmeler" olarak adlandırılan bu faaliyetlerden biri Hayaşalı Hukkana/ş ile kız kardeşinin evlendirilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Evlilik, dostluk ve saldırmazlık anlaşması ile sonuçlandırılmış buna bağlı olarak kuzey-doğudan çok sık tekrarlanan Hayaşa saldırı engellenmişti (Ünal 2002:78). Hayaşa hakkındaki en ayrıntılı bilgi "Hukkana Anlaşması"nın yazısı ve Almanca çevirisi J. Friedrich tarafından yapılmıştır. J. Friedrich'in yaptığı çeviri şu şekildedir;

"ve sen nasıl kendi başına şahsını ve bizzat kendini koruyorsan ve ellerini bunların etrafında tutuyorsan, ve sen Güneşin başına karşı, Güneşin başına ve şahsına karşı aynı önemi göstermezsen ve ellerini aynı şekilde bunların etrafında tutmazsan ve sen Güneş'in hakkında birinin kötü şeyler söylediğini duyarsan... Sen Hukkanas şimdi dostça Güneşi

koruyacak onun sırtında dur. Sadece Güneş'in sırtında dur. Fakat hiç kimseyi tanıma..." (Friedrich 1930: 103-107).

Yapılan Hukkana barışıyla Hitit – Hayaşa ilişkilerde 50 yılı aşkın sorunsuz yaşamaları Hayaşalıların bu devri ile ilgili yazılı vesikalarda malumat yoksunluğuna yol açmıştır. Şuppiluliuma'nın kızı ile aile kurarak krallık daki yerini tastikliyen Hukkana'nın, kaç yıl tahta olduğu ve daha sonra krallığı yönetenin hangi soydan olduğu bilinmemektedir. (Pehlivan 1984: 67). Hitit Devleti ve Hayaşalılar, Hukkana Anlaşmasıyla aralarında barış tesis etmişler. Sağlanan bu ortam II. Murşili'nin (M.Ö. 1345- 1315) tahta olduğu yıllarda Hukkana'nın soyundan olmadığı anlaşılan Anniya/ş'ın hükümdarlığı ile dostluk sona ermiştir (Garstang- Gurney 1959:36 vd.; Pehlivan 1991_b: 59). Anniya/ş II. Murşili'nin engellemeyeceğini düşünerek ilk iş olarak Kuzey Suriye'deki Mitanni Devletini hakimiyeti alma yolunu seçmiştir. Anniya/ş, Kannuva, Dankuva ve İstitana bölgelerine saldırarak çok fazla tutsak ve değerli eşya elde etmiştir. Kaşkalar'ın ilk hükümdarı olarak anılan Pinhuniya/ş ile bir uzlaşma imzalayan Anniya/ş, Hitit'e karşı bir güvenlik alanı oluşturmak istemiştir (Adontz 1946: 33; von Schuler 1965: 44vd.). II. Murşili, bu sırada, Kuzey Suriye'de sükunu tesis etmiş ve kendini rahatsız eden ve Doğu Kaşka boylarını bir araya toplayarak küçük bir devlet kurmayı başaran Pinhuniya üzerine saldırmış ve onları zor durumda bırakmıştır. (II. Murşili hükümdarlığının yedinci senesinde başarılarına bir yenisini eklemek için Hayaşa karşı saldırıya karar vermiştir (Goetze 1967: 89 vd.).

M.Ö. 1037 de Anniya/ş' ya gönderilen mektupta II. Murşili, Anniya/ş'dan Hayaşa'ya götürdüğü Hititlileri ve bölgeden aldığı ganimetlerin geri verilmesini. Ancak Anniya/ş bu duruma olumsuz yaklaşmıştır. II. Murşili, Anniya/ş'a ikinci bir mektup yazmıştır. II. Murşili'nin hükümdarlığının 8. senesinde Anniya/ş'ı ortadan kaldırmak için çok azla çaba sarf etmiştir. II. Murşili'nin bu çabasının nedeni, çıkacağı seferi haber alan Hayaşalıların, zeki bir politika izleyerek ellerindeki tutsakların bazılarını iade etmeyi önermeleri ve bununla seferi engellemeye çalışmışlardır. II. Murşili'nin seferden vazgeçmesiyle Hayaşalıların verdikleri sözü tutmadıkları anlaşılmaktadır (Pehlivan 1984: 67 vdd.; Pehlivan 1991_b: 63; Ceylan 1994: 100vd.).

Kuzey Suriye'de M.Ö.1335 yılında olaylar çok karışmış bunun nedenle II. Murşili güneye giderken kuzeye komutanlarından Şarap Ulusu (Şaraptarbaşı) Nuvanza/ş'ı görevlendirmiştir. II. Murşili'nin görevlendirdiği komutan 700 savaş arabası ve 10.000

asker den oluşan ordusuyla Hayaşalıları yok edememiştir. II. Murşili bu Hayaşalıları yok etmek için Kizzuwatna'dan Kargamış yoluyla (Tegarama/ Gürün'e) Sivas'a geçmiş burada diğer ordu ile birleşerek hareket etmiştir (Bak. Garstang- Gurney 1959: 41 vd.; von Schuler 1965: 23; vdd.; Goetze 1967: 125; Cornelius 1967: 74; Pehlivan 1991_b: 64).

II. Murşili saltanatının onuncu yılında yine Hayaşa seferine karar kılmıştır. Aripşa (Giresun) ve Dukkamma (Şebinkarahisar) haricindeki şehirler II. Murşili'nin askerleriyle mücadele edemeyecekleri için savaştan vazgeçmişlerdir. Aripşa ise, savaş sırasında tahrip ve talan edilmiştir. Bu olay sonunda mücadeleden vaz geçen Dukkama şehri teslim olup Hitit ordusuna katılmak istemişlerdir. Bunun karşılığında ise şehrin zarar görmemesi talep edilmiştir (Forrer 1931: 13vd.; Garstang- Gurney 1959: 37 vd.; Cornelius 1973: 193).

Saltanatının on birinci yılında Hayaşalıları tam olarak ortadan kaldırmak için bir sefer düzenleyen II. Murşili amacına ulaşmıştır (Forrer 1931: 21vd.; Pehlivan 1984: 71 vd.; Pehlivan 1991_b: 66 vd.). Tüm bu olayların sonucunda Hayaşalıları II. Murşili dönemiyle beraber Hititlere bağımlı duruma gelmiştir (Goetze 1928: 34; Goetze 1975: 124). Ancak IV. Tuthalya (M.Ö. 1250-1220) döneminde Hayaşalıların Hititler için tekrardan sorun olarak karşılıklarına çıktıkları görülmektedir. IV. Tuthalya döneminden sonra Hitit kayıtlarında Azzi- Hayaşa adının oldukça az görülmesi Hayaşalıların bölgedeki etkinliği yok olduğunu gösterir (Goetze 1928: 34; Cornelius 1973: 193; Pehlivan 1984: 69 vdd.; Pehlivan 1991_b: 67-68; Ceylan 1994:101 vdd.).

Hitit belgelerinde görülmesi neticesiyle, tarih çağlarının başlamasında etken olan Hayaşalıları, Doğu Anadolu tarihinde önem teşkil etmektedir. Hayaşa'dan bahseden bu belgeler Doğu Anadolu ile ilgili en eski kayıtlardır. Bir diğer sebep de eski Ön Asya tarihinin sorunları arasında kabul ediliyorken artık belli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz Kültürü'nün kurucusu ve aktarıcısı Hurriler'in göçlerinden sonra, bu bölgenin tarihinde olduğu düşünülen karanlık çağ, Hayaşa krallığının siyasi ve kültürel varlığı ile azda olsa doldurulabilmiştir. Hurrilerin devamı ya da kalıntıları olduğuna inanılan bu devlet Uruatri- Nairi konfederasyonunun bir bölümünün temelini oluşturmuştur (Pehlivan 1991_b:2).

Hayaşa ve Azzi'nin yeri hakkında görüş belirten çok az sayıda bilim adamı vardır. Yapılan araştırmalarda Hayaşalar'dan Hitit-Hayaşa, Hayaşa-Kaşka münasebetlerine

değinilmiş, siyasi ve sosyal, ekonomik durumlar incelenmiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda, Azzi- Hayaşa'nın konumu hakkında belirtilen fikirler şu şekildedir.

M.Ö. II. binde, Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre Hayaşalar'ın çekirdek bölgesi Erzincan-Erzurum arasında kalan alandır (Ceylan 2001_a: 68). Erzurum'un M.Ö. II. binde hâkimleri olan Diauehi/Daya (e)ni krallığının da Hayaşa topraklarının üzerinde kurulduğu düşünülürse M.Ö. XV-XII. yy'lar arasında Hayaşalar'ın bu toprakların hâkimi olduğu anlaşılır (Diakonoff-Kashkai 1981: 25,26). Hayaşa'nın yerleşimi ile ilgili diğer görüşler de şu şekildedir.

Hititler, kuzeydoğu komşuları için genellikle Hayaşa adını kullanmışlar ve buna bağlı olarak, Azzi ülkesini, Hayaşa topraklarının sadece bir bölümünü tarif etmek için kullanmışlardır. Bu nedenle Hayaşa, Kummuha (Kemah) ve Aripşa (Giresun) arasındaki topraklara yerleştirilir. Goetze 1928 de yayınlanan bir makalesinde, Hayaşa topraklarının belirli bir kısmına Azzi adının verilmiş olduğunu belirtmiş ve kendisi de bu adı sonraki bilimsel çalışmalarında kullanmıştır (Goetze 1928: 25.; Pehlivan 1990:23).

Bilim adamlarından Guterbock ise Azziler'in, Hatti ülkesini istila ve yağma eden topluluklardan birisi olduğunu ve Azzi topraklarının Hayaşa'nın bir parçası olduğunu belirtir (Guterbock 1961: 85; Ünsal 2006: 96).

Friedrich ise, Azzi adının Kaşkalar'la birlikte kullanıldığını belirterek *“...Azzi, Hayaşa'nın Hititlere yakın olan bir parçası...”* olduğunu söylemektedir (Friedrich 1930: 104. 1).

Bilim adamlarının çoğu Azzi-Hayaşa ayniliğini kabul ederken, Cornelius, Karadeniz kıyısında yaşayan topluluğun, Hititlerden daha önce de var olduğunu iddia ederek, Azzi'yi bu bölgeye yerleştirmiştir (Cornelius 1973: 38). Cornelius'a göre Hayaşa bugünkü Erbaa/Horoztepe'nin bulunduğu yere yerleştirilmiş olup, Azzi topraklarının başkentidir. Azzi'adının, bazen Hayaşa adı ile yani başkentinin adıyla tanımlandığı da olmuştur (Cornelius 1964: 13.; Cornelius 1967, 68.; Cornelius 1973: 71, 149, 193).

Arzawa'nın yeri hakkında bir araştırma yapan Kinal Hayaşa ve Azzi'nin farklı devletler olduğunu belirtmiştir (Kinal 1953_a: 5). Ancak daha sonraları Azzi-Hayaşa ülkesinden bahsetmiştir. Bununla beraber, Hayaşa Krallığı ve daima onunla özdeş hale gelen Azzi tanımını da kullanmayı uygun bulmuştur (Kinal 1954: 78.; Kinal 1987: 140).

Garstang, Gurney ile ortak yayınladıkları çalışmaların birinde, Azzi ve Hayaşa isimlerinin coğrafi ve siyasi açıdan bir problem oluşturmalarını şu şekilde açıklar;

“Azzi-Hayaşa isimleri kaynaklarda karıştırılmaktadır. Bunun en güzel kanıtını Murşili'nin yıllıklarında görmekteyiz. Azzi kralı Anniyas, Hitit kralının 7.saltanat yılında “Dankuwa'yı istila ettik ve Hitit topraklarından esirler aldık”, demektedir.9.yılda (Hitit) protestoları hala Anniyas'a yapılmakta, fakat cevaplar Hayaşa halkından gelmektedir.9.yıl resmi annallerine göre İstitina ve Kannuwara'yı istila eden Hayaşa halkıdır. Ancak buna paralel şahsi annallerde düşman olarak Azzi ülkesi gösterilmektedir...” (Garstang-Gurney 1959: 36-63) Sonrasında gelişen olaylar hakkında ki kayıtlarda da bu ve buna benzeyen karışıklıkların olabileceğini belirten Garstang ve Gurney, *“dolayısıyla bu iki kesimi birbirinden ayırmaya çalışmak, yerlerini tespit etmek zorlaşmaktadır. Böylece biz, her ikisini bir bütün olarak yorumlama konusunda anlaştık...”* (Garstang-Gurney 1959:37) şeklindeki ifadeleriyle bir çözüm yolu sunmuşlardır.

Koşay, Azzi ve Hayaşa'nın birbirine komşu iki devlet olduğunu ifade ederek Gurney ve Garstang'ın bu konu hakkındaki düşünceleriyle benzerlik gösterir. Adı geçen bilim adamlarının belirttikleri Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı tanımını kullanmayı uygun görür (Koşay 1964: 93.; Koşay-Vary 1964: 6.; Koşay 1984: 25; Koşay 1959: 350-354).

Hayaşa toprakları Çoruh-Kelkit Vadisine, Karadeniz'e paralel olan bölgeye yerleştirilebilir. Bununla birlikte Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı bulunmamışlardır. Hitit devletinde sık sık oluşan otorite boşlukları, iktidar kavgaları ve ayaklanmalardan istifade eden Hayaşalılar, ülkenin bulunduğu stratejik konumun sağladığı avantajlar yardımıyla sınırlarını Hititler'in aleyhinde batıda Ordu (Tibya), güneyde Elâzığ- Malatya (İşuwa-Samuha) yakınlarına kadar genişletmişlerdir.

3.3. DAYA (E)Nİ/ DİAU(E)Hİ

Araştırma sahamız olan Erzurum Urartu krallığı zamanında Urartular'ın vassalı olan Diauehi/Daya (e)ni krallığı sınırları içinde kalmıştır (Pehlivan 1984: 62). Eskiçağ tarihi kaynaklarında Uriatri ismine ilk defa Assur belgelerinde yer verilmiştir. Assur kralı I. Salmanassar, saltanatının birinci yılında, Uriatri'nin Assur'a karşı olan isyankâr tutumları ve onları hiçe saymaları nedeniyle Uriatri topraklarına karşı bir sefer düzenlediğinden bahsetmiştir (Pehlivan 1991_a : 23).

Asur kayıtlarında “Uruatri” olarak belirtilen, Hayaşa Krallığı dışında Doğu Anadolu’daki bu ilk teşkilatlanma, I. Tikulti- Ninurta (M.Ö. 1244-1208) döneminde “Nairi Ülkeleri” olarak adlandırılmıştır. Asur topraklarında bulunan bir sarayın yeniden inşasıyla anlatan yazıtta

“... Nairi ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çayırlarını ve derelerini sel haline getirdim. Onların ülkelerini, tümüyle hakimiyet altına aldım. Her zaman için haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım...” (Luckenbill 1926-27: 50-51; Pehlivan 1984: 77-78; Slattey 1987: 175; Ceylan 1994:169) diyerek, Asur saldırılarına karşı çok sayıda beyliğin birlikte hareket ettiğini ya da merkezi birlik etrafında toplanmış olduğunu ifade eder (Pehlivan 1991_a:24).

Tikulti-Ninurta I.’den sonra Assur zor bir döneme girmiş ve gerileme devrine doğru yavaş yavaş ilerlemiştir. Bu gerileme sonucunda kuzeye yayılma politikalarını ettiremedikleri görülmektedir. Bu gerileme dönemi I. Tiglath-Plaser (M. Ö. 1115-1077)’in iktidarlığına kadar devam etmiştir. İktira gelen kral, Assur’ daki Anu-Abad tapınağının köşesine konulmuş ve dört kil prizmadan meydana gelen, bununla birlikte hükümdarlığının, ilk beş yılına ait bilgi veren ünlü “Prizma Yazıtı’nda”, Nairi ülkesinin bağımsız yirmi üç kralına karşı yapmış olduğu seferden şu şekilde bahsetmektedir.⁵⁹

“... Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan geçtim. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi için ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme’den ... Daiaeni’ye kadar Nairi’nin 23 kralı savaş arabalarını ve ülkelerinden oluşturdukları ordularını alarak savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad’ın verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim... Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi’nin 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz’e kadar takip ettim...” (Adontz 1946: 54; Luckenbill 1968: 236; Ceylan 1994: 173).

⁵⁹ I.Tiglath-Plaser’in Nairi ülkesine yaptığı seferleri için bk. Çilingiroğlu 1994: 7; Pehlivan 1984: 78; Pehlivan 1991_a:24; Ceylan 1994: 180.

Savaşın meydana geldiği Muş'un Bulanık ovası, Yoncalı mevkiinde, Asur kralının zaferini belgeleyen bir başka yazıtta da Tumme'den Diaeni'ye kadar uzanan toprakların zapt edildiği Büyük Deniz'e kadar gidildiği anlatılmaktadır (Burney 1957: 39; Kinner-Wilson 1962: 90; Burney 1966: 61; Rusell 1984: 185-186; Slattery 1987: 14-15; Pehlivan 1991_a:24,25). I. Tiğlat-Pleser'in saltanatının üçüncü yılında (M.Ö. 1112) büyük bir mücadele sonunda, Daiaeni kralı Sieni'nin adını özellikle vermişti (Luckenbill 1968:237).

“...Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm... Nairi'nin geniş arazisini idarem altına aldım...” (Luckenbill 1926-2:237; Adontz 1946: 54; Pehlivan 1991_a:24,25; Ceylan 1994:173).

Assur hükümdarının seferlerinden bahsedilirken, Daiaeni hükümdarı Sieni'nin ismininden söz etmesi, Doğu Anadolu'daki feodal beyliklerin içinde Daiaeni krallığının daha güçlü ve zapt edilmesi güç ordulara sahip olmasıyla açıklanabilir. Assur kayıtlarında, M. Ö. XII. yy'dan başlayıp IX.yy. ortalarına değin özellikle Nairi'den söz edilirken, Daiaeni'ye pek yer verilmez. Bu dönemde Assur Devleti'nde iç karışıklıklar oluşmuş ve bu nedenle Assur'un genişleme politikası hız kaybederek kuzeye karşı yaptıkları seferler eskiye oranla azalmıştır.

III. Salmanassar döneminde Assur Devleti tekrar yükseliş ve yayılma dönemine girmiştir. Hükümdarlığının üçüncü ve on beşinci yıllarında III.Salmanassar (M. Ö. 856-844), Dayaeni/Daiaeni' ye kadar olan bölgeye düzenli seferlerde yapmıştır. Yaptığı ilk seferinde (M. Ö. 856), karşılaştığı sarp dağları ve yolları nasıl aştığını anlatan belgenin bir bölümünde:

“.....Suhme topraklarından hareket ettim Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun kral şehri Arzaşku'ya yaklaştım...” (Luckenbill 1968: 604).

III. Salmanassar'ın hükümdarlığının 15. Yılıyla ilgili uzun sefer kayıtlarında “Diaueni Ülkesi” inden bahsederken, Fırat'ın kaynağına doğru ilerleyerek Urartulu Aramu'nun ülkesini yağmaladığını şöyle anlatmaktadır.

“... Urartulu Arame'nin köyleriyle Fırat'ın kaynağına değin savaştım, Bozguna uğrattım, ateşe verdim. Sonra tanrılarımı götürdün, orada tanrım Asur'un silahlarını yıkadım. Diaueni kralı Asia ayaklarıma kapandı. Ondan haraç ve vergiler aldım. Kraliyetimin simgesi olan zafer stelimi onun kentinin ortasına diktirdim...”

Buradaki sorun Asur kralının bahsettiği Fıratın kaynak noktasının neresi olduğudur. Coğrafyacılar, Muş Ovası'ndan Ağrı Ovası'na kadar uzanan çok geniş bir alanın Fırat Nehri'nin kaynağı olarak kabul edilebileceğini belirtmektedirler. Asıl problem ise Asurluların Fırat'ın kaynağı olarak nereyi kabul ettikleridir. Bu durum kesin olarak açıklanamamakla birlikte, Fırat'ın en önemli kolları olan Karasu ve Murat nehirlerinin kaynağının aynı zamanda Fırat nehrinin de kaynağı olabileceği ifade edilmektedir (Işıklı 1999: 53).

III.Salmanassar 'ın bahsedilen seferinden aşağıyukarı kırk yıl sonra, Urartu krallarından Menua (M. Ö. 810-786) ve I. Arğişti (M. Ö. 786-764)'nin özellikle Karasu Havzası'nın kaynağına doğru yaptıkları sefer yazıtlarında (Ayrıntılı bilgi için bk. Pehlivan 1984: 79.; Pehlivan 1991_a: 27). Diauehi/Diauhi adlı ülke ya da krallıktan söz edilmesi bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bu şekilde, Daya (e)ni ve Diau(e)hi adından kaynaklarda ilk kez bahsedilmesi arasında üç yüz yıllık bir aralık bulunmaktadır.

Bu sebepten ötürü Daya (e)ni ve Diau(e)hi ile alakalı açıklanması gereken sorunlar mevcuttur. Bu sorunlardan ilki, Daya (e)ni ve Diau(e)hi'nin aynı adı ve aynı siyasi yapıyı meydana getirip getirmediğidir. İkincisi ise, bu devletlerin tek tek ele alındığında, Asur ve Urartu devleti arasında nereye yerleştirileceğidir.

Bu konu ile ilgili önemli çalışmalar yapan Melikisvili, M.Ö. II. Binden itibaren, Urartu'nun kuruluşuna kadar, Asur saldırısına rağmen varlığını koruyan ve bağımsızlığını sürdüren yegâne gücün “Diauehi Krallığı” olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Melikisvili, bu devletin, Assur kayıtlarında Daiaeni/Daiani ve Urartu kaynaklarında da Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) biçiminde olduğunu ve dolayısıyla bu iki ismin ve iki krallığın aynı ad ve aynı siyasi oluşumu ifade ettiğini söylemektedir. Bu bilim adamı görüşünü ifade ettikten sonra, Dayaeni devletinin bulunduğu yeri Karasu Havzası'nın kaynak bölgesi, Erzurum ve çevresi ile Güney Gürcistan ile sınırlandırmaktadır (Pehlivan 1991_a: 28, Melikishivili 1960: 26).

I.Tiglath Plaser ve III. Salmanassar kaynaklarında adı geçen Daiaeni ile Urartu kaynaklarında geçen Diauehinin aynı olduğunu belirten Diakonf ise, lokalizasyonla ilgili Çoruh Havzası ve Fırat'ın kaynak bölgesinde kalan toprakları önerir. (Pehlivan 1991_a: 29). Russel Urartu'nun Dayeeni ile birleşik olduğunu belirterek ve Tiglath Plaser'in Yoncalı Yazıtındaki coğrafi bilgileri esas alarak Dayaeni ve Diauehi devletinin Fırat'ın kaynak bölgesine yerleştirir (Russel 1984: 186-187). Salvini Diauehi'nin coğrafi konumuyla ilgili, Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh Vadisi'nin kaynak oluşturduğunu ifade eder (Salvini 1995: 22-23 vd.). Meyer' de Dayaeni'nin sınırlarının çok geniş olduğunu Uriatri-Nairi Konfederasyonları döneminde bile bu sınırların Karadeniz'e kadar ulaştığını bildirmektedir (Pehlivan 1991_a: 30).

Çilingiroğlu da Dayaeni'nin yayılım alanının Erzurum merkezli bir bölge olması gerektiğini savunarak, ana bölümün Aşkale-Tercan arasındaki toprakların olduğunu ısrarla belirtmektedir (Çilingiroğlu 1982: 194). Ayrıca bölgede kapsamlı araştırmalar yapan Pehlivan ise, ismi geçen bölgenin tabii yollarını, stratejik durumunu ve verimli toprak yapısını göz önünde bulundurarak Dayaeni/Diauehi krallığının yerleştiği alanı, Horasan ve Sarıkamış ile Aşkale Havzası arasına yerleştirmektedir. (Pehlivan 1991_a: 30 vdd.). Daha sonra bu görüşünü genişleten Pehlivan, Dayaeni'nin M. Ö. XIII. yy'dan, M. Ö. VIII. yy. ortalarına kadar kesin olarak Urartu Devletine bağlandığı zamanı temel alıp kuzeyde Çoruh Vadisi'nin, güneyde ise Erzincan Varto arasında kalan bölgenin Dayaeni'nin yayılım alanı içerisinde olduğunu ifade edilmiştir. Hanak/ Ortakent Urartu yazıtını bilim dünyasına kazandıran Dinçol ise Diauehi'yi Erzurumdan başlatarak özellikle Çoruh'un doğduğu alanlardan Horasan-Sarıkamış- Kars- Çıldır bölgesine kadar uzanan coğrafyayı Diauehi ülkesiolarak belirler. Dinçol Diauehi'nin doğu sınırları için bugünkü Gürcistan- Ermenistan topraklarının batı kısımlarının da dahil olduğu görüşündedir. Diauehi'nin kuzeyindeki komşusunun Kulha (Batum ve çevresi olduğu görüşündedir (Dinçol 1992:114).

Yukarıda verilen araştırmalardan yola çıkarak araştırma sahamız içinde bulunan Erzurum ve çevresinin Diauehi'nin konumu için en uygun bölge olduğunu söyleyebiliriz.

Urartu Krallığı döneminde Daya (e)ni/Diauehi ile ilgili bilgilerden bahsetmek gerekirse; Urartu krallığı I Sarduri devride (M.Ö. 840- 830/825) daha sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır. Asur saldırıları sırasında büyük ölçüde zarar gören Arzaşkun terk edilerek, Tuşpa yeni başkent olarak inşa edilmişti. İşpuini (M.Ö. 830/825-810) ile

askeri, mimari ve kültürel alanlarda yoğun çaba gösteren Urartu Krallığı Menua ve I. Arğişti'nin saltanatı boyunca (M.Ö. 810-764) Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline geldiler.

M.Ö. IX. yüzyılın sonunda, Urartular Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve Karadeniz'e ulaşmasını engell olan Diauehi devletine karşı iki sefer yaptığı belirtilmiştir. Bunlardan ilki Menua ya da oğlu I. Arğişti ile ortak krallık döneminde gerçekleştirilmiştir. Yazılıtaş ve Zivin yazıtlarında seferin bazı bölümlerini görmek mümkündür. Yazılıtaş daki bilgiler şu şekildedir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşılı'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin” (Lehmann Haupt 1928-35: 27; Melikişvili 1960: 36; König 1967:23; Pehlivan 1984: 86-87; Pehlivan 1991_a: 34; Payne 1995:40; Ceylan 2002_a: 14-15).

Bu yazıtta göre kral Menua, Diauehi devletinin başkentini (Şaşılı) almış ve Diauehi kralı Utupurşi (ni)'yi tutsak etmiştir. Urartu kralı Menua, ayrıca Tuşpa'ya bol miktarda ganimet ve tribut/haraç ile dönmüştür (Melikişvili 1950:31; Çilingiroğlu 1980:193; Pehlivan 1991_a:34 vd.). Zivin Yazıtında ki bilgiler oldukça sınırlı olmasına rağmen, yazıtın okunan bölümlerden Menua'nın Şaşılı kentini ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili çalışmalar yapan Pehlivan, Yazılıtaş' ta adı geçen Şeşeti, Baltuhi ve

Haldiriulhi gibi ülkelerin Diauehi krallığını meydana getiren küçük beylikler olduğunu düşünür. Diauehi'nin Assur ve Urartu kaynaklarındaki tanımı, yeri ve önemini dikkate alan Pehlivan, bölgenin coğrafi ve jeostratejik özelliklerini de göz önünde bulundurarak, Yazılıtaş'ta bu krallığa ait pek çok kale ve şehrin olduğunu belirtir. Pehlivan Diauehi'nin Hititler'den itibaren yoğun bir nüfus potansiyeli olduğunu söylemektedir. Buna paralel olarak Bölgenin Aşağı ve Yukarı Pasin ile birlikte Karasu Havzası gibi bereketli ve düz ovalara sahip olmasının yanı sıra, zengin maden yataklarına yakınlığı ve doğal yol güzergâhları üzerinde yer almasının bu iskânda etkili olan faktörler olduğunu belirtmektedir (Pehlivan 1991_a: 35,36 vd.).

I.Argiştî (M.Ö. 786-764) hükümdarlığının ilk yıllarında, Diauehi üzerinde tam bir hakimiyet sağlamak için iki defa ard arda sefer tertipetmiştir. Bu sefer esnasında Urartu'dan kuzeye açılan yolları takip ettiği bilinmektedir. Argiştî babası gibi önce Şaşılı ülkesini ele geçirmiş sonra ise Zua kentine ilerlemiştir. Bununla birlikte Diauehi'yi tamamen Urartu topraklarına eklemiş ve daha sonra da EN-NAM adı verilen valileri bu bölgelere göndererek Urartu gücünün bölgeye hükmetmesini sağlamıştır (König 1955-1957:82; Melikişvili 1960: 128; Tarhan 1983: 302; Pehlivan 1991_a: 36)

I.Argiştî'yi takip eden devirdeki yazılı kaynaklarda Diauehi adı görülmemektedir. Urartu'nun M.Ö. 585 dolaylarında tarihten silinmesiyle Diauehi kendi egemenliğini elde ettiği tahmin edilmektedir (Pehlivan 1991_a: 37). Ancak M.Ö. 401-400 tarihlerinde Doğu Anadolu'dan geçen Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallık ya da merkezi birlikten bahsetmemektedir (Ksenophon 1984: IV.1vdd.; V. 2vdd.; VI. 4vdd.).

Diauehi ile ilgili bilgilerin verildiği bu yazıtlardaki bazı ülke ve şehirlerin lokalizasyonu ile ilgili bilgiler şu şekildedir;

Şeşetin Ülkesi: Yazılıtaş yazıtında geçen ülke için farklı görüşler ileri sürülmüştür. Diakonoff- Kashkai, Diauehi krallığına bağlı bu ülkenin Diauehi'nin kuzeyinde veya batısında yer alması gerektiğini belirterek, Artvin Şavşat yöresi olacağını ifade etmektedir (Diakonoff-Kashkai 1981:18), San, Kafkas Dağlarındaki Şeşeti Dağı ve çevresi ile ilişkilendirmektedir (San 1994:82), Işık, ülkenin Allahüekber Dağları ve çevresi olduğunu ileri sürmektedir (Işık 2015: 109; Ceylan- Günaşdı 2017: 325).

Baltulhi Ülkesi: Diauehi Krallığı'na bağlı küçük bir krallık olduğu anlaşılan Baltulhi Ülkesi'nin lokalizasyonu ile ilgili olarak Diakonoff- Kaşkai, Diauehi Krallığına bağlı olduğunu ifade etmektedir (Diakonoff- Kaşkai 1981: 18). San, bu ülkeyi Diauehi

ülkesini kapsayan ülke olarak tanımlamaktadır (San 1994: 80). Sagona'nın önerisine göre ise bu ülke, Diauehi'nin merkezinde Erzurum'un Pasinler ilçesinin Baldızı köyü ve çevresidir. Görüşünü desteklemek için Toponomi yolunu seçen Sagona, Baldızı= Baltu eşitlemesini belirtmektedir (Sagona 2004: 40). Işık ise Baltulhi Ülkesi için Horosan-Pasin hattının kuzeyini işaret etmektedir (Işık 2015: 87).

Haldiriu Ülkesi: Yazılıtaş yazıtında geçen Haldiriu'nun baş tanrısı Haldi ile bir ilişkisinin var olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Ülkenin lokalizasyonu için Diakonoff- Kashkai, Çıldır Gölü civarını önermektedir (Diakonoff- Kashkai 1981: 39). Sagona da bu görüşe katılmaktadır. Işık Haldiriu ülkesi ve kenti içi Horasan- Pasin- Erzurum hattını önermektedir (Işık 2015: 122).

Şaşılı Şehri: Diauehi'nin krali şehi olarak bilinen şehir Zivin Yazıtı'nda ve Van bölgesi Urartu yazıtlarında da geçmektedir. Bölgenin en önemli şehridir. Diauehi krallığı Utupurşini'nin şehri olduğu yazıttan anlaşılmaktadır. Zengin bir şehir olduğu ise, Urartu kralına verilen ganimetten anlaşılmaktadır (Ceylan- Günaşdı 2017: 328).

Utuha Şehri: Yazılıtaş Yazıtı'nda geçmektedir. Utuha şehri Zua şehri ile birlikte anıldığı için komşu oldukları bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Diakonoff- Kashkai, Utuha şehri için Oltu ilçesinin kuzeybatısını önermiştir (Diakonoff- Kashkai 1981: 97). San ise Oltu- Tortum çayının sağ kısmı, Oltu çayının sol bölgesi yaşayan topluluk olarak ifade etmektedir (San 1994: 97). Işık, Zivin Vadisi'nin kuzeyinde aranması gerektiğini ifade ederek Yeniköy-Sarıtaşlar civarında olması gerektiğini savunmuştur (Işık 2015: 133vd.). Sagona, Utuha'nın diğer şehirler gibi Pasin Ovası'nda aranması gerektiğini söylemektedir. Sagona'ya göre Pasin Ovasındaki Büyüktuy Utuha şehridir (Sagona 2004: 38).

Zua Şehri: Yazılıtaş Yazıtı'nda adı geçmektedir. Söz konusu yazıt dışında, Van bölgesi, Urartu yazıtlarında da Zua şehriden söz edilmektedir. Yazılıtaş Yazıtı'nda Zua kentine kadar ulaştım ifadesi bulunmasına karşın, Van Surp Pagos Yazıtı'nda Zua ülkesine karşı sefere çıktığını ve Diauehi'nin krali şehri olan Zua'yı yaktığını ifade eder. Ayrıca Zua şehrinde bir yazıt diktirdiğini de belirtir (Lehmann- Haupt 1928-35: no. A1,B1, tab.26; Payne 2006: 177 vd.; Ceylan-Günaşdı 2017: 329). Zua'nın ikinci krali şehir olduğu düşünülmektedir. Şehrin lokalizasyonu için Diakonoff- Kashkai, Zivin çevresini önermektedir (Diakonoff- Kashkai 1981: 106). Işık, Sarıkamış'ın batısındaki

Handere Vadisinde olması gerektiğini ifade etmektedir (Işık 2015: 134 vd.). San Zua Şehrinin Erzurum'da Zivin yakınında olması gerektiğini savunurken, şehri Diauehi'nin krali kenti olarak tanımlamaktadır (San 1994: 83). (Urartu Yazıtları ve Yazıtlarda geçen Ülke ve Şehirlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bak. Ceylan 2001a: 41 vd.; Bingöl 2009: 81 vd.; Günaşdı 2016: 120 vd.; Özgül 2016: 143 vd.; Ceylan – Günaşdı 2017: 324-330)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM URARTU DEVLETİ

4.1.URARTU'NUN KURULUŞU

Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni siyasi oluşumunun merkezi gücünün azalmasıyla yeniden birtakım beylikler oluşmuştur. Orta Asur krallığının yükselişiyle bu durumdan faydalanan Asur krallığı, Hurri prensliklerini kendi hâkimiyetlerine almaya çalışırken bu beyliklerde varlıklarını korumak için aralarında birleşerek bu büyük ve güçlü düşmana karşı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır. Bunun neticesinde Asur kaynaklarında belirtildiği üzere M.Ö. XIII. yüzyılda Van Gölü çevresinde Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruatri birlikleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır. M.Ö. XIII.- IX. yüzyıl arasındaki döneme tarihlendirilen “Urtu'nun Proto Tarihi” ya da “Urtu Arkaik Çağı” denilen, Ur(u)atri/ Nairi konederasyonları dönemidir. M.Ö. IX.- VI. yüzyıllarda Van-Tuşpa merkez olmak üzere, feodal beylikler'in birleşmesi sonucu oluşan “Urtu Devleti” dönemidir (Salvini 1967: 32; Tarhan 1986: 285; Ceylan 2015: 89-90; Özgül 2011: 99).

Uruatri adını ilk kez Asur kralı I. Salmanassar'ın (M.Ö. 1274-1245) Asur tapınağını yeniden inşası sırasında yazdırmış olduğu bir kitabede rastlanmıştır. Bu yazıtın bir kısmı şu şekildedir. *“...O zamanda saltanatımın ilk günlerinde, Uriatri ülkesi bana karşı geldi ve bende ordularımı onlara karşı harekete geçirdim, onların güçlü dağ Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve 51 şehri güçlü ordularıyla birlikte fethettim. Yaktım, yıktım bütün mallarını ganimet olarak aldım ve 3 gün içinde bütün Uruatri ülkesini efendim Asur'un ayağına getirdim...”* (Luckenbill 1926:114; Tarhan 1978: 91 vd.; Pehlivan 1984: 77).

Uruatri adı, kanaklarda çeşitli anlamlarla açıklanmaktadır. Uruatri etnik bir isim olmayıp Asurca coğrafi bir terim olarak “Dağlık Bölge” ya da “Dağlık Ülke” anlamına gelmektedir (Salvini 1967: 26-32). Yani “Uruatri” olarak bilinen o bölgede yaşayan insanların buldukları bölgenin adıyla tanımlanmasıdır. Eskiçağda sınırları dahi bellirli olmayan bu tür açıklamaların etnik veya dinsel bir anlam ifade ettiği düşünülmemektedir (Benedict 1960:102). Bazı bilim adamlarına göre coğrafi anlamları ifade eden bu terimler “yerel beylikler” olarak tarif edilmiştir (Tarhan 1978:44; Çilingiroğlu 1994: 9).

İbrani kayıtlarda, Nuh'un Tufan hikâyesinde, Ararat olarak bilinen isim, Qumran metinlerinde ise Urarat şeklinde olup, Asur lisanında Urartu olarak geçmektedir. Urartular ise kendilerini Biani'li olarak adlandırmıştır. Urartu'ca *Biane* veya *Viane*'den bugünkü Van isminin çıkmış olduğu anlaşılır. Ayrıca Van'ın Urartu devletinin merkezi olduğu bilinmektedir. (Erzen 1984:24-27).

Ancak Urartunun yeri hakkında farklı görüşlerde mevcuttur. Van Gölü'nün güneydoğusunda Büyük Zap Vadisi'nde (Tan 2010:14) veya Van Gölü'nün batı ve kuzeybatısında olduğunu belirten görüşlerde vardır (Çilingiroğlu 1994:5). Ancak bu türden lokalizasyonların doğru şekilde yapılabilmesi için yeterli kanıtlara sahip değiliz. Araştırmacıların oldukça kısıtlı bu verilerden yola çıkarak yaptığı yorumların ise kısmen sorgulanmaya ihtiyacı vardır. Nitekim yazıtlarda bahsi geçen bu bölgelerin "Dağlık" olduğu ifadelerine dayanarak bile lokalizasyon yapılmaya çalışılmıştır (Salvini 2006: 30).

Urartu devletinin sınırları ile ilgili olarak, Asur kralı I. Tiglatpileser'in Muş Ovası'nda yer alan Yoncalı Yazıtında Nairi Ülkelerinin sınırlarının "Dayenu" (Daiani)'ya kadar olduğunu açıklarken, I. Tiglatpileser'e ait diğer yazıtlar da da Nairi Ülkesinin kuzey sınırının Diau(e)hi'ye kadar olduğu ifade edilmiştir (Grayson 1976: 12-13,21,22,36,38).

Asur yazıtlarında adı geçen "Nairi Ülkesinin" sınırlarını tayin etmeye yönelik çeşitli ifadeler mevcuttur. Salvini, takribi olarak kuzeyde Erzurum bölgesinden, güneybatı da Toroslar, doğu da da dağlık Büyük Zap vadisi arasında kalan geniş bir bölümü ifade ettiğini ve merkezinin Van Gölü kıyılarında olması gerektiğini söyler. Ayrıca Nairi'nin birde II. Tikulti- ninurta, II. Aşurnasirpal ve III. Adadnenari dönemlerinde daha dar bir anlamının olduğu ve Zağros Dağlarında bir vadi olan Hubişkia ile aynı anlamda kullanıldığını ifade etmektedir (Salvini 2006: 32; Sevin 2011:438).

Urartu ve feodal beyliklerinin veya kabilelerinin siyasi birliğini oluşturarak bir devlet haline alması ancak M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında vukubulmuştur. Asur kralı II. Salmanasar (M.Ö. 858-824) birkaç defa Fırat'tan Dicle kaynaklarına kadar uzanan Urartu devletini idare eden kral Aramu'ya karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Bu dağlık ve güç şartlarına sahip ülkeyi devamlı olarak hâkimiyet altında tutmak Asurlular için çok zordu. Kısa bir süre sonra Lutipri oğlu Kral I. Sarduri (M.Ö. 840-830) gerçek anlamda Urartu devletini kurarak başkent Tuşpa'nın günümüzdeki Van kalesinin de kurucusudur. I.Sarduri hakkında ki bilgilere, Tuşpa yakınlarında bulunan ve Urartular'a ait ilk yazıt olan Madır Burcu Yazıtından öğrenmekteyiz. Yazıt şu şekildedir "**...Büyük Kral**

Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutiri oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunnu şehriden getirdim; ben bu suru inşa ettim..." (Tarhan 1978: 78; Ceylan 1994: 181; Belli 2004: 50,51)

I.Sarduri'den hemen sonra Urartu kralları içinde reformcu kral olarak bilinen İşpiuni (M.Ö. 830/825- 815/810) geçmiştir. Ancak İşpiuninin Urartu tahtına ne zaman çıktığı kesin olarak tespit edilememiştir. İşpiuni, Tuşpa ve dolaylarında birçok tapınak, kale ve sayısız yapı inşa ettirmiştir. Bunların yapılmasının sebebi Tuşpa'yı kontrol altına alarak yol güvenliğini sağlamaktır. Ancak bu yapılardan pekçoğunun günümüze kadar ulaşmadığı görülmektedir (Erzen 1992: 28; Çilingiroğlu 1994:42).

Kelişin steli İşpiuninin en önemli yazıtlardan biridir (Benedict 1961: 28; Erzen 1992: 29; Ceylan 1994: 186; Çilingiroğlu 1994: 42 vd.). Bu stelden, İşpiuni'nin Urimiyeye Gölü'nün güneybatı kıyılarına, Türkiye- İran- Irak sınırları yakınında yer alan ve Yakın Doğu'nun en önemli kutsal kentlerinden birisi olan Muşasir'e sefer yaptığını öğrenmekteyiz (Sevin 2011:442, Belli 1982:155; Çilingiroğlu 1994: 43).

Urartu da merkezi otoritenin kurulması aşamalı olmuş ancak bu süre içinde devletin yapı ve karakteri tamamına yakın olarak, her alanda etkili olmuştur. Urartu devletinin yapısal karakterini şu şekilde ifade edebiliriz. Devletin başında ülkenin tamamını idare eden, güçlü ve tek hâkim olarak "Kral" bulunmaktadır. Tam manasıyla "Monarşik" bir sistem vardır. Urartu kralları güçlerini (Asur krallarını taklit ederek) bu isteklerini bazı unvanlar kullanarak belgelemek istemişlerdir. Urartu krallarının merkezi otoritenin ve yönetimin kesin kanıtı olarak, yeni inşa edilen tüm şehirler, kaleler, tapınaklar, saraylar, barajlar, kanallar ve diğer yapılar da "kral adına inşa edilmiştir" yazısı görülmektedir. Bu yazıtlarda "kurucu" olarak adlandırılan kraldan başka birinin adı geçmez. "Din", "devlet" işlerinin birlikte idare edildiği bilenen bu Monarşik teokratik sistemde kral, tanrıların en büyük "Baş Rahibi"dir ve onların himayesinde bulunmaktadır (Tarhan 1986: 287,288).

M.Ö. XII. yüzyılın ilk diliminden M.Ö. VI. Yüzyılın başına değin Doğu Anadolu tarihinde görülen Urartu Devleti, Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür yaşantısında önemli rol oynamış, Van Gölü çevresi merkez olmak üzere, Karasu

Havzasından Transkafkasya'ya, Malatya bölgesinden Urmiye gölüne kadar uzanan bir uygarlığı temsil etmiştir (Tarhan 1982:69-114).

4.2. URARTU'NUN GELİŞME DÖNEMİ

Kral Menua (M.Ö. 810-786/780), babası İşpiuni ile olan ortak idareden sonra yönetimi devraldı. Menua döneminde Urartu siyasi, sosysl ve ekonomik yönden büyük bir gelişme ve yayılma içerisine girmiştir. Urartu Devleti'nin kuzeye ve doğuya doğru olan yayılımının bu dönemde, güneye ve kuzeybatıya doğru olmuştur. Menua döneminde Urartular, geniş ve güçlü bir devlet haline dönüşmüştür. Bunun kanıtı olarak da Patnos Sarıkamış, Iğdır Ovası, Pasinler Ovası ve Urmiye Gölü'nün güneyine yapmış olduğu seferler, yaptırmış olduğu kaleler diktirmiş olduğu yazıtlar en güzel örneklerini teşkil ederler (Sevin 1988: 549; Barnett 1956:229; Slattery 1988:177; Erzen 1992: 29; Çilingiroğlu 1994: 55; Ceylan1994: 189; Salvini 2006: 58 vd.).

Menua'nın Taştepe'ye diktirdiği yazıttan Mana ve Barsua seferlerinin tamamlanmadığı görülmektedir. Bu yazıtata Menua, Meşta şehrini aldıktan sonra Mana'yı da almıştır (Melikişvili 1960: 29). Menua dan sonra "Kalatkah Kalesi" ni Uşnu Ovası'na hâkim bir tepeye inşa edip Kuzeybatı İran'dan Karadeniz'e ulaşan önemli ticaret yolunu kontrol etmeyi sağlamıştır. (Levine 1974: 106vd.; Belli 1982: 153vd.; Ceylan 1994: 190 vd.; Çilingiroğlu 1994: 58; Salvini 1995: 71vd.)

Kral Menua, başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğu istikametide olan yol güzergâhlarının üzerine kaleler yaptırmıştır. Menua'nın kuzey bölgelere yaptığı bu seferler hakkındaki bilgilerimizi Menua dönemine ait yazıtlardan bilmekteyiz. Bu yazıtlardan en önemlileri Zivin ve Yazılıtaş yazıtlarıdır (Melikişvili 1950: 27 vd.; Adontz 1946: 53; Melikişvili 1960: 37; Piotrovskii 1966: 59 vd.; Belli 1982: 150 vd.; Ceylan 1994: 192; Payne 1995: 39-40). Yazılıtaş yazıtından Menua'nın Diauehi Ülkesi'ni ve bu ülkenin başkenti Şaşılı'yu ve diğer kalelerini feth ederek sonrasında Şeşeti Ülkesi ya da Geçit ülkelerinin Zua kentini aldığı yazılıdır. Diğer yandan yazıtta, Diauehi kralı Utupurşini'nin Urartu krallarından özür dilediği iade edilmektedir. Zivin yazıtında, Şaşılı şehrinin ele geçirilişle ilgili bilgilere rastlanmıştır. Kral Menua daha sonra verimli ve maden bakımından zengin kuzey bölgelere yaptığı seferlerle ilgili bilgilere de Körzüt yazıtında görmekteyiz (Melikişvili 1960: 30-31, 70; Dinçol 1976: 19-30). Horasan ilçesinin 34 km kuzeydoğusunda yer alan Yazılıtaş köyünün 1 km kuzeydoğusunda sarp

bir kayalık üzerinde bulunan Yazılıtaş Yazıtı⁶⁰, kayanın güney yönü traşlanarak oluşturulan dikdörtgen kör pencere içine yazılmıştır. Yukarıda açıklamasını yaptığımız yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Ceylan 2015: 170).

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpiuni oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili’yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kenti’ni ... Menua der ki, Diauehi’nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarım kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki ... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti’nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Sivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.”

Menua’dan sonra Urartu tahtına I. Arğişti geçmiştir. I. Arğişti babasının yayılımcı ve ekonomik politikalarını devam ettirerek, bunları bir adım daha ileri taşımıştır. Savaştığı ülkelerin krallarını mağlup ettikten sonra topraklarını tekrar onlara vergi(haraç) karşılığı bırakmamış, merkezlerden atadığı valiler (^{LU}EN.NAM) tarafından idare etmeye başlamıştır. Uyguladığı politika ile Urartu Devletinde merkezi otoriteyi kuvvetlendirmiş ve vassal krallıkları ortadan kaldırmıştır (Burney- Lang 1971: 137; Tarhan 1983: 302; Ceylan 2001_b: 43).

Urartu Devleti, Arğişti döneminde altın çağını yaşamıştır. Urartuyu topraklarını büyütmüş ve ekonomik refaha ulaştırmıştır. Urartu devleti hammadde gereksinimini karşılayan ve maden bakımından çok zengin olan Malatya (Melitea) ve Erzurum’u (Diauehi) vassal duruma getirmiştir. Böylece Urartu ekonomik yönden gelişmiş zengin bir ülke haline gelmiştir. Bu zenginliği olumlu yönde kullanmaya özen gösteren Arğişti, Erepu (Arin-Bert) ve Arğiştihinili (Armavir) gibi büyük kentler inşa etmiş, sulu tarımın gelişmesini sağlamıştır. Dış politikada birçok başarı sağlayan Arğişti, Asur’un güç

⁶⁰ İlk defa Schultz tarafından yayımlanan yazıt birçok kez bilim dünyasında yer almıştır. Geniş bilgi için bkz: Schultz 1840: no.42; Mordtmann 1872: no.24; Rabert 1876:121-145; Sayce 1882: no.30; Payne 2006: 69; Ceylan 2015: 170)

kaybetmesinden faydalanarak, Kuzey Suriye'yi sınırlarına katıp seferleriyle Batı İran içlerine kadar girmiştir. Kuzeydoğu da Transkafkasya Gökçe Göl ve Erzurum dolayları, batıda da Malatya ulaşmıştır. Urartu Argiştı zamanında gücüne güç katmıştır (Barnett 1982:344; Ceylan 1994: 197,198).

Urartu Kralı'nın kuzeye yaptığı seferlerin detayları Van Kalesi'nde yer alan Argiştı kaya mezar odasının girişinde bulunan Horhor Yazıtı'nın 1. sütununda şu şekilde ifade edilmiştir (Schulz 1840: no.2; Sayce 1882: no. 37; Sayce 1890: 117-119; Sayce 1893: 28; Payne 2006: 150 vd.).

“I. Sütun: Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim... Uzinabitama Şehri'ne ve Büyük Şirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve kralî şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl (ın esir sayıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni, Anişterga Ülkesi'ni, Quarza1 ve Ultuzša Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onlar) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Etiuhe Ülkesi'ni ele geçirdim. [lue Ülkesi'ne ve Uduri Etiuhe Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teiseba'ya ve Tanrı Sivini'ye yalvardım. Aynı yıl Umelu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu [Iboyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kralî şehir Ubarugildu'yu ele geçirdim... Kuf Irupira Ülkesi'ne ve Tarraf 1 Ülkesi'ne kadar

ilerledim. İd[lku] launede Şehri'ne karşı sefere çıktım ... Erkek ve kadınlar sürgün ettim ... İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ... kadar ilerledim ... Artarmu [Ülke si'ne karşı sefere çıktım , güç kullanarak ... (Onları) dışarıya attım ... Şehirler ... kadar ilerledim ... kadar ... 3(?) ... 11.000 ... kadın ... toplam 20.279 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm.”

Horhor Yazıtı ile kısmen farklılıkları olmasına rağmen, benzer özellikler gösteren diğer bir yazıt ise Van Surp Pogos Kilisesi Yazıtı'dır (Sayce 1882: no.45-46; Sayce 1888: 17-18; Sayce 1890: 134-136; Sayce 1893:29; Lehmann- Haupt 1928-1935: no. B1 tab.26; Payne 2006: 177 vd.; Ceylan 2017: 518 vd.)

A1: Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi Ülkesi (nin kralı) “Utupurşini'yi yendi ve Abnulua Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Argiştî der ki: Diauhi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü ... Argiştî der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım ...”

“B1: Bia[ ] Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi'nin kralı şehri Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi Ülkesi'ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi'ni, Aşqalaşi Ülkesi'ni ve Şaşilu Şehri'nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li, Argiştî'ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı .... Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: mina saf(?) altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek, ...”

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onu) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı

Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Diauhi (Ülkesi) nin (kralının) yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa Ülkesi'ni, Katarza Ülkesi'ni, Eriahi Ülkesi'ni ve Gulutahi Ülkesi'ni ele geçirdim, Uiteruhi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Apuni Ülkesi'ne kadar ilerledim. Luşa Ülkesi'nin kralını hadım ettirdim. Iga Ülkesi'nin kralına boyun eğdirdim ve yerinde bıraktım. Argiştı'ye haraç verdi ...”

Argiştı'nin iki yazıtındaki verilerden ortaya çıkan sonuç, bölgenin ekonomik ve insan kaynakları açısından zenginliğidir. Ayrıca yoğun bir iskân gördüğü anlaşılan coğrafyada çok sayıda şehir ve kalenin inşa edildiği anlaşılmaktadır.

I.Argiştı dönemiyle ilgili diğer önemli gelişme ise Anadolu'da çok büyük izler bırakacak olan göçebe İskitler'in ilk kez Urartu kaynaklarında görülmesi olmuştur. I. Argiştı İskitlerle ilgili şu sözleri kullanmıştır, “...*O yılda ordularımı yeniden hazırladım ve Tanrı Haldi'ye yalvardım... Eriahi ve Kazarra ülkelerini ele geçirdim. İşkiguli ülkesine kadar ilerledim ...*” (Melikişvili 1960: 127).

Urartu devleti I. Argiştı den sonra yönetimi ele alan II. Sarduri zamanında da gücünün zirvesinde bulunmaktaydı.II. Sarduri batı ve kuzey batıya başarılı seferler düzenlenmiştir. Bu başarılı seferler sonrasında doğu da çıkan sorunları çözmek için doğu ve kuzey doğuya seferler düzenlemiştir. II. Sarduri Urumiye Gölü civarıyla uğraşırken kuzeyde Gökçe Gölü dolaylarındaki ülkeler ayaklanmışlardı. Sarduri buralara yaptığı seferlerde bölgedeki kabileleri yenilgiye uğratmıştı (Melikişvili 1960: 155; Ceylan 1994:199,200). Sarduri'nin batıya karşı düzenlemiş olduğu seferleri en iyi izah eden yazıt, Malatya'ya 30 km. mesafede olan Fırat'ın doğu yakasında bulunan Kömürhan Yazıtı⁶¹ ya da izole yazıttır. Bu yazıtta Kral Fırat'ın karşısına geçtiğini, bir günde 14 kral ve 70 kenti ele geçirdiğini ve Muşani şehri üzerine yürüdüğünü belirtmektedir (Melikişvili 1960: 158; Belli 1982: 163; Erzen 1992: 32; Salvini 1995: 75 vd.).

Sarduri'nin kuzey seferleri ile ilgili bize bilgi veren Kuzeydoğu Anadolu'da iki yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlardan biri Taşköprü Yazıtı, diğer ise Güzelhisar (Avnik) Yazıtı'dır. Taşköprü Yazıtındaki ifadeler şu şekildedir;

⁶¹ Bu yazıt Karakaya barajının suları altında kalmıştır. Yazıt Von Meltke tarafından tespit edilmiş ve 1940 yılında yayınlanmıştır. (Kalaç 1956: 349 vd.; Beran 1957: 133 vd.).

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, Arğişti oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş(?) Uhime Ülkesi’ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri’ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi’ne erkek ve kadınlar sürgün ettim”

Erzurum’un Güzelhisar köyünde ele geçirilen yazıt mezar taşı olarak kullanılıp daha sonra köy camisinin duvarında kullanılmıştır. Günümüzde yazıt Erzurum müzesinde bulunmaktadır (Günaşdı 2016: 124). Asıl bölgeye yapılan seferlerle ilgili kısımları tahrip olan yazıtta Urartu kralı şöyle demektedir:

“...yaşam (?) (ının önemi)nden dolayı (?) oradan uzaklaştırdı (?). Arğişti oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.” (Orthmann 1968-69: 77-78; Aydın 1991: 323 vd; Ceylan 2003:315; Kobze- Ceylan vd. 2008: Avnik; Günaşdı 2016: 124).

Urartu Devleti bulunduğu mevkiinin çok sağlam ve ulaşılmaz olması nedeniyle, uzun süre Asur krallarına boyun eğmemiştir. Fakat bu durum Asur kralı III.Tiglat- Pileser zamanına kadar devam etmiştir (Memiş 2006:105; Sevin 1988: 549).

Gelişen ve güçlenen Urartu’nun bu durumu Asur’u rahatsız etmiştir. Asur karlı III.Tiglat-Pileser ülkesinde yaptığı reformlar sonrasında Asuru hem toprak bakımından hem de ekonomik bakımdan güç kaybına uğratan Urartuyu dış politika da hedef olarak görmeye başlamıştır. Asur kralı yönetiminin üçüncü senesinde Kuzey Suriye ve Anadolu’daki kent devletleri üzerine sefer düzenlemiştir. Bu toprakları hakimiyeti altına almaya çalışan Asur kralının karşısında güçlü bir Urartubirliği bulunmaktaydı. İki ordunun karşılaşması Halpa yakınlarında olmuştur. Asur kralı Urartu birliğini yenilgiye uğratmıştır. Kazandığı zaferden sonra Kuzey Suriye’yi egemenliği altına alan Tiglat-Pileser II. Sarduriyi tehdit olmaktan çıkarmak için Urartu başkenti Tuşpa’ya sefer yapmaya karar verir. Urartu krallığı üst üste aldığı yenilgilerle büyük sarsıntı içine girmiş başkent’ in düşmemesine rağmen bütün Urartu ülkeleri, Asur krallığının hakimiyetine girmiştir. Urartu’da ki saltanat değişikliği dahi bu sarsıntıyı atlarmaya yetmemiştir. Bundan sonra Urartu gerileme ve çöküş dönemine girmiştir (Lehmann- Haupt 1910:483; Belli 1982:165; Ceylan 1994: 2003-205).

Sarduri’den sonra tahta çıkan Urartu kralı I. Rusa zamanında görülen ilerlemeler ve askeri zaferler dahi Asur’un uğrattığı yenilginin etkilerini Urartu krallığı unutmasına yetmemiştir.

4.3.URARTU'NUN SON YILLARI

I.Rusa (M.Ö.735-714) döneminde Urartu Devleti yeniden teşkilatlanma ve toparlanma dönemine girmiştir. Asur kralı II. Sargon kurduğu casusluk teşkilatı sayesinde Urartu'nun Kimmerlere karşı yaptığı seferin başarısızlıkla sonuçlandığını öğrenmiştir. Bu durumdan faydalanan Urartu, Kuzey Suriye ve Batı İran için önemli olan ve M.Ö. 714 senesinde meydana gelen "Sargon'un Sekizinci Seferi" olarak adlandırılan askerî harekâtı gerçekleştirmiştir (Çilingiroğlu 1984: 25 Salvini 1995: 90 vd.).

Asurlu II. Sargon Urartu karşısında büyük bir zafer kazanmıştır. Bu zaferin hemen sonrasında Urartu için kutsal sayılan Muşşiri ele geçirmiştir. Muşşiri'in kaybedilmesi Urartu da büyük sıkıntı yaşanmasına sebep olmuştur. II.Sargon'un düzenlediği bu seferlerin sonucunda bol ganimet ve çok sayıda tutsağı Asur' a götürmüştür. Urartu kralı bu yenilgi karşısında çok üzölmüş ve Kimmerler'in baskısına da dayanamayarak intihar etmiştir (Luckenbil 1926-27: 22; Erzen 1992: 37; Çilingiroğlu 1994: 96; Ceylan 1994: 210).

I.Rusa'nın ölümünden sonra tahta II. Arğışti çıkmıştır. Arğışti babası gibi Kimmerler karşısında başarısız olmuştur. Buna rağmen saltanatta 22 yıl kalmıştır. Bu dönemde Urartu sınırlarının doğu da bir hayli genişlediği görölmektedir (Erzen 1992: 38; Salvini 1995:95). II. Arğışti'den sonra yerine oğlu II. Rusa (M.Ö. 685-645) geçmiştir. Bu dönemden sonra toparlanmaya başlayan Urartu, kuzey-kuzeydoğu bölgelerinde, yeni ekonomik politikalar ve yönetim merkezleri oluşturarak birçok inşaa faaliyetlerinde bulunmuştur. Kuzeybatı İran'da Rusahinili (Bastam), Traskafkasya'da Aza topraklarında kurulan Teişebahinili (Karmir-Blur), Van Ovası içinde Rusahinili (Toprakale), Rusahinili (Ayanis), Van Gölü batısında Ziquini Bölgesi'ndeki Adilcevaz Kef Kalesi II. Rusa döneminde kurulan önemli merkezlerdir (Piotrovskii 1950: 1 vd.; Piotrovskii 1969: 130 vd.; Çilingiroğlu 1994: 105; Salvini 1995: 114).

II. Rusa dış politikada zeki bir politika izleyerek Kimmerlerle barış yoluna seçmiştir Bunun sonucunda Kimmer saldırılarını bir müddet de olsa engellemiştir. (Durmuş 2008: 34 vd.)

Asur belgelerinde son Urartu hükümdarı olarak geçen III. Sarduri II. Rusadan sonra tahta çıkmıştır. III. Sarduri tahta çıkar çıkmaz Asur imparatoru ile iyi ilişki kurmaya gayret etmişede Urartu artık eski gücüne sahip değildir. Bu durum Asur Hükümdarı

Assurbanipal'e gönderilen mektuptan anlaşılmaktadır, bununla birlikte Urartu Devleti gücünü kaybettiği için neredeyse eski düşmanına tabi olmuştur (Erzen 1984:39).

Elimizdeki tarihî belgeler ışığında III. Sarduri'nin halefinin ismini çıkartmak mümkün değildir. Ancak birçok bilim adamı Urartu Devleti'nin son zamanlarında hüküm süren dört kralın adını söylemektedir. Bunlar IV. Sarduri, Erimena, III. Rusa (Erimena'nın oğlu) ve IV. Rusa (III. Rusa'nın oğlu). Araştırmacılar, son kralların adlarının belirlenmesinde ortak düşüncede olsa da kronolojik sıralanma hâlâ tartışılmaktadır. Örneğin, Çilingiroğlu'na göre, III. Sarduri'den sonra tahta önce Erimena, sonra IV. Sarduri, sonra da III. Rusa çıkmıştır. III. Rusadan sonra ise IV. Rusa Urartu tahtına geçmiştir (Çilingiroğlu 1994: 115).

M.Ö. VII. yy. ortalarından itibaren Asur'un da zayıfladığı anlaşılmaktadır. Asur kaynaklarında Aşguzai/Asgusai olarak geçen İskitler, Asur ile mücadeleye başlamışlar ve başlarında kralları Bartatu ile beraber Asur'u tehdit etmeye başlamışlardı. İskitler'in bölgede varlıklarını iyice hissettirmeleri Asur'u kaygılandırmış ancak bu durum İskit kralı Bartatu'nun Asur kralı Assarhaddon'un kızını istemesi ve onunla evlenmesi Asur'un bir süre rahatlamasını sağlamıştır (Durmuş 2008:35; Memiş 2005: 43). Asur'un başkenti Ninive'nin düşmesinde İskitlerin büyük rolü olmuştur. 605 de Karkamış'ın düşmesiyle de Asur tamamen tarih sahnesinden silinmiştir (Çilingiroğlu 1994: 102; Durmuş 2008: 35; Memiş 2005: 45).

Kimmerlerle aynı yolu kullanarak Anadolu'ya gelen İskitler'in saldırıları sonucunda M.Ö. 585 de Urartu devleti de tarihe karışmıştır (Erzen 1984: 31-41; Belli 2004: 72-73).

Urartu yıkıldıktan sonra İskitlerin bu bölgeyi terkederek, Güneye, Suriye ve Mısır'a doğru ilerledikleri görülmektedir (Memiş 2005:48 vd, Memiş 2002: 162-163).

İskit saldırılarından kurtulabilen yerli halk tarafından kurulan son yerleşiminde, Doğu Anadolu'yu alarak Lidya'ya karşı saldırıya geçen Medler tarafından tamamıyla tahrip edilmiştir. M.Ö. VI. yüzyılın başlarında Urartu yerleşimi Medlerle Lidyalılar arasında mücadeleye sahne olmuş ve sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu Medlerin hakimiyetine girmiştir (Erzen 1984: 40-43). M.Ö. VI. yüzyıl ortalarında Perslere karşısı yenilen Medler, birdenbire yıkılarak tarihten silinmiştir. İran başta olmak üzere Kızılıрмаğa dek uzanan Ön Asya ülkelerini kapsayan bölgede büyük Pers kurulmuştur (Günaltay 1948: 1vdd; Sevin 1982: 268vd.; Bahar 2011: 295 vd.).

Urartu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle ilgili bilgilere bir göz atmak gerekirse; Urartu diliyle ilgili birçok çalışma yapan M. Salvini, devletin yıkılışını özellikle Urartu ve Asur yazılı kayıtları olmak üzere tüm belgelerde aramaktadır. Urartu Tarihi ve Kültürü adlı eserinde "Urartu Krallığının Sonu" bölümünde, belgelerden elde ettiği bilgilerle yıkılış zamanında Urartu tahtında III. ve IV. Sarduri'nin bulunduğunu ve Asur Kralı Asurbanipal'in sarayına elçiler gönderdiğini söyler. Salvini yıkılışın kesin zamanının ve olayların henüz tespit edilemediğini anlatmaktadır (Salvini 2006: 128).

Urartu Devletinin yıkılışına dair Çilingiroğlu'nun düşünceleri ise şu şekildedir. Yazar eski yayınlarında krallığın yıkılışında Med tesirinden bahsetmekte ancak bu görüşün Medlerin bölgeye yerleştiğinin arkeolojik ve filolojik delillerinin eksik olmasından dolayı olduğunu belirtmektedir. İkinci olarak İskit tesirinden söz eden Çilingiroğlu, Urartu merkezlerinde İskit savaş aletlerinin bulunduğunun ve M.Ö. 609 yılına ait Babil kroniklerinde yer alan İskitlerin, Urartu topraklarına geldiği bilgisini verir. Daha sonra Med-Lidya savaşına değinen yazar, Medlerin yolları üzerinde yer alan Urartuları yıkmış olabileceklerine söylemektedir. Ancak Urartu merkezlerinde savaş izine ve iskeletlerine rastlanmayışı bu düşüncüyü zayıflatır (Çilingiroğlu 1997: 47). Son yıllardaki yayınlarında ise A. Çilingiroğlu, Urartu'nun yıkılış dönemiyle ilgili yeni düşünceler ortaya koymuştur. Buna göre, Urartu'nun yıkılışına ekonomik çöküntünün ve II. Rusa dönemindeki inşaa faaliyetlerinin, hazinenin boşalmasının etki ettiği görülür. Kazı çalışmalarını yürüttüğü Ayanisin yıkımı hakkında da II. Rusa döneminde meydana gelmiş bir depremin, kentin yıkımına neden olmuş olabileceğini söylemektedir. Ayanis kazıları süresince II. Rusa ve babası II. Argiştî'den başka hiçbir krala ait yazıt bulunmaması ve birçok değerli eşyanın (gümüş ve tunç miğferler, altın kaplamalar, kalkanlar, sadaklar)tümünün yağmalanmaması en büyük kaynağını oluşturur (Çilingiroğlu 2002: 484-488).

Urartu Devletinin çöküşü ile ilgili V. Sevin'in görüşü de şu şekildedir. Veli Sevin Urartu'da gerilemenin M.Ö.VII. Yüzyılın ortalarında başladığını, II. Rusa'dan sonraki krallarla ilgili çok fazla bilgiye sahip olunmadığından, krallığın ne kadar zaman ayakta kaldığının ve ne zaman yıkıldığının bilinmediğini belirtir. Urartu Krallığının yıkılışında M.Ö.VII. Yüzyılda yapılan pahalı yatırımların da etkisinin olduğunu söyler (Sevin 2007: 56-77).

Kimmer ve İskitlerin bölgeye hâkim oldukları tarihi belgelerden anlaşılmaktadır. Kimmer ve İskitlerin Kafkaslardan Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir (Durmuş 1997: 281; Ceylan-Günaşdı 2013:119). Bölgemizdeki Kimmer- İskit yer adlarının günümüzde var olduğu bilinmektedir. Ekip üyemiz O. Özgül tarafından yapılan araştırmalarda bu yer adları tespit edilmiştir (Özgül 2015_b:159vd.). Yer adlarının bazıları şunlardır: Kemere/ Gemere, Satkabel/ Sütoluk, Gogiye, Sakora, Sakabul/ Yurtbaşı, Sakahazar ve Saka-Sakalar.

Sebebi ne olursa olsun sonuç olarak bir medeniyet daha tarih sahnesinden silinmiş ancak bıraktığı eserler ile günümüze kadar etkisi sürmüştür

4.4.URARTU MEDENİYETİ

Mimari: Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi özellikleri ve siyasi şartlardan dolayı Erken Demir Çağı'nda yerleşme anlayışında belirgin farklılıklar doğmuştur. Urartunun yerleşme anlayışına bağlı olarak sınırlarda krala tabii, iç işlerinde bağımsız olmalarına karşın Urartuya vergi ödeyen beylikler bulunmaktaydı. İdari ve sosyal sistemi izah ettiğimiz şekilde olan Urartunun mimarisi de kendine özgü özellikler içermekteydi. Zor olan coğrafi yapıyı ustalıklı kullanarak çağdaşlarında daha üstün bir medeniyet haline gelmişlerdir (Erzen 1992:78)

Urartu bölgenin arazi ve toprak yapısını dikkate alarak savunma amaçlı kale, garnizon idari ve siyasi amaçlı kullanılan merkezleri başkente bağlamak için oluşturulan yolların verdiği avantaj ile imar ve iskân faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bölgenin geneline yayılan Urartu kaleleri, yolları ve sulama kanalları uygulanan imar ve iskân politikasının göstergesidir (Salvini 2006: 135; Ceylan 2008_a :1 vd.)

Urartu yaptığı kalelerde belirli ölçü ve standart kullanılmayarak, kaleleri savunması kolay olan kayalık tepelere inşa etmişlerdir. Bu standartlara uygun yapılan kalelere örnek olarak Çavuştepe ve Bastam kalelerini gösterebiliriz. Van Kalesi ve Toprakkalede kayalık dağ sıralarının üstüne inşa edilmiştir. Kale mimarisinin oluşturulmasında dikdörtgen ve kare şelinde taşların kullanıldığı görülmüştür. Mimaride kullanılan teknikler şu şekildedir; Kiklopik⁶², Poligonal⁶³, trapezoidal⁶⁴ görülür. Kiklobik tekniği Urartu M.Ö.

⁶² Kiklopik: kaba belirli bir biçimi bulunmayan büyük taşların arasına herhangi bir birleştirici koyulmadan oluşturulan duvar biçimidir.

⁶³ Poligonal: Şekilsiz taşların birbirine uydurulmasıyla oluşturulan duvardır.

⁶⁴ Trapezoidal: alt köşeleri düz olan taşların üst üste koyularak diğer köşeleri düz olan taşlardan ters- düz şekilde meydana getirilen duvar şeklidir.

IX. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar kullanmıştır. Poligonol teknik hem taşın ekonomik olarak değerlendirilmesi hem de duvarın bir bütün inşası için kullanılmış gibi görünüyor. Trapezoidol teknikte daha çok estetik kaygılarda ve taşın ekonomik işlenmesi amacıyla geliştirilmiş tekniktir. Bu teknik poligonaldan düz dörtgene geçiş gibi algılanabilir. Düz dörtgen biçimindeki taşlar, Çavuştepe, Ayanis, Kef kalesi örneklerinde olduğu gibi VIII. ve VII. yy. kalelerde karşımıza çıkmaktadır (Tarhan-Sevin: 1976:273).

Çeşitli amaçlara yönelik olan Urartu kaleleri idari merkezi durumundaydı. Bu türe giren kalelerde daima bir yönetici sarayı ile bir ya da birkaç tapınak bulunuyordu. Bazı kaleler ise sadece askeri amaçlı idi. Daha çok küçük olan bu türdeki tesisler bir surla çevrili olmakla birlikte içinde önemli yapılaşmaya gidilmemişti. Bunların zor durumlarda sığınma amacıyla kurulduğu düşünülmektedir. Ayrıca daha çok çiftçilik yapan köylülerin oturduğu savunmasız yerleşim yerleri de bulunmaktaydı. Bunlar ekilebilir arazi nedeniyle hafif yüksek höyükler üzerinde ve sursuzdurlar (Sevin 1999: 168).

Urartu mimarlığının diğer bir özelliği de katı mimarı özelliklerden tamamiyle arınmış ve devamlı bir arayış içinde bulunmuş olmasıdır. Nitekim bu devamlı arayışın tabii bir sonucu olarak Urartu mimarları çağdaşlarını çok gerilerde bırakan başarılı mimari eserler oluşturmuştur. Gerçek Urartu sanat ve kültürünü yansıtan belgelerin en önemlileri de yalnızca mimarlık eserleridir (Erzen 1978: 12,13).

Urartu kalelerini stratejik bölgelere inşa etmişlerdir. Bu kaleleri inşa ederken belirli standartları vardı. Bu standartlar kalenin kuşatılması imkânsız olan dağların kayalık uzantıları üzerine kurulması, Ovaya ve ovadan geçen yollara hâkim olması ve buraları daima kontrol altında tutması, bol su kaynaklarının yakınına inşa edilmesi ve kalenin zayıf olan noktaların suni hendekler, iç içe surlar ve kuvvetli kulelerle güçlendirilmiş olması (Erzen 1979:6,7). A. Ceylan başkanlığındaki ekibimizin bölgede 2008-2019 yılları arasında yaptığı araştırmalarda Urartu kaleleri, su tünelleri, kaya mezarları tespit edilmiştir. Urartu Devleti, arazi yapısı, yollar, su kaynakları, maden yatakları ve bölgenin stratejik durumunu dikkate alarak kaleler inşa etmiş veya bölgede var olan kalelere hâkim olmaya çalışmıştır. Bunlardan Pasinler de bulunan Avnik (Güzelhisar) kalesi⁶⁵, Pasinler Kalesi, Pasinler Kaya Mezarı, Körüköy Mağrifet Kaya Mezarı, Sürbahan Kaya Mezarı, Horasan Hasanbey Kaya Basamaklı Su Tüneli, Horasan Yıldırım Göleti (Ayrıntılı bilgi için bak. Ceylan 2008; Ceylan 2015).

---

⁶⁵ Günaşdı 2016:115-135.

Urartu sivil mimarisindeki yerleşmelerinin bir bölümü, biçim kaygısından oldukça uzak inşa edilmiştir. Bunda coğrafi özellikler ve toprak yapısının önemi büyüktür. Ancak tüm sivil mimari düzensiz değildir. Bunun Örneği Transkafkasya 'da Karmir-Blur kuzeybatı İran'da Dutschgagi ve son olarak Van'ın kuzeyindeki Zernaki tepe düzgün planları, dik kesişen cadde ve sokakları bulunmaktadır (Tarhan-Sevin 1976:295).

Yollar: Urartular inşa ettikleri yolları coğrafyanın en uygun yerlerinden geçirerek, akarsuların oluşturduğu vadiler boyunca ilerler, yollar kayaların oyulması ile açılan dar ve alçak tünellerle uzatılmıştır. Urartu döneminde yol ağı biçimli bir şekilde inşa edilmiştir. Ulaşım ağı, Urartu Devleti'nin genişleme siyasetinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Urartu Krallığının yol ağına verdiği önem merkezileşme siyaseti sonucundadır, (Belli 1982: 180 vd.; Ceylan 2016: 658).

Bingöl Dağları üzerinden geçen yollar Urartudan günümüze ulaşan en iyi yol ağıdır. Van'dan başlayıp, Elâzığ- Palu, Harput ve Malatya'ya kadar gelen bu karayolu ortalama 5.40 m. genişliğindedir. Kısım kısım taş kaplamalı olan bu yolda yaklaşık olarak 25-30 km'de bir konaklama tesisi görülmektedir. Bu ulaşım ağı Urartu ülkesinin genelinde mevcuttur (Sevin 2003: 229).

İlk Urartu yolu olarak inşa edilen 300km uzunluğuna sahip olan ve "Ordu Yolu" olarak bilinen yol İşpiuni ve oğlu Menua döneminde yapılmıştır. (Belli 2000b: 411).

Menua yaptırdığı yollar seferlerinde ona büyük avantaj sağlamıştır. Urartu zamanında yapılan yollar üç ana grupta şekillenmiştir. Birincisi Başkent Van'dan, Erciş-Patnos-Tahir Geçidi- Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a kadar uzanan yoldur. İkincisi ise, Muradiye_Çaldıran- Doğubayazıt-Iğdır ve Gökçe Gölü'ne değin ulaşan yoldur. Üçüncü olarak ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden Kuzeybatı İran içlerine varan yoldur. Sonuç olarak Urartu bu yolların verdiği avantajla, Orta Anadoluyla ticaret yapmış, yaptığı askeri seferler neticesinde elde ettiği ganimetleri ve çok fazla miktarda büyükbaş ve küçükbaş hayvanı başkente getirmiştir. En büyük avantaj ise Afganistan, Hindistan ve İrandan gelen kervanların taşıdığı kıymetli taşların Urartu ülkesine girmesiydi. (Belli 1977:410; Ceylan 2008a: 43 vd.).

Yazı: Yazı günümüze gelinceye kadar birçok aşamadan geçmiştir. Anlatım öncelikle, Mezopotamya ve Mısır'da kullanılan *resim yazısı*yla yapılmıştır. Sonraları, *düşünce yazısı* diye adlandırılan ve resim yazısının daha da gelişmesiyle düşüncelerin belli simgelerle anlatılmaya başlanmıştır. Bu tür yazılara Sümer çivi ve Mısır resim

yazılarını örnek verebiliriz. Önceleri sadece rahip-krallarca kullanılan bu bilim, alım satım yapanlar arasında da kısa sürede yayılır ve kullanılmaya başlanır. Mezopotamya 'da Sümerlerle başlayan resim yazısı(piktografi) çivi ve kutsal yazı(hiyeroglif) denilen iki biçimde gelişmiştir. Sümer çivi yazısını Akad ve Elam devletleri de kullanmışlardır. Daha sonra yazı Anadolu'ya ulaşmıştır. Resim yazısı ile başlayan örnekler M.Ö. 2000 başlarında Hititlerle ortaya çıkmaktadır. Zamanla bu yazının yerini bazı sessel değerler almaya başlamıştır. Daha sonraları Anadolu'nun doğusunda kurulan Urartu medeniyeti bu yazıyı geliştirerek kullanmıştır. Urartu yazı (çivi ve resim) örnekleri günümüze kadar ulaşmıştır (Kuşçu 2005: 15).

Hurriler'in halefleri olan Urartular, birbirleriyle çok benzeşen bir dil kullanmışlardır. Gramer ve temel ilkeler bakımından bu iki dil aynı filolojik temele dayanmaktadır. Bütün fiiler ya geçişsizdir ya da edilgendir. Her iki dilde de kullanılan kelimelerin büyük bir bölümü benzerdir. Bundan yola çıkarak Urartuca'nın Hurri dilinin bir lehçesi olduğu söylenebilir (Belli 1982: 196; Urartu yazısı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Melikişvili 1960; Diakonof 1971; Melikişvili 1971; Klein 1974; Barnet 1974; Dinçol-Kavaklı 1978; Kuşçu 2005; Varol 2005; Payne 2006). Yapılan araştırmalarda Hurri-Urartu dil grubununUral- Altay dilinin bir üyesi olduğu ve bundan dolayı Asyatik dil yapısının özelliklerine sahip olduğu görülmektedir (Erzen 1992: 26 vd.).

Urartuca yazıtlardan günümüze kadar ulaşanların sayısı 300' ü geçmiştir. Anakaya, stel veya taş blok üzerine kazılan bu tür yazıtlara en çok İşpiuni ve Menua, I. Argiştı ve II. Sarduri dönemlerinde rastlanmaktadır. I.Rusa, II. Argiştı ve II. Rusa dönemlerinde ise az görülmektedir. Pişmiş topraktan taş bloklar üzerine levhalar halinde işlenen yazıtların bazılarında tahrip edenlere karşı bi lanet dileği bulunur, bazılarında ise seyrek olarak tanrılar için gereken kurbanlar sıralanır veya tanrılardan kralı koruması istenir. Bunların yanı sıra yazıtlarda şehir veya kalenin inşa edilmesi, tarımsal tesislerden de söz edilmektedir. İnşa faaliyetlerinden bahsedenlerin çoğu Menua dönemine aittir (Akurgal 1959: 69; Belli 1982: 197; Salvini 2006: 209; Payne 2006: 1-5).

Urartu dilinin çözüme kavuşması, Asur- Urartu dilinde yazılmış çift dilli kitabelerin okunmasıyla olmuştur (Akurgal 2003: 68; Salvini 2006: 206).

Bu çift dilli yazıtlarda urartuca Asurca ile birlikte değerlendirilerek çözümlenip sonrasında yapısı üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Hurrilerle benzer bir dil yapısına sahip Urartu dilinin gramerine bakıldığında fiillerin geçişsiz veya edilgen olduğu

görülmektedir. Söz dizimi bakımından etken işlemler, edilgen yapılan kelimelerle anlatılmaktadır. Söz dizimi öznenin sonunda –n(i) şeklini alır ve –s(e) ile biten bir bağ almaktadır. Huri dili ile Urartu dili arasında birçok benzer kelime yer almaktadır. İbri/ewri kelimesi Hurri dilinde kral anlamına gelirken Urartu dilinde “evri” efendi, kral demektir. Bunun gibi pek çok benzer örnek vermek mümkündür. Bu örneklerle Urartucanın Hurri dilinin bir kolu olduğu söylenebilir (Belli 1982:196).

Öncelikle Urartu dilinin fonetik yapısını incelemek gerekmektedir. Bütün ölü dillerin fonetik özelliklerini, sesli kayıtları bulunmadığından, yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Eğer yazı dilin bütün ses özelliklerini yansıtmıyorsa o dilin fonetik eksikliğini anlayabiliriz. Urartu dilinin fonolojisi de büyük oranda Asur yazıtlarıyla sınırlı olduğu için Urartu dili içinde aynı durum söz konusudur. Simittik Asur dilinin gereksinimlerine uygun olan Asur çivi yazısı Kafkas kökenli olduğu düşünülen Urartu dilinin ses gereksinimini tam olarak yansıtamamaktadır. Günümüz Latin alfabesini kullanan birçok ülkenin alfabesinde olan benzer simgeler farklı sesleri ifade edebilmekte (Varol 2005: 41).

Eğer, Urartu Dili gerçekten Kafkas Dilleri grubunda ise görüyoruz ki; bu dillerde, Simittik Dillere çok yabancı olan sürtünme sesleri bulunmakta. Asurcanın da içinde olduğu Sami Dillerine yabancı ama Urartu Dillinde olma ihtimali çok yüksek olan bu sürtünme seslerini Asur yazı işaretleri karşılayamamaktadır. Urartu dilindeki birçok sesin saptanmış olması yanında bazen telaffuz edilen ses değerlerinin gerçeğinden sapmış olduğunu düşünebiliriz. Urartu Çivi Yazısında saptanabildiği kadarıyla –a,-e, -i, -u- vokalleri bulunmaktadır. Urartu dilinde –o- vokalinin bulunduğu düşünülse de bu yazıda ifade edilmemektedir. Büyük ihtimalle –o- sesinin karşılığı olan yazı işareti –u- dur. Örneğin Urartu metinlerinde geçen Qulha Ülkesi halkı olarak daha sonraki klasik dönemde Kolhis ile benzeşmektedir. Her iki ismin arasındaki telaffuz benzerliğinin ortaya çıkardığı gibi Qulha adı Kolha’ya yakındır. Bundan ötürü –o- vokali büyük ihtimalle –u- ile karşılanmaktaydı. Urartu’ca da –g- sesi boşluk doldurucu (kaynaştırma sesi) olarak kullanılmaktaydı. Sesler arasında kaymalar olmasına rağmen anlam değişmemektedir. (Melikişvili 1971: 21-23)

Urartu dili ile diğer diller arasındaki etkileşimi göstermek açısından Altıntepe kazısı büyük öneme sahiptir. Bu kazı sırasında bulunan küpler üzerindeki hacimlerini gösteren Urartu’ca ölçü birimlerinin adları Hitit hiyeroglifi ile yazılmıştır. Urartu yöneticileri de

bu Hitit hiyeroglifinden etkilenecek “ulusal” bir Urartu hiyeroglif sistemi oluşturmak istemişlerdir. Ancak bununla ilgili çok az sayıda belge bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili düşünce de hiyeroglif sistem geliştirilemeden Urartu devletiyıkılma sürecine girmiştir. (Dinçol 2005:113)

XIX. Yüzyılda batılı gezginlerin raporları sayesinde Urartuca ile ilgili yazılı belgelere ulaşılmıştır. Urartu’ca yaklaşık olarak 1700 belge bulunmaktadır. Bu belgelerden hareketle Urartu dilinin, hangi dil ailesi içinde yer aldığını saptamak için yapılan çalışmalarda, M.Ö. II. bin yılda Anadolu’da konuşulan dillerden Hurrice ile akraba olduğu anlaşılmıştır. Ancak doğrudan doğruya Hurrice ’den gelişmediği anlaşılmıştır. Urartuca’nın Kafkas dilleriyle de akrabalığına işaret ediliyorsa da aralarındaki büyük zaman farkı nedeniyle bu durum tam olarak tespit edilememiştir (Dinçol 2005: 113). Ermeni ile Urartuca arasında ise bütün zorlamalara rağmen bir yakınlık söz konusu değildir. Hint-Avrupa dil grubuna ait olan Ermenice ile Urartu dilinin hiçbir bağı yoktur (Erzen 1992: 43 vd.).

Keramik: Urartu krallığı kuruluşuyla birlikte, diğer konularda olduğu gibi çanak çömlekte de bir standardizasyona gitmişti. Önceden çeşitli toplulukların yaptığı kaba çanak çömlekler yerine artık, kaleler ve kentlerdeki resmi atölyelerde biçimlendirilen daha kaliteli mallara birkmiştir. Hızlı dönen çarklarda biçimlendirilen kaplardan en kaliteli olanları, proto tipleri Erken Demir Çağının geç evresinde Van Gölü havzasında bulunan kırmızı renkli ve cilalı mallardır. Parlak astarlı bu kırmızı mallar Urartu devletinin simgelerindendir. Bu kırmızı kap kacaklar saray ve saraylıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretilmiştir (Sevin 2005b:104).

Erken Demir Çağı’nın ilerleyen dönemlerinde (EDÇ-II), Van Gölü civarında keramikte farklı gelişmeler ortaya çıkmıştır. Eski geleneğe paralel olarak gelişen ve M.Ö.1000’li yıllarda başladığı anlaşılan bu üslupta parlak, kırmızı, cilalı ve maden kaplara benzetilmeye çalışılan omurgalı kaplar ortaya çıkmaya başlamıştır. Urartular sosyo-ekonomik hayatta belirli bir standardizasyon ortaya koymuşlardır. Bu standartlar keramikte de kendini göstermiştir. Daha önce küçük çaplı bölgesel atölyelerde yapılan keramikler, Urartu’nun merkezileşmesi ve güçlenmesiyle beraber kalelerde ve kentlerde belirli bir kurala göre yapılmaya başlanmıştır. Üretilen bu keramiklerin hızlı dönen Turnetlerde yapıldığı ve Urartu sosyal sınıflarını da yansıttığı bilinmektedir (Konyar, 2004: 120 vd.).

Sosyal sınıf ayrılığına dayanılarak yapılan saray keramikleri, parlak, kırmızı ve cilalı olup “Bianili” olarak adlandırılırlar. Bianili olarak yapılan bu keramiklerde, yuvarlak veya yonca ağzılı, halka tipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar ve yüksek ayaklı kadehler yoğun olarak görülen formlardır. Halk için olarak yapılan keramikler ise aynı teknikte yapılmasına rağmen daha sade ve daha basit tarzda olup devetüyü ya da pempe renkte üretilmişlerdir. Urartu halkının günlük hayatta kullandıkları keramikler, genelde sıradan bir eşya niteliğinde oldukları için herhangi bir sanatsal endişe taşımadan imal edilmişlerdir (Salvini, 1995:140 vdd.).

Sosyal sınıf ayrılığına dayanılarak üretilen saray keramikle (Bianili) olarak adlandırılıyordu. Keramiklerde kullanılan hamurda hiçbir katkı maddesi bulunmamaktadır ve kumunda iyice elenmiş olması keramiğin kalitesini arttırmıştır. Bu keramikler çark yapımı olup açık havada kurutulmuştur. Bu kaplarda genellikle şişkin karınlı, yuvarlak veya yonca ağzılı, halka dipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar, yüksek ayaklı kadehler ve tabak formları ağırlıkla kullanılmıştır. Bu keramik türü adak eşyası, urne ve kutsal amaçlarla da kullanılmıştır. Halk için yapılan keramikler aynı teknikte olmasına rağmen daha sade olup deve tüyü veya pembe renkte üretilmiştir (Kutlu 1969: 279_298; Salvini 1995: 140 vd.).

Urartu keramiği merkezden uzaklaştıkça farklılıklar gösterir. Bunda keramiğin yapıldığı yerin toprak özellikleri ve atölyelerin teknik durumu etkili olmuştur. M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında bölgede keramik renklerinin Başkent Tuşpa vecivarında kırmızı ve cilalı, Van Gölü'nün doğusu ve Urumiye Gölü dolaylarında gri renkli olduğu görülür. Bununla birlikte Urartu'nun kuzey coğrafyasında keramiğin genellikle gri renkli devetüyü renginde ve pembemsi olduğu görülmektedir (Urartu keramiği hakkında geniş bilgi için bk.; Kutlu 1969: 279-298; Tarhan-Sevin 1976: 77; Sevin 1977: 227-233; Taşyürek 1977: 175-180).

Urartu Anıtsal Kaya Kapıları: M.Ö. IX- VI yüzyıllar arasında Doğu Anadolu da Egemenliğini sürdüren Urartu krallığına ait kaya kapıları içine yazılan çivi yazılarından bu bölgede yaşayan toplulukların tanrı, tanrıça ve gizemli dinsel inançlarıyla ilgili bilgileri öğrenmekteyiz. Kayalıkların ön yüzünün düzeltilmesinden sonra yapılan anıtsal bir biçime sahip olan kaya nişleri uzaktan bakıldığında fark edilmemektedir. Bu tür kapı biçimli kaya nişlerinin benzerleri Anadolu ve Ön Asya da bulunmamaktadır. Bundan

dolayı anıtsal kaya nişlerinin yapımının Urartu'ya özgü olduğu söylenebilir (Belli 2005:90).

Yapılan araştırmalarda üç tane çivi yazılı kaya kapısı bulunmuştur. Bunlar, Hazine Piri Kapısı, Urartu'nun başkenti Tuşpa'nın 12 km güneyinde yer alan Zivistan köyü ve yakınlarında, çok yoğun bir Urartu yerleşmesi görülmekteydi. Zivistan köyünün yaklaşık olarak 500 m güneyinde, Hazine Piri Kapısı yer almaktadır. Kalkerden geniş bir kayalığın batı yüzünün düzeltilerek bir kapı biçiminde kesilmesiyle oluşturulan kaya kapısının içine dört satırlık çivi yazısı yazılmıştır,

“Sarduri oğlu İşpiuni bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı”.

Yeşilaliç Kapısı, Urartu'nun başkenti Tuşpa'nın 60 km doğusunda bulunan Yeşilaliç köyünde bulunan bu kapı M.Ö. IX. Yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Kapının içine ve en üst kısmına 10 satırlık yazı yazılmıştır. Bu kapı İşpiuni ve oğlu Menua'nın ortak hükümdarlıkları döneminde yaptırılmıştır (Belli 2000_a: 386-391).

Meher Kapı (Haldi Kapısı), Urartu'nun başkenti Tuşpa'nın kuzeydoğusundaki Toprakkale'nin 600m batısında bulunan ve yerden 17-18 m yükseklikte olan yazıtın kısa bir bölümde ***“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpiuni oğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpiuni oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesinin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.”*** (Payne 2006:89; Ceylan 2015: 490). Ayrıca bu yazıttan Urartu Devlet dini konusunda da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Urartu krallığına ait tüm tanrıların bir sıralaması yapılmıştır. Bunun yanı sıra kaya kapıları ilginç ve anıtsal bir görünüme sahip olmasıyla da Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyasının en önemli mimarlık anıtları arasında yer almaktadır (Belli 2000_a:393).

Urartu Anıtsal Kaya İşaretleri: Urartu'nun gerek merkezi olan Van Gölü civarında gerekse taşra eyaletlerinde kurulan kalelerin çevresinde, kayalıklara oyulmuş çok sayıda işaret bulunmaktadır. Urartu'yu Anadolu, Kafkasya, İran, Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarından ayıran kendine has özelliklerinden biri de kayalıklara oyularak büyük bir özenle yapılan anıtsal kaya işaretleridir. Doğu Anadolu da uzun yıllardır yapılan incelemeler sonucunda yüzlerce kale, sulama kanalı ve mezar yakınında anıtsal kaya işaretleri bulunmuştur (Belli 2000_a: 403-404).

Doğu Anadolu bölgesinde bulunan kaya işareti örneklerine göre, en eski kaya işareti Kral Menua (M.Ö.810-786) zamanında, en geç kaya işaretininde M.Ö. VII.

yüzyılın sonuna kadar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar Urartu Krallığının kurucusu Sarduri ve İşpuini zamanına ait herhangi bir kaya işaretinin varlığı tespit edilmemiştir. İşaretlerin tarihlenmesinde yakınında bulunan kale, sulama kanalı ve kaya mezar odalarının çok büyük bir katkısı vardır. Bu tarihlendirmeye göre Edremit, Harput, Yukarı Anzaf, Ali çeyrek Mağara Tepe, Mazgirt, Palu ve Paniz Kalelerindeki kaya işaretleri Kral Menua döneminde yapılmıştır (Belli 2000: 404).

Van Kalesi ve Çavuştepe kalesinde bulunan Kaya işaretlerinin Kral II. Sarduri (M.Ö.764-735) döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Deliçay, Bahçecik ve Pekerç Kalesinde bulunan kaya işaretlerinden Kral II. Arğışti (M.Ö.714-685) döneminde yapıldığı düşünülmekte. Aşık Hüseyin ve Ardıç kalesindeki kaya işaretlerinin de M.Ö. VII. Yüzyılda yapılmış olduğu bilinmektedir (Belli 2000_a: 403,404). Kalenin iç mimari yapıları günümüze kadar gelebilmiştir. Kalenin güneyinde nekropol alanı ve su göleti, batısında kaçak kazılar sonucunda tespit edilen bir Erken Demir Çağı mezarı tespit edilmiştir (Ceylan- Özgül 2018:139).

Kaya işaretlerinin kullanım özellikleriyle ilgili bazı fikirler ileri sürülmüştür. “Kurban kanı akıtma kanalları”, “Üzüm ezme yerleri”, “mezar kültü inancına dair oyuklar” veya “kült merkezleri” olabileceğine dair olanları en sık olanlarıdır. Son yıllarda ağırlıklı olarak kabul gören teori ise bunların birer kült merkezi olduğu şeklindedir. Urartu dini ile ilgili anlamların yüklendiği kaya işaretlerinin, dinsel işlevlere sahip olduğu ve bu alanların halkın gizemli kült törenleri yaptığı yazılmıştır (Konyar 2006:1).

Kaya nişleri, kaya kabartmaları, kült merkezlerindeki kaya işaretleri ve yolların geçirildiği büyük veya tünelleri ile sarp kayalıklar üzerine kurulan kalelerin uç kısımlarını doğal kaynaklardan savunma kolaylığı açısından ayırmak amacı ile açılan derin, uzun ve geniş kaya hendekleri, Urartuların kaya yontma işçiliğine nedenli ilgi duyduklarını açık bir şekilde göstermektedir. Eskiçağdaki bazı toplumlarda olduğu gibi, Urartularda da yaygın olan İnanca göre ölümsüz olan taş, değişmeyen, yenilemeyen durak yaşamın simgesi olmuştur. Kayalıklar ile kaya nişleri ya da taş blokları üzerine yapılan tanrı ve kral kabartmaları o dönemdeki inanca göre, varlığın sonsuza dek sürecek, inancın kesinlik kazanmasını sağlayan gizemli düşüncelerin bir sonucu olduğu düşünülür (Belli 1989:66).

Bu kaya işaretlerinin kökeninin hangi kültüre dayandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte ilginç olan Urartu krallığının yıkılmasından sonra, kaya işareti yapma geleneğinin ortadan kalkmasıdır (Belli 2000_a:403; Belli 1993: 255-256).

Urartu Madenciligi: Urartu Devletinin madeni kullanmasındaki ustalığı ile çağdaşı olan toplumlardan daha üstün durumda olduğu görülür. Urartu krallığının bulunduğu bölgede hakimiyetini devam ettirmesinde, maden yataklarından yapılan üretimin büyük etkisi olmuştur. Doğu Anadolu da ki zengin maden yataklarının işletilmesi ilk defa Urartu döneminde geniş çapta olmuştur. Urartu krallığının madencilikte ulaştığı yüksek seviye Muşşar/Ardini tapınağı ve sarayında yağmalanan eşyalardan anlamak mümkündür (Belli 2000c: 371; Sevin 2003: 230).

M.Ö. XIII. yüzyıla kadar Nairi ve Uruatri zamanlarında demir kullanırken, Urartu krallık döneminde ağırlıklı olarak tunç kullanılmıştır. M.Ö. VII. yüzyılda ise demir madeninin kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır (Çilingiroğlu 1997: 107-108). Bu durumun sebebi, tunç elde edecek kalayın istenildiği gibi temin edilememesidir. Altın, gümüş, kurşun, bakır, demir gibi madenlerde Urartular'ın metal eşya ve takı yapımında kullandıkları metaller arasında yer almıştır (Belli 1984: 89-107; Çavuşoğlu 2014: 13; Üngör 2015: 153). Urartu metal eşyalarının en eski örnekleri demirden, daha sonraki örnekleri ise altın, gümüş ve tunç'dan yapılmıştır. Altın ve demirden yapılmış olanların sayısı oldukça azdır. Bunun sebebi Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da tunç imalinde kullanılan kalayın Afganistan'dan getirilmesinin, güvenliği sağlayacak organizasyonların olmayışı nedeniyle çok zor oluşudur. Bu nedenle çok zor işlenebilen demir dövülerek silahlar ve takılar yapılmıştır. Gümüştan ve özellikle tunç'dan yapılmış olanlar ise yaygın olarak kullanılmıştır. Demirden dövme tekniği ile yapılan takılar Urartu krallık döneminden önce Erken Demir Çağı'nda yaygın olarak kullanılmıştır. Van Gölü çevresinde bulunan Yoncatepe, Dilkaya ve Karagündüz mezar alanlarında yapılan kazılarda elde edilen buluntuların çoğunun Erken Demir Çağı'ndan kaldığı tespitinin yapılmış olması bu fikri desteklemektedir (Sevin- Ersin- Kavaklı 1996: 1-20; Üngör 2015: 154). Urartu Krallığı'nın ustalaşarak ürettiği metal eşyalar ve kuyumculuk ürünleri Asur Krallığı'nın gözünden kaçmamıştır. Asur Kralları bu değerli metal eşya ve madenleri elde etmek için Urartu ülkesini pek çok kez yağmalamak amacıyla işgal etmiştir (Çilingiroğlu 1977: 235-271; Üngör 2015: 153).

Urartu bölgedeki, gümüş, bakır, kurşun ve demir gibi madenlerini üç bölgeden temin ediyordu. Bu bölgeler, Adıyaman-Malatya-Elâzığ-Tunceli Bölgesi, Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi, Van Gölünün güneyi, Siirt-Bitlis-Van-Hakkâri Bölgesidir. Buradan yine altın, gümüş, bakır, gümüştan kurşun gibi

madenler çıkartılarak eritime hazır hale getiriliyordu (Belli 1985: 372; Slattery 1987; Belli 1991: 44-49; Ceylan 2008_a: 33-47; König 1955: no: 103).

Barnett bu dönemde Urartu bronz mobilyaları dahil Elam ve Babil ticareti, VIII. ve erken VII. yüzyıllarda Urmiye Gölü ve Aras Vadisi boyunca işlenmiş ve Urartu aracılığıyla Trabzon'a ulaşmış olduğunu ifade etmektedir (Barnett 1956:233).

Ayrıca bölge, zengin maden yataklarının yanı sıra Doğuda Afganistan, Hindistan ve İran üzerinden geçerek Doğu Akdeniz liman kentleriyle Kuzey Suriye'de son bulan ticaret yolları için de son derece önemlidir. Bu yollardan gelen baharat, fildişi kına gibi mallar yanında özellikle bronz yapmak için gerekli bir metal olan kalay, Urartu Krallığı'nın ticareti ve ekonomisi için büyük önem taşımaktaydı (Belli, 2000_b: 373). Nitekim Yunanistan'da Samos' ta yapılan arkeolojik kazılarda Urartu Devleti'nin bronz atölyelerinde üretildiği anlaşılan çok sayıda at koşum takımı, eşya, silah ve heykel, Urartu'nun Eskiçağ Ege dünyasına maden ihraç edecek kadar üretim fazlasına sahip olduğunu göstermektedir (Belli, 2000_c; 372). Yine M.Ö. XIII. yüzyıl'dan itibaren Asur krallarının düzenlemiş oldukları sayısız yağma seferlerinin ana sebebi de bölgenin maden kaynakları olmasından dolayıdır. Urartu krallarının vassal krallardan aldığı yıllık vergilerin yüksekliği, Doğu Anadolu Bölgesi'nin maden zenginliğini de göstermektedir. Ayrıca Asur Kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında yaptığı seferde ele geçirdiği Musaşir kentindeki Haldi Tapınağı'nda elde edilen eserlerin listesi tutulmuştur. Burada ele geçirilen eserlerin çokluğu dikkat çekmektedir. 108 ton tunç, 1030 kg altın 4911 kg gümüş, Urartu zenginliğinin de bir göstergesidir. Maden işçiliği ve sanatında Urartuların üstün bir seviyeye geldiklerini elde edilen eserler ortaya koymaktadır (Ceylan vd. 2003: 31).

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN MERKEZLER

5.1.BÖLGEKİ ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

Erzurum’da K. Kökten ile başlayan araştırmalar istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Bunu izleyen yıllarda bölge Prehistoryasını ana hatlarıyla çizen çalışmalar H.Z. Koşay ’ın gerçekleştirdiği kazılardır. Erzurum’da bulunan üç Höyükte kısa süreli kazılardan elde edilen veriler, yapıldıkları dönemin şartları altında hem bölge hem de Yakınoğu arkeolojisi açısından önemli sonuçlara ulaşmasını sağlamıştır. Koşay ‘ın 1942 de Karaz Höyük de başlattığı ve 1960-1961 yılları arasında Pulur daki höyük Atatürk Üniversitesi adına H. Z. Koşay ve H. Vary tarafından kazılmıştır (Koşay- Vary 1964: 5 vd.).

1961 de Güzelova (Koşay- Vary 19967: 5 vd.) kazılarıyla son bulan 25 yıla yayılan kısa süreli kazıları sonucunda Anadolu’nun içlerini değil, Kafkasya ve ötesini ilgilendiren bir kültür birikiminin Erzurum bölgesinde ki özel ve etkin varlığını ortaya çıkartmıştır. Koşay ‘ın bölgede ki ilk buluntu merkezinin adıyla adlandırdığı “Karaz Kültürü” çanak çömlek geleneklerinde ki bazı ortak yönlerden hareketle, Orta Anadolu ve onun kuzeyine yakın noktalarda yer alan bazı Erken Tunç Çağı merkezleriyle bağlantılı olabileceğini belirtmiştir (Koşay 1948:164 vd). Karaz, Pulur, Güzelova kazıları sonuçları 1970’li yıllarda Keban baraj bölgesi kazıları kapsamında Güven Arsebük tarafından değerlendirilmiştir. Ardından Mahmut Pehlivan 1984 de tamamladığı doktora tezi çalışmaları içinde bir başlık altında incelemiştir. Daha sonra ilk olarak 1985-1986 yılında Erzurum ve yakın çevresinde S. Güneri yüzey araştırmaları yapmıştır. Güneri Pasinler, Aşkale de incelemelerde bulunmuş ayrıca daha önceden kayıtlara geçilmiş olan Sos Höyük, Bulamaç Höyük de de araştırmalar yapmıştır. Karaz, Pulur, Güzelova dahil yapılan çalışmalarda elde edilen bilgi ve malzemelerle bölgedeki birçok eski yerleşim biriminin M.Ö. II. Bin yıl ’ın ikinci yarısında yaşamış olabileceği düşünülmektedir (Güneri 1987: 45-49). Semih Güneri aralıklarla bölgede çalışmalarda bulunmuştur.

Erzurum da sistemli kazılara 1994 yılında Pasinler Ovasındaki Sos Höyük de başlanmıştır. Avustralya Melborn Üniversitesinden Sagona başkanlığında 2003 yılına kadar sürdürülen kazılar bölgenin prehistoryası konusunda yeni bir kronolojik yapılanmayı ve ilişkiler ağını ortaya koymaktadır. 1994- 2003 yılları arasında Erzurum Sos höyüğündeki çalışmaları sonucunda elde edilen radyo karbon sonuçları ve detaylı bir

tabakalanma ortaya çıkarılarak M.Ö. 3000/3300-2000/1500'e kadar uzanan kültürel gelişim tespit edilmiştir (Sagona 2000:9). Sagona 3000-2800 ilk Tunç evresinin erken dönemi için "Sioni ve Karaz" keramiği arasındaki bağlantıyı karakterize eder nitelikte olduğunu ancak asıl üstün evrenin Karaz olduğunu açıklar. Buradan çıkan malzemenin, Bayburt-Büyüktepe, Erzurum-Karaz, Pulur ve Güzelova'da bulunan örneklerle yakın benzerlikler olduğunu ifade eder (Sagona 1991:261-268).

Son yıllarda bölgeye olan ilgi oldukça yoğunluk kazanmıştır. A. Ceylan başkanlığında ve benimde üyesi olduğum ekip tarafından 1998 yılından itibaren Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illerinde sürdürülen yüzey araştırmalarında çok sayıda arkeolojik merkez tespit edilmiş olup kayıt altına alınmıştır.

A. Ceylan'ın Erzurum da 1998'den itibaren yaptığı yüzey araştırmaları sonucunda Demir Çağı, Tunç Çağı ve Orta Çağ'a tarihlenen birçok Kale, Höyük, Yerleşim alanı, Obsidyen Yatakları (Örneğin; Pasinler İlçesinin Tımar Köyü) tespit edilmiştir. Alpaslan Ceylan başkanlığında yapılan 1998-2019 yılları arasındaki Yüzey Araştırmalarında Erzincan-Erzurum-Kars da birçok merkez tespit edilmiştir. A. Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticelerinde tespit edilen Arkeolojik merkezler, Doğu Anadolu Araştırmaları I-II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) iki ciltlik kitap halinde bilim dünyasına kazandırılmıştır. Erzurum'da yüzey araştırması yapılan ilçelerden araştırma sahamızı oluşturan Tekman ilçesi çevresindeki bölgelerde birçok önemli merkez tespit edilmiştir. Bunlara bir göz atmak gerekirse; Tekman'ın kuzeydoğusunda bulunan Pasinler ilçesinde, Beşiktepe Höyük⁶⁶, Tepecik Höyük⁶⁷, Bulamaç Höyük⁶⁸, Büyük Tuy Höyük⁶⁹, Altınbaşak Höyük⁷⁰, Saksı Höyük⁷¹, Pasinler Kalesi⁷², Demirdöven Kalesi⁷³, Tilkitepe (Karavelet)Höyük⁷⁴, Yastıktepe Höyük⁷⁵, Danatepe Höyüğü⁷⁶, Değirmentepe Höyük⁷⁷, Kurbançayır Yerleşmesi⁷⁸, Kurbançayır

⁶⁶ Pehlivan, 1984: 46 vd.; Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Beşiktepe.

⁶⁷ Pehlivan, 1984: 46.; Ceylan, 2004b: 266, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Tepecik.

⁶⁸ Pehlivan, 1984: 46.; Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Bulamaç, Güneri 2002: 249-258

⁶⁹ Ceylan, 2003: 314, KozbeCeylan, vd. 2008: Büyük Tuy.

⁷⁰ Ceylan, 2004: 266, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Altınbaşak.

⁷¹ Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Saksı.

⁷² Konyalı, 1960: 459 vd., Beygu, 1936: 206, Sevgen 1959: 109., Çelebi 1970: 216 vd.

⁷³ Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Demirdöven.

⁷⁴ Ceylan 2004b:264; Kobz- Ceylan vd.2008: Tilkitepe.

⁷⁵ Ceylan 2004b:264; Kobz- Ceylan vd.2008: Yastıktepe.

⁷⁶ Ceylan, 2004b: 264, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Danatepe

⁷⁷ Ceylan, 2004b: 265, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Değirmentepe

⁷⁸ Ceylan, 2004b: 265, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Kurbançayır.

Kalesi⁷⁹, Topdağı (Küçükdağ)Kalesi, Top Mezar Höyük⁸⁰, Kavuşturan Kalesi⁸¹, Küçüktuy (Tetikom) Höyük⁸²,Tımar Obsidyen Yatakların⁸³ yapılan araştırmalarda İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait keramikler ele geçirilmiştir.

Yine Tekman İlçesinin kuzeydoğusunda bulunan Köprüköy ilçesinde de yapılan araştırmalarda, Marifet Kaya Mezarı⁸⁴, Avnik (Güzelhisar) Kalesi⁸⁵, Harami Kalesi⁸⁶, Yapağılı Höyük⁸⁷, Köprüköy Kaptır Kalesi'nde⁸⁸ ki keramik verileri bu merkezlerin de İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlenmesini sağlamıştır.

Araştırma sahamız olan Tekman ilçesinin güneyinde bulunan Hınıs İlçesinde 1998-2017 yılları arasında A. Ceylan ve ekibinin yaptığı yüzey araştırmalarında tespit edilen merkezler de şu şekildedir: Alibey Kalesi (Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği göstermektedir.), Yamaçtepe Yerleşmesi (Keramik verileri Demir Çağ ve Orta Çağa aittir.), Kalecik Kalesi, Başköy Kalesi, Kazancı (Kurt) Kalesi (İlk Tunç Çağı kaleleriyle benzerlik göstermektedir.).

Bunların dışında Oltu İlçesinde Şendurak Kalesi (Orta Çağ özelliği göstermektedir). Horosan İlçesinin en uç sınırında Aras Nehri'nin kenarında bulunan Aras Yerleşmesi, Erzurum- Tortum karayolu üzerinde bulunan ve bir kaya sığınağı özelliği taşıyan Şıpşıp Yerleşmesi Paleolitik Dönem özelliği göstermektedir. Bahsi geçen ilçeler Tekman çevresinde yer alan ilçelerdir, bunun dışında 1998-2019 yılları arasında A. Ceylan Erzurum'un birçok ilçesinde yüzey araştırması yapmıştır.

S. Güneri tarafından 2001 yılında başlatılan Bulamaç Höyük kazılarında da kuzeydoğu Anadolu coğrafyasının bilinmeyen bir evresini aydınlatmaya çalışmıştır. Güneri Bulamaç Höyük de ki kazlarına 2002, 2004 yılında da devam etmiştir. Çalışmaları sırasında Oda Mezarı, Keramik Fırını (bölgede bugüne kadar bulunan ilk ve tek keramik fırınıdır) ve Bulamaç II katmanında Geç Karaz evresini temsil eden birçok Keramik elde etmiştir. Ağırlıklı olarak Bulamaç Höyük kazılarında gelen yeni stratigrafik belgeler, üç bin yıllık Karaz Kültürü süreci içinde genel bir erken-geç evreleşmesi dikkate alınmıştır.

⁷⁹ Ceylan 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Kurbançayır.

⁸⁰ Ceylan 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Topmezar.

⁸¹ Ceylan 2004_b: 265-266, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Kavuşturan.

⁸² Pehlivan 1984: 46; Ceylan 2004_b: 266, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Küçüktuy.

⁸³ Ceylan, 2004_b: 266, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Tımar.

⁸⁴ Başgelen 1985: 25; Çevik 2000: 123.

⁸⁵ Orthmann 1968-69: 77-78, Melikisvili 1960: 155, Aydın 1991: 323

⁸⁶ Başgelen 1985: 17; Ceylan 2008_b:111.

⁸⁷ Başgelen 1985: 17.; Ceylan, 2008_b: 111.

⁸⁸ Kozbe-Ceylan vd. 2008: Köprüköy Kaptır Kalesi.

Sos IV-III arası ve Bulamaç II katmanına ait seramik buluntularına göre genel evreleşme, MÖ. II. binyılın öncesi, yani Erken Karaz evresi ve II. binyıl, yani Geç Karaz Evresi olarak öngörülmüştür. Seramik yapımında, seyyar ocakların tiplerinde, muhtemelen mimaride ortaya çıkan değişimler bu evreleşmenin temel nedeni olarak sayılabilir (Güneri 2005: 15-35).

Vecihi Özkaya Erzurum-Horasan- Aliçeyrek Köyü dahilinde 1992 yılında gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında Kura- Aras tabii yolu, Erzurum- İran transit yolu üzerinde Urartu kalıntılarını açığa çıkarmayı amaçlamıştır.

Nezih Başgelen'in 1985 yılında Erzurum Pasinler çevresinde de yaptığı çalışmalarda, Güngörmez Kalesi (Dumlu ilçesine bağlı Akdağ köyü sınırlarında), Akdağ Kalesi (Dumluya bağlı Akdağ köyü sınırlarında), Muratgeldi (Dumluya bağlı Muratgeldi köyü sınırlarında), Umudum Kalesi (Erzurum ili, merkez ilçesi Umudum köyündedir). Pırtın Kalesi (Aşkale ilçesi Güllüdere köyü sınırlarındadır.), Pirali Baba Kalesi (Erzurum merkez ilçesi Tuzcu köyü sınırlarındadır), Hanahmet (Erzurum ili Pasinler İlçesi Hanahmet köyündedir.). Karakale Kalesi (Pasinler İlçesi Karakale köyündedir.). Son olarak da Pasinler ilçesindeki Hasan Kale Kaya Odalarında incelemelerde bulunmuştur. Demir Çağ izlerini taşıyan Hasan Kale çağlar boyunca önemini korumuş savunma tesislerindedir.

Başgelen bunlara ilaveten 1986 ve 1992 yıllarında Pasinler İlçesine bağlı Marifet Kaya mezarında da çalışmalarda bulunmuştur (Başgelen 1987: 16-19). Başgelen 1989 da Erzurum Umudum Tepe Kaya Mezarlarında çalışmalarda bulunmuştur (Başgelen 1989: 42-45). Buradaki Urartu Kalesi ve Kaya Mezarı İlk defa Altan Çilingiroğlu tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Umudum tepe de görülen sur örme yönteminin İspiuni ve Menua saltanatları sırasında, tarihsel olarak IX. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Umudum Tepenin bu zaman dilimi içerisinde nereye tarihleneceği konusu da şu şekilde aydınlatılmıştır. Umudum Tepenin yer aldığı Erzurum Urartu kayıtlarında Diauehi olarak geçer. IX. yüzyılın sonunda Urartu'nun kuzey ve kuzey-batıya yayılmasını engelleyen bu devleti egemenlikleri altına almalıydılar. Menua krallığının ilk yıllarında Diauehi kralı Utupurşini'yi yenilgiye uğratarak krallığın doğu kesimini hâkimiyeti altına almıştır. Sonuç itibariyle sur duvarlarının yapım tekniği ve yazılı kaynakların verdiği bilgiler ışığında Umudum Tepedeki Urartu kalesinin Menua devrinde inşa edildiği söylenebilir. Burada bulunan kaya mezarının kale ile aynı tarihte

mi yoksa daha sonramı yapıldığı konusunda, yapılış yöntemi, planı ve kaya işçiliği dikkate alınarak mezarın kaledeki sur duvarları ile aynı tarihte yapılmamış olduğu, beklide I. Argiști ya da II. Sarduri devrine ait olabileceği söylenebilir (Çilingiroğlu1982: 191-194).

A. Bingöl Erzurum Karayazı İlçesinde yaptığı araştırmalar neticesinde ilçe sınırları içerisinde, İlk Tunç, Erken Demir, Geç Demir ve Orta Çağa ait çeşitli yerleşmeler, kale ve kaya mezarı saptamıştır (Bingöl 2002: 173).

Ayrıntıları ile belirttiğimiz kazı ve araştırmaları özetlemek gerekirse;1942-44 yılları arasında Erzurum Karaz Höyük de H.Z. Koşay tarafından kazı çalışmaları başlatılmış olup, 1959 da Koşay- Turfan Karaz Höyük de kazı çalışması yapmıştır. 1960 da Koşay başkanlığında tek sezonluk kazılar yapılmıştır. 1961 de de50 gün süren Güzelova kazısı yapılmıştır. Karazdan sonra 1964-1967 yılları arasında Güzelova, Pulur kazıları Koşay ve Varry tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Sos Höyük de Sagona ve birkaç dönem Mustafa Erkmen ile yaptığı kazılar bulunmaktadır. Ayrıca bir yıl A. Ceylan ekibinin Sagona ile Sos Höyükte katıldığı kazı bulunmaktadır. Daha sonra Pasinler Bulamaç Höyük de Erzurum Müze Müdürü M. Erkmen ile İzmir Üniversitesinden S. Güneri'nin yapmış olduğu kazı ile Erzurum Müzesi adına bilimsel Başkanlığını A. Ceylan'ın yaptığı Pasinler Kale Kazısı ve Erzurum Kale Kazısı yürütülmüştür (Ceylan vd. 2011:7).

Yapılan araştırmalardan da anlaşılacağı üzere Doğu Anadolu bölgesi ve Erzurum'un Eski Çağ tarihi bakımından oldukça değerli bir bölge olduğu söylenebilir.

52. TEKMAN' NİN ÇEVRESİNDEKİ ARKEOLOJİK MERKEZLER

Pasinler: Tekman'a 84 km uzaklıkta bulunan Pasinler ilçesinde yapılan araştırmalarda birçok Höyük ve Kale tespit edilmiştir. Bunları incelemek gerekirse: Pasinlerin Kurnuç Köyü'nün 1 km kuzeyinde yer alan Andezitten oluşan kayalık bir tepenin üzerine kurulan Cin Kalesi'nin doğu eteğinde konut kalıntıları bulunmaktadır. Bu kesimde bulunan keramikler Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği göstermektedir.⁸⁹

---

⁸⁹ Ceylan 2001b: 73.

Beşiktepe Höyüğü: Pasinlerin 9 km doğusundadır. İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ keramik verilerine sahiptir.⁹⁰

Tepecik Höyük: Tepecik köyünde yer alan höyüğün üzerine evler yapılmış ve çok sayıda kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ keramiklerine rastlanmıştır. Yine Pasinler'e bağlı olan Bulamaç Höyük de Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir.⁹¹

Büyük Tuy Höyük: Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı keramiklerine rastlanmıştır. Altınbaşak Höyük de yapılan araştırmalar da İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ keramiklerine rastlanmıştır. Saksı Höyükte de Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağ keramikleri tespit edilmiştir.⁹²

Pasinler Kalesi: Kalenin tarih boyunca yerleşim gördüğü bilinmektedir. Kalede 2001 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü başkanlığında bir kazı yürütülmüştür. Kazıda, kalenin güney kenarında 4 m. genişliğinde kuzey-güney doğrultulu kiklopik teknikte kademeli duvar yapısı tespit edilmiştir.⁹³

Demirdöven Kalesi'nde Orta Çağ'a ait keramik verilerine rastlanmıştır. Ayrıca Hamamdere Kaya Odaları da Orta Çağ'a ait görülmektedir.⁹⁴

Yine Pasinler ilçesinde 2002 de yapılan araştırmalar da birçok yer keşfedilmiştir. Bunlardan Tilkitepe (Karavelet) Höyük⁹⁵ İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı özellikleri göstermektedir. Ziyaret Tepe Yerleşmesi ise Orta Çağ özelliği göstermektedir. Ziyarettepe Yerleşmesinin 1km. Güney' inde bulunan Kuşakkaya Kalesinde yapılan kaçak kazılar sonucunda düzensiz sayılabilecek taş sıraları ortaya çıkmıştır.

Yastiktepe Höyük de elde edilen keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ özelliğindedir. Ayrıca Höyük de çok sayıda işlenmiş obsidyen de bulunmuştur.⁹⁶

⁹⁰ Pehlivan 1984:46; Ceylan 2003:314.

⁹¹ Pehlivan 1984:46; Güneri 2002:249-258; Ceylan 2003: 314; Ceylan 2008b:102-107.

⁹² Ceylan 2003:314.

⁹³ Sevgen 1959: 109; Çelebi: 1970: 216vd.; Konyalı 1960: 459vd.

⁹⁴ Ceylan 2003:314; Şenyürek 1944:349; Kökten 1953:189 Hamamdersesi.

⁹⁵ Ceylan 2004b.:264; Kobze- Ceylan vd. 2008: Tilkitepe.

⁹⁶ Kobze- Ceylan 2008: Yastiktepe Höyük.

Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Tünel: Sıfırın Boğazı mevkiinde Maşat Çayına indiği anlaşılan kaya basamaklı Tünel tespit edilmiştir. Giriş basamağında ki 15-20 basamak kırıldığı için girmek mümkün değildir.⁹⁷

Kurbançayır Yerleşmesi- Kurbançayır Kalesi: Kurbançayır Yerleşmesinde Demir Çağ ve Orta Çağ verilerine rastlanmıştır. Kalede ise çok az sayıda işlenmiş obsidyen bulunmakla birlikte az sayıda İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ keramikleri elde edilmiştir.⁹⁸ Ayrıca Topdağ (Küçükdağ) kalesi, Top Mezar Höyük⁹⁹, Kavuşturan Kalesi¹⁰⁰, Küçük Tuy Höyük¹⁰¹, Altınbaşak Höyük, Tımar Obsidyen Yatakları, bölgede araştırılan diğer merkezlerdir.

Sos Höyük ilçesi'nin 14 km. batısındaki Sos Köyü içinde yer almaktadır. Höyükte, 1994 yılında Erzurum Müzesi Müdürlüğü adına Sagona tarafından kazılara başlanmıştır. Sos Höyük'te Geç Kalkolitik'ten sonra Erken Bronz Çağlarının bütün evreleri yaşanmış daha sonra Erken Demir Çağı ve Demir Çağın diğer evrelerine geçilmiştir. Ancak Erken Demir Çağı'nda yerleşim gördüğüne dair bir buluntuya rastlanmamıştır¹⁰².

Köprüköy: Köprüköy de 2002 yılında yapılan araştırmalar sonucunda incelenen merkezler şu şekildedir.

Marifet Kaya Mezarı: Marifet köyünün batısında kayalık bir tepe üzerinde Demir Çağ yerleşmesi ve kaya mezarı bulunmaktadır. Ayrıca Demir Çağ ve Orta Çağ keramikleri de tespit edilmiştir.¹⁰³

Avnik (Güzelhisar) Kalesi: Demir Çağından günümüze kadar kullanılan kalede bir Urartu yazıtı tespit edilmiştir. Ayrıca Demir Çağı ve Orta Çağ keramiklerine de rastlanmıştır.¹⁰⁴

⁹⁷ Kobze-Ceylan 2008: Sıfırın Boğazı.

⁹⁸ Ceylan 2008b:102-107

⁹⁹ Kobze-Ceylan vd. 2008: Top Mezar.

¹⁰⁰ Ceylan 2008b: Kavuşturan Kalesi.

¹⁰¹ Pehlivan 1984:46; Ceylan 2008b: Küçüktuy Höyük.

¹⁰² Koşay- Vary 1964: 7; Sagona 1984: 248-249; Sagona 2000: 143-144; Sagona-Sagona 2001: 129-131; Ceylan 2005: 25.

¹⁰³ Başgelen 1985: 25; Çevik 2000: 123; Ceylan 2008b: 109.

¹⁰⁴ Orthmann 1968-69: 77,78; Aydın 1991: 323; Ceylan 2003: 315; Günaşdı 2016: Avnik.

Harami Kalesi: Demir Çağı özelliği gösteren kalede kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Demir Çağ ve Orta Çağ keramikleri de tespit edilmiştir.¹⁰⁵

Köprüköy Kıptır Kalesi: Köprüköy İlçesinde, kaya basamaklı su tüneli ve kaya odaları bulunan kalenin güneyinde herhangi bir mimari özelliği kalmamıştır. Yapısal olarak Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağ özelliğindedir. Kaya basamaklı su tüneline halen özelliğini koruyan 40 civarında basamak bulunmaktadır.¹⁰⁶

Karayazı: İlçe batıdan Tekman, güneyden Hınıs ve Karaçoban, kuzeyden Köprüköy ve Horosan, doğudan ise Ağrı ilinin Tutak, Muş İlinin Malazgirt ilçeleriyle komşudur. İlçede yapılan araştırmalar şu şekildedir; Çem Yerleşmesi, bir Orta çağ yerleşmesi olan alanın üzeri çimenlerle kaplı olmasına rağmen yüzeyinde bol miktarda keramik toplanmıştır.¹⁰⁷

Yığıtyolu Kalesi: Kalede çok sayıda Demir Çağ'ına ait çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Sarıkaya (Hasanova) Kalesi, kalenin güneyinden dere, kuzeyinden ise Karayazı- Tutak karayolu geçmektedir. Büyük bir alana kurulmuş olan kalenin ayakta kalan duvar kalıntıları Urartu yapı tekniğinin ipuçlarını vermektedir. Toplanan Tunç Çağı keramiğine göre kalenin bu çağdan beri yerleşim gördüğünü düşündürmektedir.¹⁰⁸

Cunni Mağarası: Erzurum ili Karayazı İlçesinin 13 km. güneybatısında Salyamaç köyünün 6km. kuzeydoğusunda deniz seviyesinden 2150m. yükseklikte yer almaktadır. Cunni Mağarası'nda ilk tespiti ve bilim dünyasına tanıtımı 1965 yılında Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İsmail Yalçın ve H. Vary tarafından gerçekleştirilmiştir. 1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından bilimsel çalışmaları yapılmaktadır. Yapılan incelemelerde mağaranın iki katlı olduğu saptanmıştır. Alt katta apsisi bir orta çağ kilisesi bulunmuştur. İç kesimde hayvan ve süvari tasvirleri yer almaktadır. Mağaranın ovaya bakan büyük bölmesinin kayaları üzerinde Türk boylarına ait dağınık şekilde 50 adet damga, işaret ve resimler

¹⁰⁵ Başgelen 1985: 17; Ceylan 2008b:111.

¹⁰⁶ Ceylan 2008b:109-111,275; Ceylan-Bingöl vd.: 2007: 136

¹⁰⁷ Bingöl 2002:173-174

¹⁰⁸ Bingöl 2002: 174-176

bulunmuştur. Damgalar üzerinde yapılan incelemelerde Oğuz boylarından 12'sinin damgası belirlenmiştir. Burada 12 boyun 29 çeşit damgası tespit edilmiştir.¹⁰⁹

Hınıs: Alibey Kalesi, keramik verileri Demir Çağ ve Orta Çağ özelliğindedir. Yamaçtepe Yerleşmesi: Keramik verileri Demir Çağ ve Orta Çağa aittir. Kalecik Kalesi: kalede yapılan araştırmalarda kale duvarlarında Horosan harcı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kalede ayrıca bir tünelin varlığı da tespit edilmiştir.

Başköy Kalesi: Kaleye yüksekliği nedeniyle ulaşım çok zordur. Bundan da buranın herhangi bir saldırıya maruz kalındığında kullanıldığını göstermektedir. Kalenin güneydoğusuna 250 m mesafede Akkoyunlulara ait bir koç heykelinin de bulunduğu Selçuklu Mezarlığı tespit edilmiştir.¹¹⁰

Kazancı (Kurt) Kalesi: Doğu Anadolu'nun en yüksek rakımlı kalelerindenidir. Kalede keramik verisine rastlanmamakla birlikte yapısal özellikleriyle de İlk tunç Çağını göstermektedir.¹¹¹

Karaçoban: Kuşluca Kalesi, iki katlı sur duvarlarıyla çevrilidir. Kalenin içinde mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Kalenin ilk yapılışının Demir Çağı'nda olmasına rağmen daha sonra Orta Çağ da¹¹²tekrar inşa edildiği düşünülmektedir.

5.3.TEKMANDA ARAŞTIRILAN TARİHİ ve ARKEOLOJİK MERKEZLER

Tekman bölgesinde yapılan araştırmaların yetersiz olması bölgede güvenlik sorununun olması nedeniyledir. İlerde yapılacak olan araştırmalarla Tekman'ın eskiçağ tarihinin aydınlatılacağı inancındayız. Doğu Anadolu tarihinde Karaz Kültürünün, Hurriler'in, Azzi-Hayaşa'nın, Diauehi'nin, Urartu'nun varlığının görülmesi Tekman'ın da Eskiçağ da yerleşim gördüğünün bir ispatıdır.

5.3.1.Yukarı Çermik Kalesi

Erzurumun Tekman İlçesi'nin 17 km güneydoğusunda ki Iılgöze Köyü'nün 500 m. doğusunda bulunmaktadır. Vadiyi kontrol altında tutan bir gözetleme kulesi durumundaki kale aynı zamanda Aşağı Çermik Kalesi'nin de güvenliğini sağlamaktadır. Kale yer aldığı tepenin yapısına dikkat edilerek kuzey tarafındaki kayalık düzeltilmeden, güney, doğu ve

¹⁰⁹ Ceylan 2015: 101-102

¹¹⁰ Ceylan 2008b:180,181.

¹¹¹ Ceylan 2008b:184.

¹¹² Ceylan 2007: 169; Ceylan 2008b:246.

batusına sur duvarları oluşturularak inşa edilmiştir. Kaleye güneyden başlayan eğimli bir yol ile batı tarafından girilmektedir. Bu nedenden dolayı daha zayıf olan güney surları bir gözetleme kulesine göre abartılı bir şekilde 250 cm.dir. Kalenin sur duvarları, 100-150 cm uzunluğunda 80-100 cm genişliğinde dikdörtgen bir yapı arz eden taşlardan kiklopik teknikte inşa edilmiştir. Kalenin kuzeybatısında kale tarafından kullanıldığını düşündüğümüz iki mağara bulunmaktadır. Herhangi bir keramik verisine rastlanılmamıştır.

5.3.2. Aşağı Çermik Kalesi

Aşağı Çermik kalesi Erzurum İli, Tekman İlçesi'nin 17 km güneydoğusunda bulunan Ilıgöze Mezrası'nın 100 m. güneyinde yükselen tepenin üzerine inşa edilmiştir. Kale kuzey-güney yönlü olup, kuzey-güney uzunluğu 51 m, doğu-batı uzunluğu ise 22,5 m.'dir. Horasan harcının kullanıldığı kalede, çok sayıda kaçak kazı yapılmıştır. Batı tarafının uç kısmında ana kaya oyularak çeşitli alanlar oluşturulmuştur. Kalenin kurulduğu kaya, kum taşı olduğundan dolayı çok kısa sürede tahrip olmuştur. Kalenin kuzeyinde depolama alanları yer alan kaleden tespit edilen keramik verisi Orta çağ'a aittir (Ceylan 2015:207).

5.3.3. Çermik Mağarası

Erzurum İli, Tekman İlçesi'nin 17 km güneydoğusunda, Yukarı Çermik Kalesinin yaklaşık 700 m. kuzeybatısında bulunan mağaraların kullanıldığı görülmesine rağmen herhangi bir buluntuya rastlanamamıştır. Günümüzde köy tarafından dönemsel hayvan barınağı olarak kullanılmaktadır (Ceylan 2015:207).

5.3.4. Erence Kalesi

Erzurum İli, Tekman İlçesi'nin 7 km güneybatısında yer alan Erence Köyü'nün 400 m kuzeybatısındadır. Kalenin, batısından Aras Nehri geçmektedir. Sur duvarları sadece batıda tespit edilebilen kaleye güneydeki bir kapıdan girilmektedir. Kalenin doğu tarafında kuru bir dere yatağı bulunmaktadır. Keramik verileri İlk Tunç, Demir Çağı (Orta Demir Çağı)'na aittir (Ceylan 2015:208).

5.3.5. Gündamı Kalesi

Erzurum İli, Tekman İlçesi'nin 6 km. doğusundaki Gündamı Köyü'nün 2 km. doğusunda ve Işıklar Köyü'nün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Vadinin kuzey sırtına kurulmuş olan kalenin doğusu, batısı ve güneyi uçurumlarla kaplıdır. Doğal bir sırt üzerine oluşturulmuş olan kaleye kuzey tarafından ulaşılmaktadır. Bölgedeki tarım ve

hayvancılık alanlarını da kontrol altında tutan kalenin savunma açısından kuzey tarafı sur duvarlarıyla çevrilmiş olup, mimari yapıları kalenin iç kesimlerinde daha belirgindir. Mimari yapıların önemli bir kısmı kalenin doğu ve güney kesiminde yer almaktadır. Keramik verileri Orta Çağ'a aittir (Ceylan 2015:208).

5.3.6. Iılgöze Kalesi

Erzurum İli, Tekman İlçesi'nin 17 km güneydoğusundaki Iılgöze Köyü'nün 1,5 km kuzeyinde ve Işıklar Köyünün 1 km kuzeybatısındadır. Tekman'dan gelen iki derenin birleştiği noktada kurulan kale sarp bir yamaçta inşa edilmiştir. Kalenin doğu ve batısı sarp kayalıktan meydana gelmekle birlikte kale 208x100 m. büyüklüğündedir. Kalenin orta alanında kuzey-güney doğrultulu 73 m. uzunluğunda 1-1,5 m.'lik büyük blok taşlardan inşa edilmiş bir sur duvarı bulunmaktadır. Günümüzde 3-3,5 metrelik kısmı (7-8 sıra) ayakta kalmayı başaran sur duvarları kiklopik tekniktir. Sur duvarının doğu kısmında ise mimari yapıların varlığı tespit edilmiştir. Keramik verileri İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir ve Orta Çağ' a aittir (Ceylan 2015: 208).

SONUÇ

Anadolu, üç tarafı denizlerle çevrili olması, bereketli tarım alanlarının bulunması, bol su kaynaklarına sahip olmasından dolayı tarihin her döneminde yerleşim görmüş, bu özellikleriyle bağrında barındırdığı birçok uygarlığın tarihine şahitlik etmiştir.

Araştırma sahamızın içinde bulunduğu, Doğu Anadolu bölgesinin ise, yükseltisi ve doğa şartlarının sert olması nedeniyle hem nüfus hem de yerleşme bakımından seyrek olduğunu görmekteyiz. Fırat, Dicle, Aras nehirleri ile bölgenin bu sert şartlarının nispeten kırıldığını ve Doğu Anadolu'nun Atik Çağlardan başlayarak birçok medeniyete ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Nitekim Karaz, Hurri, Azzi- Hayaşa, Dayaeni ve Urartu bu topraklar üzerindeki önemli kültürler olarak karşımıza çıkar.

Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla M.Ö. II. binde tekman'ında içinde bulunduğu bölgede Hayaşa adı ile bilinen topluluklar yaşamaktaydı. Hititler III. Tuthaliya, I. Şuppilluliuma, II. Murşili zamanında topraklarını tehdit eden Azzi-Hayaşalar'a karşı mücadele etmişlerdir. Hitit çivi yazılı metinlerinde öğrendiğimiz kadarıyla Hayaşalıların çekirdek bölgesini Erzurum- Erzincan arasında kalan bölge oluşturmaktadır. Erzurum- Erzincan bölgesinin Tekman ile coğrafi ve kültürel bütünlük içinde olduğu düşünülürse bu bölgeninde Hayaşalıların hakimiyet alanı içinde girdiği söylenebilir. M.Ö. II. binde bölgenin hâkimi olan Diauehi krallığında Hayaşa toprakları üzerinde kurulduğu göz önüne alındığında M.Ö. XV- XIII yy'lar arasında Hayaşalıların buraların hâkimi olduğu anlaşılır.

Bölge ikliminin karasallığı, coğrafi şartlarının zorluğu, bölgede ortaya çıkan medeniyetlerin nüfus ve yerleşme bakımından Anadolu'nun diğer bölgelerine göre daha az olmasına neden olmuştur. Ancak Mezopotamya, Kafkaslar ve Anadolu'yu birbirine bağlayan yol sistemlerinin burda bulunmasından dolayı Doğu Anadolu bu medeniyetler için cazip hale gelmiştir. Bu durumun göstergesi olarak da bölge tarihin aydınlatılmasında önemi bulunan Doğu Anadolu toprakları üzerinde doğup gelişen Urartu döneminde bölge en parlak dönemini yaşamıştır. M.Ö. XIII. yüzyılın başları ile IX. yüzyılın ilk yarısında Doğu Anadolu da bulunan "Feodal Beylikler" Asur tehlikesine karşı "Uruatri- Nairi Konfederasyonları" şeklinde örgütlenmişlerdi. M.Ö. I. binde bölgenin hâkimi olan Urartular kurdukları güçlü krallıkla mimari ve sanatta önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bölgede yoğun olarak karşımıza çıkan kaleler, genelde Urartu öncesi dönemde bölgede var olan yerel krallıkların kaleleri ve aynı zamanda Urartu'nun çağdaşı olan kalelerdir.

M.Ö. IX yüzyıldan sonra Urartu'nun Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir krallık olarak ortaya çıkması, bütün bu yerel krallıkların Urartu'ya bağlanmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Erzurum ve çevresinin önemli askeri mimarilerinden olan kale ve garnizonlarda yeniden tamir ve inşa edilmek suretiyle Urartu askeri ve ekonomik sisteminin bir parçası olmuştur. Yüzeysel araştırmalarının artmasıyla beraber, bölgede yapılacak olan kazı çalışmaları bu konularda daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır.

Bu denli güçlü uygarlıklara ev sahipliği yapan Doğu Anadolu doğal olarak araştırmacılarında ilgisini çekmiştir. Bölgedeki en eski arkeolojik kazı 1879 yılında Toprakkale de başlamıştır. Kazıyı Londra British Museum adına C.E. Clayton ve Dr. Raynolds yapmıştır. Daha sonra 1880 de H. Rassam, 1898-1899 da Alman C.F. Kehman-Haupt ile W. Belck, 1911-1912 de J.A. Orbeli, 1938 de Amerikalı arkeoloğ K. Lake Toprakkale de çalışmalarda bulunmuştur. Bu çalışmaların bölge arkeolojisini aydınlatmaktan uzak olduğu söylenebilir. Daha sonra 1959-1961, 1976 yılları arasında Prof.Dr. Afif Erzen başkanlığında Oktay Belli, Taner Tarhan, Mehmet Özsait ve Altan Çilingiroğlu tarafından bölge arkeolojisine katkıda bulunacak kazılar yapılmıştır. Erzurum da da Kılıç Kökten ile başlayan araştırmalar 1942 de H.Z. Koşay'ın Karaz Höyükte başlattığı kazılar aralıklarla 1961 Güzelova kazılarıyla son bulmuştur. Erzurumda ki sistemli kazılar 1994 de Pasinler Sos Höyükte Sagona tarafından 2003'e kadar yapılan kazılardır. Birçok araştırmacı tarafından bölgenin tarihi geçmişi inceleme altına alınmıştır. A. Ceylan başkanlığında ve benimde üyesi olduğum ekip tarafından 1998 yılından itibaren bölgede aralıksız yürütülen araştırmalarla bölgenin tarihini ve arkeolojisini aydınlatması açısından oldukça önemli sonuçlar ortaya koyacağını düşündüğümüz birçok merkez tespit edilmiştir. Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta ise Paleolitik döneme tarihlenen yerleşme bulgulara rastlanmıştır. Erzurum-Tortum karayolu üzerinde bulunan ve bir kaya sığınağı özelliği taşıyan Şıpşıp mağarası ve Paleolitik dönem özelliği göstermekle birlikte Erzurum Pasiler ilçesindeki Hamamdere de Paleolitik buluntular ele geçirilmiştir. Bölgenin Kalkolitik Çağ'ın sonu ve Tunç Çağı'nın başlarından itibaren yerleşme görmesi, Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşme görme olasılığını da kuvvetlendirmektedir.

Tüm bunlara ilaveten üzerinde güçlü krallıkların doğup geliştiği Doğu Anadolu da tarihi zenginliklerinin ortaya çıkarılmasını bekleyen birçok bölge bulunmaktadır. Araştırma sahamızın da içinde bulunduğu bölgenin Eskiçağ Tarihi bakımından önemi

yadsınamaz. Nitekim Tekman'a komşu olan ilçelerde yapılan araştırmalar sonucunda birçok merkez tespit edilmiştir. Karayazı, Karaçoban, Hınıs ve Köprüköy de yapılan araştırmalarda Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve orta Çağ'a ait birçok buluntu ele geçirilmiştir. Yaptığımız incelemeler sonucunda araştırma sahamız Tekman da İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağa ait yapılar ve keramik elde edilmiştir. Çevre ilçelerde yapılan araştırmaların neticelerinden yola çıkarak bölgede yapılacak olan daha kapsamlı çalışmalar sonucunda bölge tarihinin aydınlatılacağı inancındayız.

KAYNAKÇA

- Adontz N. (1946), *Histoire d' Armenie: Les origines, du Xe Siede au Vle av. J.C.*, Paris
- Aktüre S. (1994), "17. Yüzyılın Başından 19 Yüzyılın Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişim Süresi", *METU, Jouney of the Faculty of Architecture*, 1994, Ankara.
- Akurgal E. (1959), "Urartu Medeniyeti", *Anatolia IV.*,1959, Ankara, 67-75.
- _____ (1995), *Phrygische Kunst*,1995, Ankara.
- _____ (1997), *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, 1997, Ankara.
- _____ (2000), *Anadolu Uygarlıkları*,2000, İstanbul.
- _____ (2003), *Anadolu Kültür Tarihi*,2003, Ankara.
- Alkım H. (1970), "Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968", *Anatolica* 3, 1-91.
- Alp N., Ceylan A. (2007)., "Ardahan/ Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu", *18. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 375-390.
- Alpman A. (1981), "Hurriler", *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25, Ankara, 1981, 284-312.
- _____ (1998), "Anadolu da Hurriler", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*,1998, Çorum, 27-37.
- Amiran R. (1952), "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA" *Israel Exploration Journal*,2, 89-103.,
- _____ (1965), "Yanıktepe, Shengavit, and The Khirbet Kerak Ware" *ASXV*, 166-167.
- Arınç K. (2006), *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*,2006, Erzurum.
- Arsebük G. (1969), Contributions to the Physical Antropology of the Prerand Protohistoric Inhabitants of Anatolia, (Basılmamış Doktora Tezi),1969, Chicago University.
- _____ (1974), "Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*,1974, İstanbul.
- _____ (1979), "Altınova'da (Elâzığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler". *TTK*, 8,81-92, Ankara.
- _____ (1980) "Altınova'da (Elâzığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Sıradüzeni" *İ.Ü. Ed. Fak. (Yay. Doçentlik Tezi)*,1980, İstanbul

- _____ (1986)., “Altınova’da (Elâzığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu” *Türk Tarih Kong.* 9, 67-72
- _____ (1996a), “Bio kültürel Açından İnsan (‘Sığınağı’ ve ‘Barınağı’), *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, 15-18.
- _____ (1996b)., “Trakya’da Eski Bir Yerleşim Yeri Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları” *Anadolu Araştırmaları* 14, 33-50.
- _____ (2011), “Yarımburgaz Mağarası”, *Arkeoatlas (Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul,35-37.
- Arsebük G., vd., – Howell F.C. -Özbaşaran M. (1990), “Yarımburgaz Mağarası 1988”, *KST XI/I*, Ankara, 9-38.
- Arsebük G.-Korfmann M. (1976), “Tülintepe Kazılarında Sapan Taneleri Toplu Buluntusu1972” *Keban Projesi 1972 Çalışması*, 134-144.
- Arık R.O. (1953), “Truva Kılavuzu, I. Tarih, II. Kazıların Tarihi, III.Kazıların Neticeleri, IV. Truvayı Nasıl Gezmeli?” M.E.B. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları1, 1953, İstanbul.
- _____ (1993), “Anadolu Arkeologya Tarihinde Alishar Harfiyatı”, *TTAED I*, 22-63.
- Aşgın S. (2009), *Türkiye’de Bölgelerarası Gelişmişlik Farkları ve Doğu Anadolu*, 2009, Ankara.
- Atalay İ. (1978), "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi", *Jeomorfoloji Dergisi*-7,1978.
- _____ (1982), *Türkiye’nin Jeomorfolojisine Giriş*, 1982, İzmir.
- _____ (1992), *Türkiye Coğrafyası*, 1992, İstanbul.
- _____ (1993), *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*, 1993, İzmir.
- _____ (2011), *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İzmir.
- Atalay İ.-Mortan, K. (2003), *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, 2003, İstanbul.
- Ataman K. (1987), “A Group of Projectile Points from Can Hasan III”, *AST IV*, 339-346.
- _____ (1988), “A Preliminary Analysis of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, *Anatolica* 15,81-85, 1988, İstanbul.
- Aydın N. (1991), “Güzelhisar Urartu Kitabesi”, *Belleten* 55,323-329, 1991, Ankara.
- Bahar H. (2011) *Eskiçağ Uygarlıkları*, Konya.
- Balkaya İ.S. (1995), “En Eski Çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Hasankale ve

Çevresi”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,8, 1995, Erzurum.

Balkan K.-N. Atlı (1995), La Neolithisation de l’Anatolie,1999, İstanbul.

Barnett R.D. (1956), “Ancient Oriental Influences on Archaic Greece” *The Aegean and the Near East Studies Presented to Hetty Goldman Ed.S. Weinberg.* 218-238.

_____ (1974), "The Hieroglyphic Writing of Urartu", *Anatolian Studies Presented to H.G. Guterbock on the Occasion of his 65 th Birthday (Ed. K. Bittel vd.)*, London, 43-55.

_____ (1982), “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I.* İstanbul, 139-208.

Başgelen N. (1985), “Doğu Anadolu’dan Demir Çağına Ait Bazı Yeni Bulgular” *Arkeoloji ve Sanat*28,30;15-18, İstanbul.

_____ (1987), “Erzurum ve Çevresinde Bazı Yeni Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat* 38,39, 16-19, 1987, İstanbul.

_____ (1989), “Umudum Tepe Kaya Mezarı”, *Arkeoloji ve Sanat* 42-45, 22-25, 1989, İstanbul.

Balcer J.M. (1995), The Persian Conquest Of the Greeks, Konstanz.

Beran T. (1957), “Zur Inscriptift Sardurs III bei İzoli”, *IstMitt* VII. 133-145.

Belli O. (1977), “Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi*, 1977, İstanbul.

Belli 1982

_____ (1982), "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*, 1982, İstanbul,139-208.

_____ (1985), “Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalürjisinin Araştırılması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı III.*,1985, Ankara.

_____ (1989), “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, *Anar* XI, 66-67

_____ (1991), “Inscribed Metal Objects”, *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* (ed. Merhav), 1991, Jerusalem, 44-49.

_____ (1993), “Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van Sees in Ostanatolien”, *Festschrift für Peter Neve.İstanbulur Mitteilungen* 43, Berlin 255-265.

_____ (2000_a), “Van Bölgesinde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*,2000, Ankara.

_____ (2000_b), “Doğu Anadolu Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, *Türkiye*

- Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, Ankara, 409-414
- _____ (2000c), “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, Ankara, 371-378
- _____ (2004), “Urartu Krallığının Tarihsel Gelişimi”, (ed. O. Belli) *Urarty: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 45-73.
- _____ (2005), “Anıtsal Kaya Kapıları”, *Arkeoatlas IV*, 2005, İstanbul.
- Benedict W.C. (1960), “Urartian and Hurrians”, *Journal of the American Oriental Society* 80, 100-104.
- Beygu A.Ş. (1936), *Anıtlar ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi-I*, 1936, İstanbul.
- Bilgiç E. (1948), “Anadolu’nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları ile Rekonstrüksiyonu”, *DTCFD* 6/5, Ankara, 64-92.
- Bingöl A. (2002), “Karayazı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28,29, 2002, Erzurum, 173-190.
- _____ (2003), “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Erzurum.
- _____ (2009), “Kafkaslarda Demir Çağı”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2009, Kars.
- _____ (2013), “Hurriler’in Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1. Erzincan 115-134.
- Birgül O. (1981), “İkiztepe ve Değirmentepe Seramik Örneklerinin Element Analizi ile İlgili Ön Çalışmalar” TÜBİTAK-ARİTOB II, 2122.
- Bittel K. (1945), *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye*, (Çev. H. Çambel), 1945, İstanbul.
- Boratav A. (2003), *Eski Anadolu ve Trakya*, 2003.
- Bostancı E.Y. (1959), “Research on the Mediternean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya”, *Anadolu (Anatolia)* 4, 129-178.
- Bostancı E.Y. (1952), “Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları Yeni Paleolitik Buluntular”, *DTCFD* 10/2, 137-142, 1952.
- _____ (1967) “Beldibi ve Belbaşı Mezolitigi ve Diğer Mezolitik Buluntularla Olan Münasebetler”, *Antropoloji* 3, 55-90, 1967.
- Braidwood- Braidwood R.S.- L.S., (1960), *Excavations in the Plain of Antioch I. The*

- Earlier Assmblages, Phases A-J., 1960, Chicago.
- Braidwood R.J., (1990), Tarih Öncesi İnsan, 1990, İstanbul.
- Burney C.A. (1957) "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* – VII., London, 37-53.
- _____ (1958) "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *AS VIII*, 157-209.
- _____ (1966), "First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies* 16, London, 55 vd.
- _____ (1977), From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology, 1977, London.
- _____ (1980), "Aspects of the Excavations in the Altınova, Elâzığ", *AS 30*, 1980, London, 157-167.
- Burney-Lang C.A.- D.M. (1971), The Peoples of The Hills, Ancient Ararat of Caucasus, 1971, London.
- Ceylan A. (1991), Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Araştırmalar), M.Ö. II. Binde *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erzurum.
- _____ (1994) "Eski Anadolu da Devletler Arası İlişkiler Anlaşmalar (II.ve I. Binde)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1994, Erzurum
- _____ (2001_a), "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı II.*, 2001, Ankara, 71-82.
- _____ (2001_b), *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- _____ (2002_a), "Yazılıtaş Horasan", *Çağlayan Aras-I*, 2002, Erzurum, 14-15
- _____ (2002_b) "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XXI-2*, Ankara, 263-273
- Ceylan A., (2005), *Ders Notları*, 2005, Erzurum
- _____ (2008_a), "Kuzeydoğu Anadolu Yüzev Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi", *A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Erzurum
- _____ (2008_b), Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars- Iğdır (1998-2008), 2008, Erzurum.
- _____ (2015), Doğu Anadolu Araştırmaları II., Erzurum.

- Ceylan A., vd. (2003), “Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler”, TAY, 2003, İstanbul.
- Ceylan A.- Kobze G.- Polat Y.-Sivas T.-Şahin H., (2008), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6*, 2008, İstanbul, 31-36.
- Ceylan A.- Bingöl A. vd. (2007), “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları”, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-3*, Kocaeli, 2007.
- Ceylan A.- Bingöl A. (2008), “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzeysel Araştırmaları”, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III.*, Ankara, 129-149.
- Ceylan A. (2017), “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular- Diauehi Kingdom and Urartian’s in the Light of New Findings”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, Kars, 517- 568.
- Ceylan N., (2016) “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 43, 2016.
- Ceylan A.– Ceylan N. (2018), *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*, 2018, Erzurum.
- Ceylan A. – Günaşdı Y. (2013), “Balkanlarda İskitler”, *Uluslararası Balkanlar Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*, Edirne, 113-139.
- _____ (2017), “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı XIII, 2017.
- Ceylan A.- Özgül O. (2018), *Eskiçağ’da Iğdır Kaleleri*, 2018, Erzurum.
- Childe G., (1952), *Tarihte Neler Oldu? 1952*, İstanbul.
- Childe G., (1996), *Kendini Yaratan İnsan*, 1996, İstanbul.
- Cornelius F., (1964), “Zur Hethitischen Landeskunde”, *Bi Or XXI /1- 2*, 11-15, 1964.
- _____ (1967), “Neve Arbeiten zur Hethitischen Geographic”, *Anatolica I*, 1967, 62-77.
- _____ (1973), “Geschichte der Hethiter”, *Dramstadt*, 1973.
- Çavuşoğlu R., (1984), *Rezzan Has Müzesinde Urartu Takıları Restorasyon Ve Konservasyon Projesi- restoration & Conservation Project of the Urartian Jewellery Collection of Rezan Has Museum*, İstanbul, 2014, s. 13.
- Çambel H. (1986^a), “Domuztepe. Son Araştırmalar Işığında Yeni Bir Değerlendirme” *Anadolu Araştırmaları* 10, 31-50, 1986, İstanbul.
- _____ (1986^b), “Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1984 Yılı Çalışmaları”,

- KST VII*, 271-285, 1986, Ankara
- Çambel H.-Özdoğan M. (1985). “1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları”, *KST VI*, 259-272. *Karma Projesi*, 1985. Ankara.
- Çelebi E. (1970), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1970, İstanbul.
- Çevik N. (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, 2000, Ankara.
- Çilingiroğlu A. (1982), “*Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe*”, *Anadolu Araştırmaları VIII*, 1982, İstanbul.
- _____ (1977), Çilingiroğlu A., “Sargonun Sekizince Seferi ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 4-5, İstanbul, 1977.
- _____ (1994_a), “Excavations at the Fortress of Ayanis”, *Anatolian Iron Ages 3* (Ed. A. Çilingiroğlu-D. French), 41- 47, Ankara, 1994.
- _____ (1994_b), *Urartu Tarihi*, 1994, İzmir.
- _____ (1997), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 1997, İzmir.
- _____ (2002), “The Reign of Rusa II: Towards the End of the Urartian Kingdom”, *Mauer Schau Band I: Festschrift für Manfred Korfmann*, (Ed. R. Aslan- S. Blum- G. Kastl- F. Schweizer- D. Thumm), Remshalden- Grunbach, 2002, 483-489.
- Diakonoff I.M. (1971), *Hurrisch und Urartaisch*, München.
- Diakonoff İ.M.- Kashkai S. (1981), *Geographical Names According to Urartian Textes*, Wiesbaden.
- Dinçol A.M., (1976), “Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt”. *İst. Mitt.* 26, 19-30.
- _____ (1982), “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 18-120, 1982, İstanbul.
- _____ (2005), “Urartu Yazısı ve Dili”, *Arkeoatlas IV*, 2005.
- Dinçol A.M.-Dinçol B. (2011), “Urartu Yazısı ve Dili”, *Urartu Doğu’da Değişim* (Ed. Köroğlu, K.- Konyar, E.), İstanbul, 172-185.
- Dinçol A.M. – Kavaklı E. (2017). *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları*. *Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1*, İstanbul, 1 vdd.
- Doğanay H. (1989), *Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri Şehri Mübarek*, Ankara.
- Dönmez Ş. (2012). “Oluz Höyük, Karadeniz’de Persler”, *Aktüel Arkeoloji*, 5/25: 140-145.
- Durmuş İ. (1997). “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten LXI/231*, Ankara, 273-

286.

_____ (2008). *İskitler (Sakalar)*, Ankara.

Duru R. (1997). "1996 Yılı Bademağacı Kazıları", *Haberler 3*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 3, İstanbul.

Djaparidze D.M. (1964). "The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia" VII. Congress of Antropological and Ethnological Sciences, 4-9,1964, Moskova.

Dyson R.H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateu", *CAH II*, 14-16, 1968.

Erinç S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 1953, İstanbul.

Erzen A. (1940). *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig, 1940.

Erol O. (1972). "Konya, Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi 3/4*,13-52.

Erzen A. (1978). *Çavuştepe I*,1978, Ankara.

_____ (1984), *Doğu Anadolu ve Urartular*,1984, İstanbul.

Erzen A.-Başaran S. (1991) "Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalışmaları", *KST XII/II*, 155-170.

Erzen A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular/ Eastern Anatolia and Urartian*, Ankara.

_____ (1995). "1992 Yılı Enez Kazısı", *KST XV/II*, 455-473.

Esin U., (1969). Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, 1969, İstanbul.

_____ (1970_a). "Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu", Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, 147-158,1970, Ankara.

_____ (1970_b). "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Kazısı", *TAD* 18-60.

_____ (1979). İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 Yılları Arası). I. Doğal Çevre Sorunu,1979, İstanbul.

_____ (1981). İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 Yılları Arası). II. Kültürel Sorunu,1981, İstanbul.

_____ (1989). "An Early Trading Center in Eastern Anatolia", *Anatolia and the Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ed. K. Emre-M. Mellink-B. Hrouda N. Özgüç, 135-141, 1989.

- Forrer E. (1931). "Hayaşa- Azzi", *Caucasica IX*, Leipzig 1-24.
- Friedrich J. (1930). *Staatvertrage des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache Teil II*, 1930, Leipzig, 103-129
- Garstang J. (1908). "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908" *LAAA I*, 97-117, Liverpool, 63-72.
- Garstang J.- Gurney O.R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London, 1959.
- Girgin M.-Bulut İ.- Sevindi C. (2001). "Türkiye'deki Karayolu Geçitleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-27*, 2001, Erzurum, 89-109
- Gedik A. (2006). "Tekman (Erzurum) Havzasının Jeolojisi ve Petrol Olanakları", *MTA Dergisi*, 2006, Ankara, 1,2,17.
- Goetze A. (1928) "Madduwattas". *MVAEG XXXII*, 1-178.
- _____ (1975). "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish", *CAH II/2*. 117-129.
- Genz H. (2003). "The Earley Iron Age in Central Anatolia"
- Gümüşçü O. (2006). *Tarihi Coğrafya*, 2006
- Günaltay Ş. (1948). *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, Ankara.
- Günaşdı Y. (2007). "Erzurum Şenkaya da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2007, Erzurum.
- _____ (2016). "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik", *TÜBA- AR*, Sayı 19,113-136, Ankara.
- Güneri A.S. (1995). "Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ve Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1995, Ankara.
- Güneri A.S. (1997). "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*. 1997, Ankara.
- _____ (2005). Güneri A.S. "Erzurum Bulamaç Höyük 2003-2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları", *Arkeoloji Anadolu ve Avrasya II.*, 2005, İzmir, 15-35.'
- Grayson A.K. (1976). *Grayson A.K., Assyrian Royal Inscriptions 2, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.*

- Harmankaya S. (1998). "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3: Kalkolitik*, 1998, İstanbul, 7-16
- Harmankaya S.-Tanındı O. (1996)., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.
- Harmankaya S-Tanındı O-Özbaşaran M. (1997), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2 Neolitik*, 1997, İstanbul.
- _____ (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul.
- Harmankaya S.-Erdoğu B. (2002), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul,
- Herodotos (1983). *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen), 1983, İstanbul,
- Hoşgören Y. (1994). "Türkiye'nin Gölleri", *Türkiye Coğrafya Dergisi* 29, 1994.
- Işıklı M. (1999). M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında "Diauehi Krallığı", 1999, Erzurum.
- Işık K. (2015). "Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Van.
- İnan A. (1944). "Türk Tarih Kurumunun 1937'den 1943'e Kadar Arkeolojik Çalışmaları Hakkında", *Bulleten VIII*, 1944, Ankara, 39-51
- _____ (1947). "Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi", *DTCFD* 5, 119132, Ankara.
- Kalaç M. (1956) "Kömürhan Urartu Kitabesi", *Bulleten XX/ 79*. Ankara, 349-354.
- Kansu Ş. A. (1944). "Anadolu'da Mezolitik Kültür Buluntuları", *DTCFD* 2/5, 673-682, Ankara.
- _____ (1960). Kansu Ş.A., "İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bulleten 24*, 1960, Ankara, 708-710.
- _____ (1965). "Marmara ve Trakya Bölgesi'nde Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bulleten* 29, 1965, Ankara, 547-548.
- Khalaf S. (2006), *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Kınal F. (1953), *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*, 1953, Ankara, 27-35.
- _____ (1954) "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu". *DTCFD* XII /1-2, Ankara, 77-89.

- _____ (1962), *Eski Anadolu Tarihi*, 1962, Ankara.
- _____ (1967), “Yamhad Krallığı”, *TAD* 5/8-9.
- _____ (1970), “Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye’nin Önemi”, *Atatürk Konferansları* 4,3-13.
- _____ (1974), “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler”, *Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Anma Kitabı*, 1974, Ankara, 414.
- _____ (1987), *Eski Anadolu Tarihi*, 1987, Ankara.
- Kinner J.- Wilson V., (1962), “The Kurba’il Statue of Shalmanesser III.”, *Iraq*, XXIV-II, 90-115.
- Klein J. (1974), “Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altuntepe” *Anatolian Studies* XXIV. London, 77-94.
- Kobze G.- Ceylan A. vd. (2008), “Demir Çağları”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*-6,2008, İstanbul.
- Kobze G.-Ceylan A.-Polat Y.- Sivas T. (1978), “Türkiye Demir Çağ Üzerine Değerlendirmeler”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*,2003, İstanbul.
- Kozbe G. (1990), “Van Dilkaya Höyüğü 1984-1986 Kazı Dönemlerinde Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1990, İzmir.
- Koday Z. (2001), “Çıldır Gölü’nde Balıkçılık”, *Türk Coğrafya Dergisi* 37,2001.
- _____ (2005), *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Hayvancılık*, 2005, Erzurum.
- Konyalı İ.L. (1960), *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, 1960, İstanbul.
- Konyar E. (2004). “Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2004, İstanbul.
- _____ (2006), “Anıtsal Kaya İşaretleri, Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, 2006, İstanbul.
- Korfmann M. (1986), “Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu”, *KST VII*, 229-238, 1986, Ankara.
- _____ (1987), *Demircihöyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978*, Mainz am Rhein.

- _____ (1989), “1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”, *KST XI*, 323-330, Ankara.
- _____ (1995), “1993 Yılı Troya Çalışmaları”, *KST XVI/I*, 239-262, Ankara.
- Koşay H.Z. (1948), “Karaz Sondajı” *TTK*, 1948, Ankara, 164
- _____ (1959), “E-Karaz Kazısı raporu”, *Belleten 91*, 1959, Ankara, 349-413.
- _____ (1961), “Pulur (Summary of Archaeological Research)”, *AS 11*, 20-21, London.
- _____ (1971), “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 99-101, Ankara.
- _____ (1972), Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?”. *Belleten XXXVI*, Ankara, 461-468.
- _____ (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. 1984, Ankara.
- Koşay H.Z.- Turfan K. (1959), “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Belleten XXIII/91*, 349-413, Ankara.
- Koşay H.Z.- Varry P.H. (1964), “Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Raporu”, *TTK*, 1964, Ankara.
- _____ (1967), “Güzelova Kazısı”, *TTK*, 1967, Ankara, 14,15
- Koşay H.Z.-Sperling J. (1936), *Troad'da Dört Yerleşme Yeri*, 1936, Ankara.
- Kökten İ. K. (1941), 1941“Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”, *Ülkü 17/98*, 121-124, 1941, Ankara
- _____ (1944), “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten, VIII*, 1944, 659-680, Ankara.
- _____ (1947_a), “1947 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten 12/45*, 223-226, Ankara.
- _____ (1947_b), “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten 11/43*, 431-472, Ankara.
- _____ (1951), 1951 “Kuzey-Batı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD 9/3*, 201-213, 1951, Ankara.
- _____ (1952), 1952, “Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma”, *DTCFD 10/3-4*, 167-207, 1952, Ankara.
- _____ (1963), “İstanbul'un Batısında Eskitaş (Paleolitik) Devrine Ait Yeni Buluntular”, *DTCFD 20/3-4*, 277-278, Ankara

- Ksenophon (1984), *Anabasis*, 1984, İstanbul.
- _____ (2011). *Anabasis*, 2011, İstanbul.
- Kökten İ.K.-Özgüç N.-Özgüç T. (1945), “1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten* 9/35, 361-400, 1945, Ankara.
- König F.W. (1955-1957), *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, 44, Beiheft Graz.
- Kuşçu E. (2005), “Sözdizimi ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2005, Van.
- Kutlu E. (1969), “Altın-tepe’de Urartu Keramiği”, *Belleten* 131, 279_298
- Lang D.M. (1970), *Armenia*, 1970, London.
- Leakey L.S.B. (1988), *İnsanın Ataları (Yontma Taş Devriyle İnsanın Köken ve Evrimi Konusunda Bilinenlerin Bir Özeti)*, Çev. Güven Arsebük, Ankara 1988.
- Lehman- Haupt C.F. (1928), *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin- Leipzig.
- Levine L. (1974), “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros”, *IRAN XII.*, London, 99 vd.
- Lloyd S. (1956), *Early Anatolia*, 1956, London.
- Luckenbill D.D. (1926-27), *Ancient Records of Assyria and Babylonia I. Historical Assyria from the Earliest Times to Sargon II. Historical Records of Assyria from Sargon to the End*. Chicago.
- _____ (1930), “The First Inscription of Salmaneser V”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 1925, Chicago, 162-164
- _____ (1968), *Ancient Records of Assyria and Babylonia I: Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II: Historical Records of Assyria from Sargon to the end*, 1968, Newyork
- Mansel A.M. (1945), *Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları*, 1945, İstanbul
- Mellaart J. (1958_a), “The End of the Earley Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AJA* 62, 9-33, New Jersey.
- _____ (1958_b), “Excavations at Hacilar First Preliminary Report”, *AS* 8, 127-156, London.
- _____ (1959_a), “Excavations at Hacilar Second Preliminary Report 1958”, *AS* 9, 51-

- 65, London.
- _____ (1959_b), “Notes on The Architectural Remains of Troy I And II”, *AS9*,131-162, London.
- _____ (1960_a), “Excavations at Hacilar Third Preliminary Report 1959”, *AS10*,83-104, London.
- _____ (1960_b), “Excavations at Hacilar 1959”, *TAD 10/1*, 67,68, Ankara.
- _____ (1982), “Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Earley and the Beginning of the Midlle Bronze Age”, *Studi Eblaiti 5*, 15- 32.
- Melikişvili G.A. (1950), “Diauehi”, *Vestnik Drenaj İstorii*, 34/4, 26-42.
- _____ (1960), *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
- _____ (1971), *Die Urartaische Sprache*, Biblical Institute Press, 1971, Roma.
- Mellink M.J. (1961), “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 65*, 71-85, New Jersey.
- _____ (1965), “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 69*, 133-149, New Jersey.
- _____ (1969), “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 73*, 203-227, New Jersey.
- _____ (1970), “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 74*, 157-188, New Jersey.
- _____ (1971), “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 75*, 161-181, New Jersey.
- _____ (1973), “Archaeology in Asia Minor”, *AJA 77*, 169-193, New Jersey.
- Memiş E. (2003), *Eskiçağ Türkiye Tarihi*,2003, Konya.
- _____ (2005), *İskitlerin Tarihi*, Konya.
- _____ (2006), *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 2006, Ankara
- _____ (2007), *Eskiçağda Mezopotamya*, 2007, İstanbul.
- Mordtman A.D. (1872), “Entzifferung und Erklarung der Armenischen Keillinschrigften von Van und Umgegend”, *ZDMG XXVI*, Paris, 465-496.(no. 1-46).
- Orthmann W. (1963), *Frühe Keramik von Boğazköy*,1963, Berlin.
- _____ (1968-1969), “Eine Urartaeische Inschrift in Avnik”. *AFO 22*, 77-78, Berlin-Graz.
- Ökse T. (2005), “Kültepe’nin Doğusundaki Assur Ticaret Kolonileri”, *İDOL 25*, Ankara,8-11.
- Özbal H. (1983), “Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB III/3*, 203-217, İstanbul.

- Özbek M. (1986), “Değirmentepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açından Analizi”, *ArkST I*, 107-130, Ankara.
- Özdemir H.F. (2007), “Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu’ya Etkileri Üzerine”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi c.6, s. 1*, 2007.
- Özdoğan M. (1977), *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırması*, Ankara.
- _____ (1993), “Vinça and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem or Redefining Vinça Culture from the Perspective of Eastern Tradition”, *Anatolica 19*, Leiden, 173-193.
- _____ (1999)
- Özdoğan M., “Anadolu’dan Avrupa’ya Açılan Kapı: Trakya”, *Arkeoloji- Sanat-90*, 1999, İstanbul
- _____ (2000), “Kırklareli Kazıları: Aşağıpınar ve Kanlıgeçit”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, Ankara.
- _____ (2002a), “Arkeolojinin Yöntemleri”, *Arkeoatlas I*, 2002, 34-45
- _____ (2002b), “İlk Adımlar”, *Arkeoatlas I*, 2002, 46-57
- _____ (2002c), “Neolitik Çağ”, *Arkeoatlas I*, 2002, 66.
- _____ (2002d), “Köyden Kente Kalkolitik Çağ”, *Arkeoatlas I*, 2002, 110-129.
- _____ (2004), Özdoğan M., “Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişmesi ve Braidwoodlar”, *Tüba-Ar Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi-VII*, 2004, Ankara, 43-51.
- Özey R. (2002), *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İstanbul.
- Özgül O. (2011), “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, 2011, Erzurum.
- Özgül O., Ceylan A., Bingöl A. Günaşdı Y., Üngör İ. (2013), “2011 Yılı Erzincan- Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*. Ankara 277-293.
- Özgül O. (2015a), “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)”, *TÜBA-AR 19*, 2016.
- _____ (2015b), “Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer- İskit Yer Adları”, *BELGÜ2*, Ardahan, 159-179.
- _____ (2016), “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)”, *TÜBA-AR*, Sayı 19, 137-157, Ankara.

- Özsait M. (1979), "Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", *TTK. Kong.*, Ankara, 101-106.
- Payne S (1972), "Can Hasan III. The Anatolian Aceramic and the Grek Neolithic", *Papers in Economic Prehistory*, Cambridge, 191-194.
- _____ (1979), "Can Hasan III, Animal Bones-The Year's Work", *AS 29*, London, 8-9.
- Payne M.R. (1995), "Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1995, İstanbul.
- _____ (2006), "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu", 2006, İstanbul.
- Pehlivan M. (1984), "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi*, 1984, Erzurum.
- _____ (1990), "Karaz Kültürü ve Hurriler", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi I.*, 1990, Van.
- _____ (1991a), "DAYA (E)Nİ/DİAU(E) Hİ (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, 1991, Erzurum.
- _____ (1991b), *Hayaşsa*, 1991, Erzurum.
- Piotrovski B.B., (1950), *Karmir-blur I (Rezultati Rabot Arheologičeskoj Ekspeditsiyi Instituta İstoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i Gosudarstvennoga Ermitaja 1939-1949)*, Erivan.
- _____ (1962), "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences", 1962, Moscow.
- _____ (1966), *II. Regno Di Van Urartu*. Roma.
- _____ (1969), *Urartu*, Geneva.
- Robert L. (1876), *Etude philologique sur les inscriptions cuneiformes de l'Armenie*. Paris.
- Rosenberg M., Togul H., (1991), "The Batman River Archaeological Site Survey, 1990", *Anatolica 17*, London, 241-254.
- Rusell H.F. (1984), "Shalmanaser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources" *Anatolian Studies 24*. 185 vd.
- Sagona A. (1984), *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, Oxford, 1984.

- _____ (1991), “Bayburt Survey”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı X*, Ankara, 261-268.
- _____ (2000), “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, *Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euprate aux IVe-IIIe Millenaires*, 329-373, 2000.
- Sagona A.- Sagona C. (2001), “Excavations at Sos Höyük, 1998”, *KST XXI/I*, 143-144, 2000, Ankara.
- Sagona A. (2004), “Literary Tradition and topographic Commentary” *Archaeology at The North- East Anatolian Frontier I: An Historical Geography and a field Survey of the Bayburt Province*, 25-96.
- Sagona A.- Zimansky P. (2015), *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri, M.Ö.1.000.000- 550*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sami Ş. (1989), *Kamusül Alam*, 1989, İstanbul.
- San O. (1994), “Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1994, İzmir.
- Saraçoğlu H. (1956), *Doğu Anadolu*, 1956, İstanbul.
- _____ (1989), *Doğu Anadolu Bölgesi*, 1989, İstanbul.
- Salvini M. (1967), *Nairi e Ur (u)atri: Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, 1967, Roma.
- _____ (1995), *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt
- _____ (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 2006, İstanbul.
- Sayce A.H. (1882), “The Cuneiform Inscriptions of Lake Van” *JRAS XIV*, 377-732.
- _____ (1890), “The Great Inscriptions of Argistis on the Rock of Van”, *Records of the Past IV*, London, 117-133.
- _____ (1893), “The Cuneiform Inscription of Lake Van” *JRAS26*, London, 1-39.
- Schultz F. E. (1840), “Memoire Sur le lac de Van et ses Environs”, *JA III/ 9*. 257-323.
- Sevgen N. (1959), *Anadolu Kaleleri*, 1959, Ankara.
- Sevin V. (1977), “Urartu Çömlekçiliğinde Kapak”. *Anadolu Araştırmaları-IV-V*, Ankara, 227-233.
- _____ (1987) “Elâzığ-Bingöl İleri Yüzey Araştırması 1986”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1987, Ankara, 1-44.
- _____ (1988), “The oldest highway: between the regions of Van and Elâzığ in Eastern Anatolia”, *Antiquity* 62. 547-551.

- _____ (1999), "The Origins of The Urartian's in the Light of The Van /Karagündüz ... Excavations", *Anatolian Iron Ages-IV, Anatolian Iron Age-IV, Anatolian Studies- 49*, 159-170.
- _____ (2003), *Anadolu Arkeolojisi*, 2003, İstanbul.
- _____ (2005_a), "Urartu Devleti", *Arkeoatlas IV.*, 2005, İstanbul.
- _____ (2005_b), "Urartu Çanak Çömleği", *Arkeoatlas IV.*, 2005, İstanbul.
- _____ (2007), "Aşiretten Krallığa Urartular", *National Geographic Türkiye 69*, 2007, 56-77.
- _____ (2011), "Urartu Devleti", *Arkeoatlas (Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 422-480.
- Sevin V.- Kavaklı E. (1996)
Sevin V.-Kavaklı E.; "Van/Karagündüz Erken Demir Çağ Nekropolü", *Belleten* 227, Ankara, 1996, s.1-20.
- Sivas T. (2007), *Uygarlık Tarihi*, 2007
- Slattery D. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective", *Reprint from all Raidon Vol. VIII*. Tokyo, 1-30.
- Sperling J.W. (1976), "Kum Tepe in the Troad, Trial Excavations, 1934", *Hesperia 45*, 305-364, Wien.
- Strabon (1987), *Coğrafya*, 1987, İstanbul.
- Şaroğlu F.- Yılmaz Y. (1986), "Doğu Anadolu da Ne tektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim Ve Havza Modelleri", *MTA*, 1986, Ankara.
- Şenyürek M.S. (1944), "Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not", *DTCFD 2/2*, Ankara, 349-352.
- _____ (1949), "Truva Civarında Kumtepe'de Bulunmuş Olan İskeletlere Dair Bir Not", *DTCFD 7/2*, 295-304, 1949, Ankara
- Tan A. (2010), "Urartu Krallığının Kuruluşu", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2010, İstanbul
- Tarhan M.T-Sevin V. (1976), "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler" *AnAr 4-5*, 273 vdd.
- Tarhan M.T. (1978) "M.Ö. XIII.Yüzyıl da Uruatri ve Nairi Konfederasyonları", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1978, İstanbul

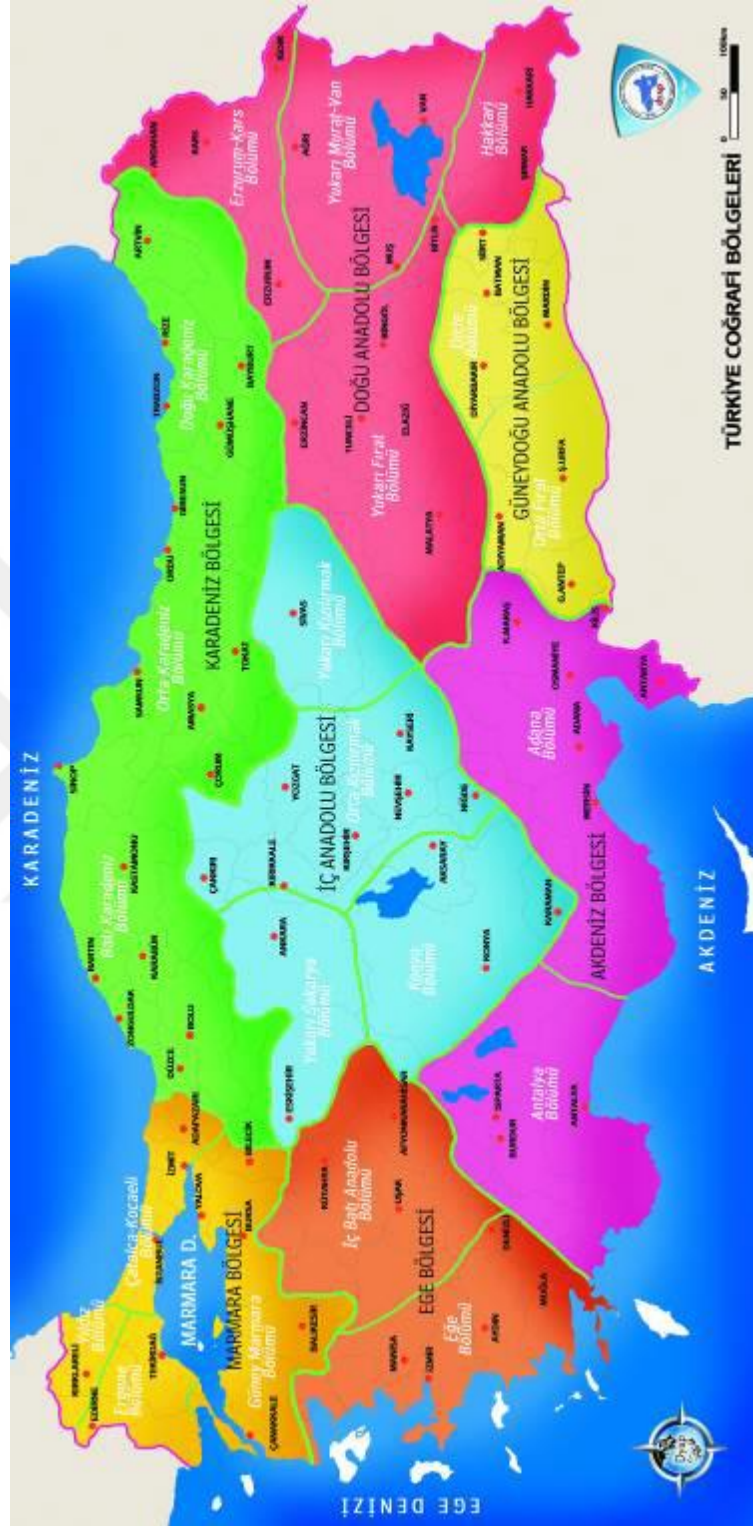
- _____ (1982), “Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Luturi=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları VIII*, 1982, İstanbul, 69-114
- _____ (1986), “Urartu Devletinin Yapısal Karakteri”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 1986, Ankara, 285-301
- Tarkan T. (1974), “*Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi*” Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi, Erzurum, 7-22.
- Taşkıran H. (2006), “Tekman (Erzurum) Güneybatısındaki Sıcak Su Kaynaklarının Hidrojeokimyasal İncelemesi”, *Osmangazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek lisan Tezi*, 2006, Eskişehir.
- _____ (2011), “Karain Mağarası” *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demi Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlas)*. İstanbul, 38-41.
- Taşyürek O.A. (1977), “Adana Bölge Müzesinde'ki Boyalı Urartu Kaplarından Örnekler”. TAD 24/I, Ankara, 175-194.
- Tekin O. (2007), Eski Anadolu ve Trakya Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına Kadar (M.Ö XII. M.S IV. Yüzyıllar Arası) 2007.
- Tuncel M. (1991), “Aras”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*, 1991, Ankara, 332-335
- _____ (1996), “Fırat”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1996, 31-33
- Tozlu S. (1997), “Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900)”, *A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, 1997, Erzurum.
- Uçar A.T. (2001), “Anadolu da Khirbet Kerak (Karaz) Seramiği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2001, Ankara.
- Ünal A. (1997), “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular Ve Gelişmeler”, *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 11-35, Ankara.
- _____ (2002), *Hitit Devrinde Anadolu I*, 2002, İstanbul.
- Ünal Ç., (2003), “Erzurum'un Tarım Potansiyeli”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2003, Konya.
- _____ (2004), “Erzurum'un Hayvancılık Potansiyeli”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12, 259-277, 2004, Konya.
- Üngör İ. (2012), “2012 Yılı Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları” *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2014, Muğla.
- _____ (2015), “Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç

- Bilezik ve K peler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt,5, Sayı 10*, Edirne, 2015.
- Von Schuler E. (1965), “Sonderformen Hethitischer Staatvertrage”, *Anadolu Araştırmaları II/ 1-2*. İstanbul.
- Varol O. (2005), “Çivi Yazılı Belgeler Iřıĝında Urartu Dilinin Yapısal  zellikleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya ve  n Asya Arkeolojisi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi*, 2005, Van
- Wilhem G. (1994), *The Hurians*, Warminster.
- Yakar J. (1979), “Troy and Anatolian Earley Bronze Age Chronology”, *AS 29*, 51-67, London.
- _____ (1984), “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I”, *AS 34*, 59-86, London.
- _____ (1985a), *The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, 1-2, Oxford.
- _____ (1985b), “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II”, *AS 35*, 25-38, London.
- Yalçınlar İ. (1973), “Doĝu Anadolu’nun Jeolojik Temel Str kt rleri”, *Coĝrafya Enstitüsü Dergisi 10*,18-19.
- Yıldırım N. (2008), “Tekman –Pasinler (Erzurum) Arasında Yüzeyleyen Ofiyolitik Birimlerin Jeolojisi ve Petrografik  zellikleri”, *Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 2008, Adana.
- Yıldırım E. (2016), “Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sisteminin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi 35/59*.Ankara, 1-35.
- Yiĝit T. (2005), *Hurrilere İlişkin  ivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar*, 2005, Ankara.
- Yiĝitpařa D –Can S. (2012), “Van Müzesi Buluntuları Iřıĝında Van- Muş Bölgesinde Erken Tunç  aĝı ve Karaz Kültürü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 20*,2012,280-283.

HARİTALAR

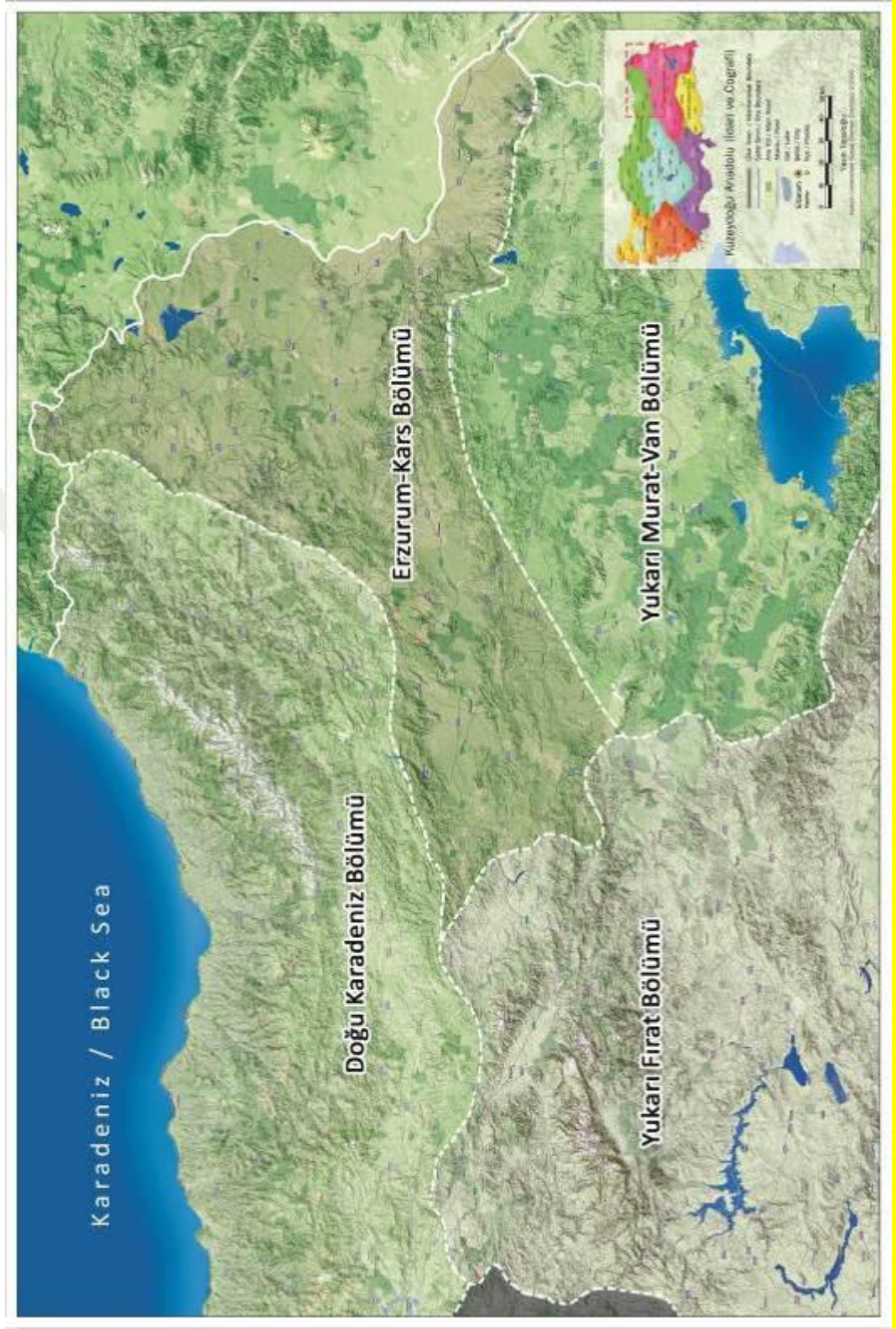

Harita –1- Türkiye Coğrafi Bölgeleri (A. Ceylan)

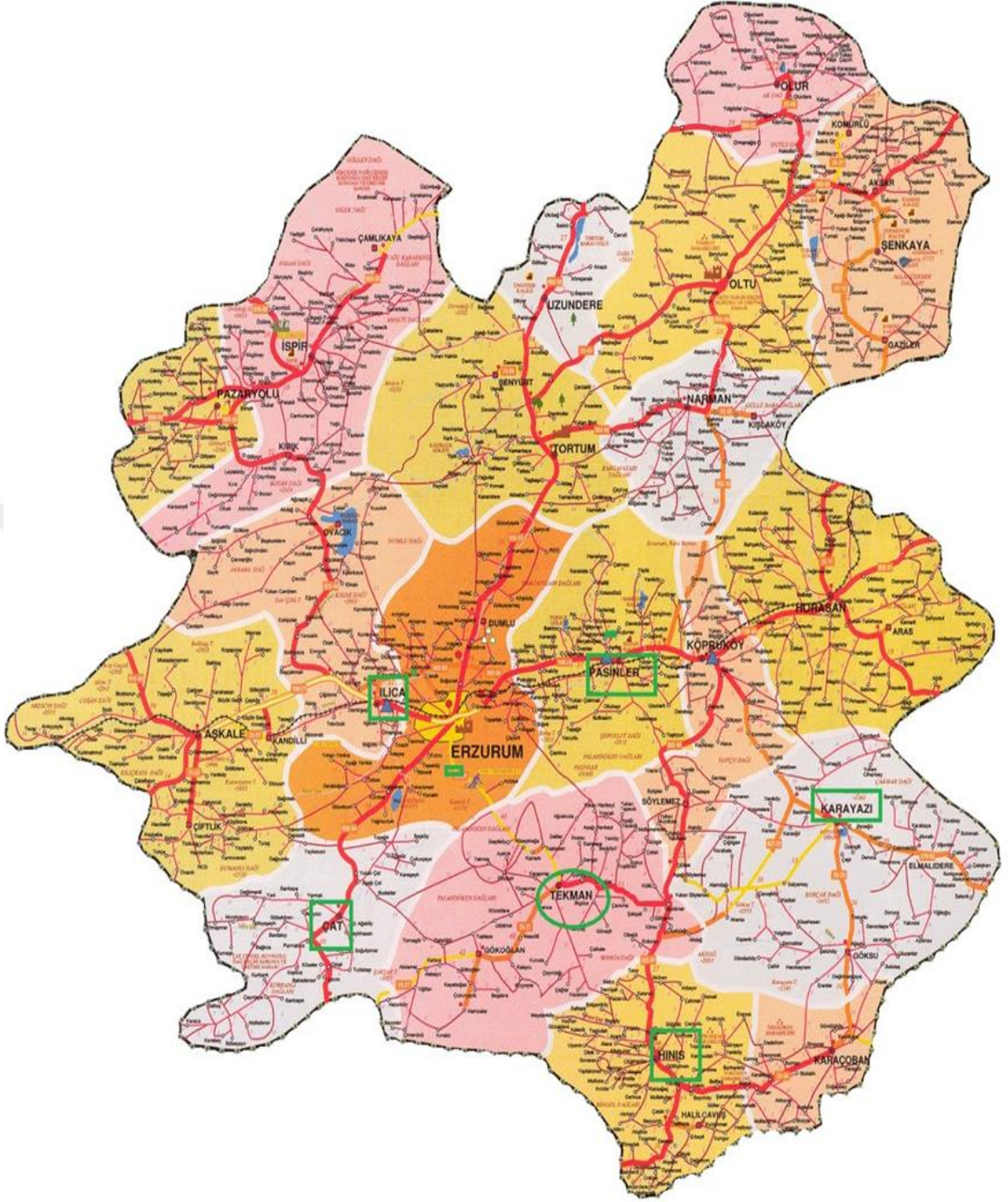

Harita -2- Doğu Anadolu Bölgesi Fiziki (A. Ceylan)

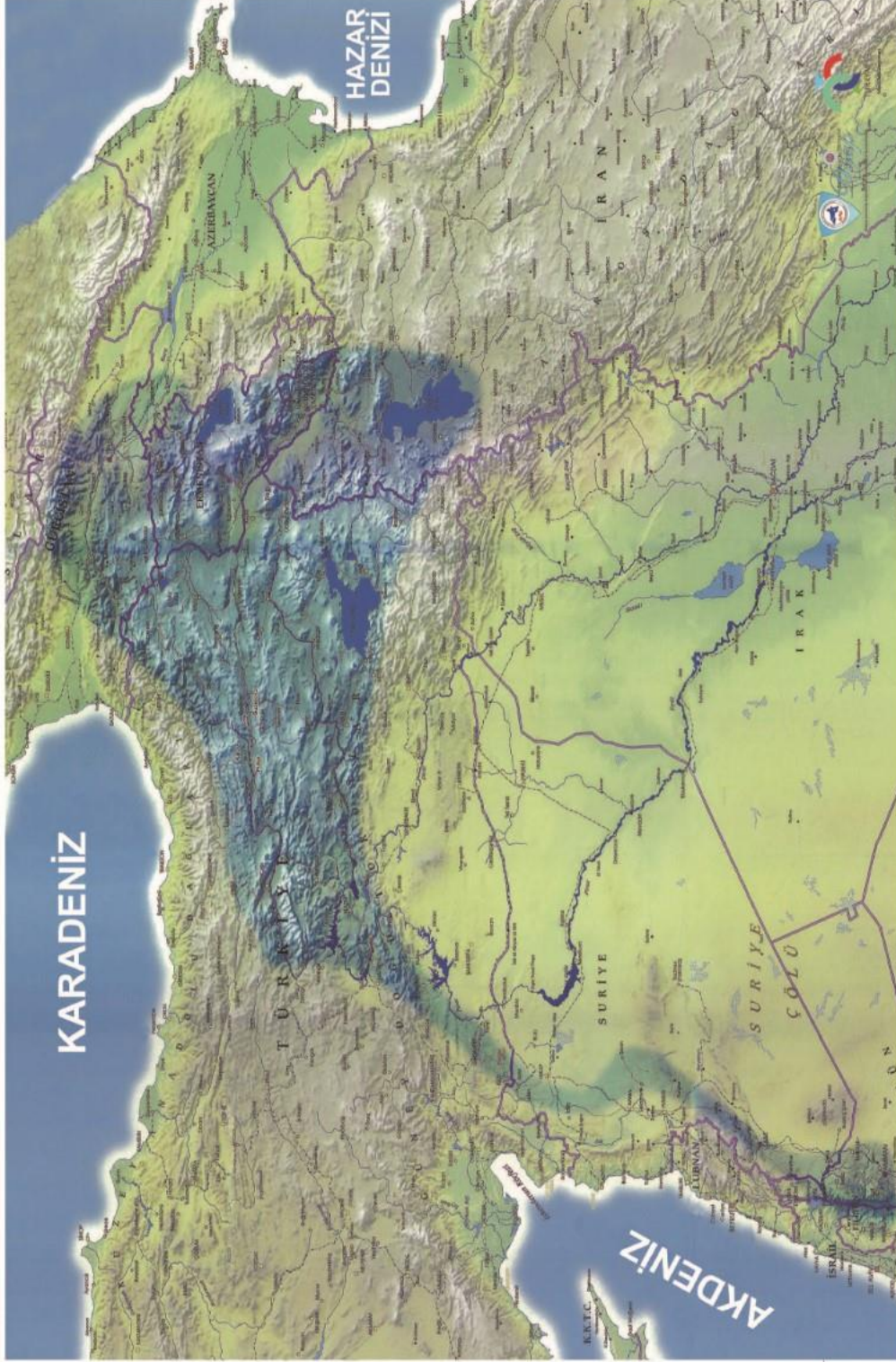
Harita -3- Doğu Anadolu Bölgesi Siyasi (A. Ceylan)

Harita 4- Erzurum Siyasi (A. Ceylan)

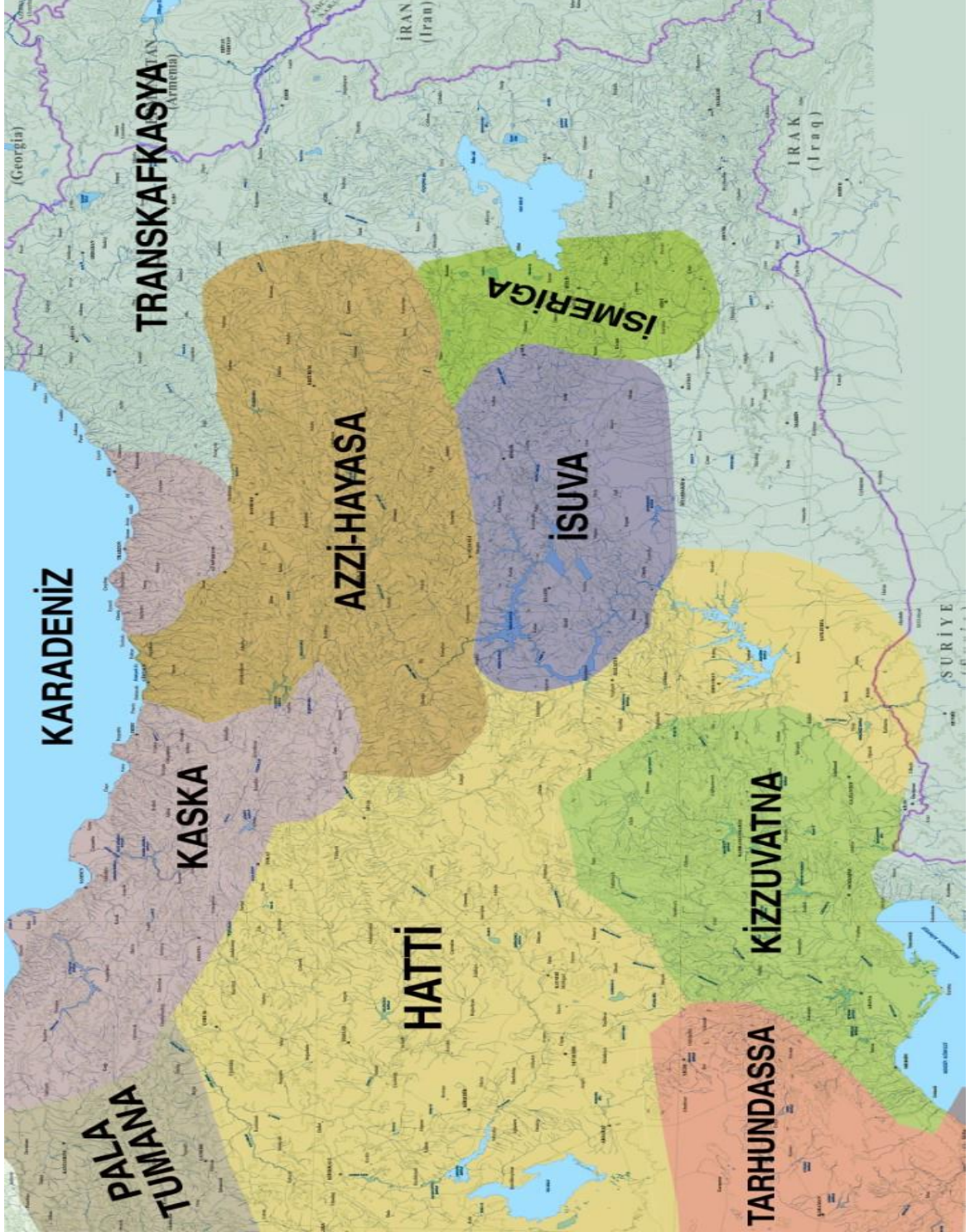
Harita 5- Karaz Kültürü Yayılımı (A. Ceylan)

KARAZ KÜLTÜRÜ YAYILIM HARİTASI

Harita 6- Hayaşa Yayılımı (A. Ceylan)

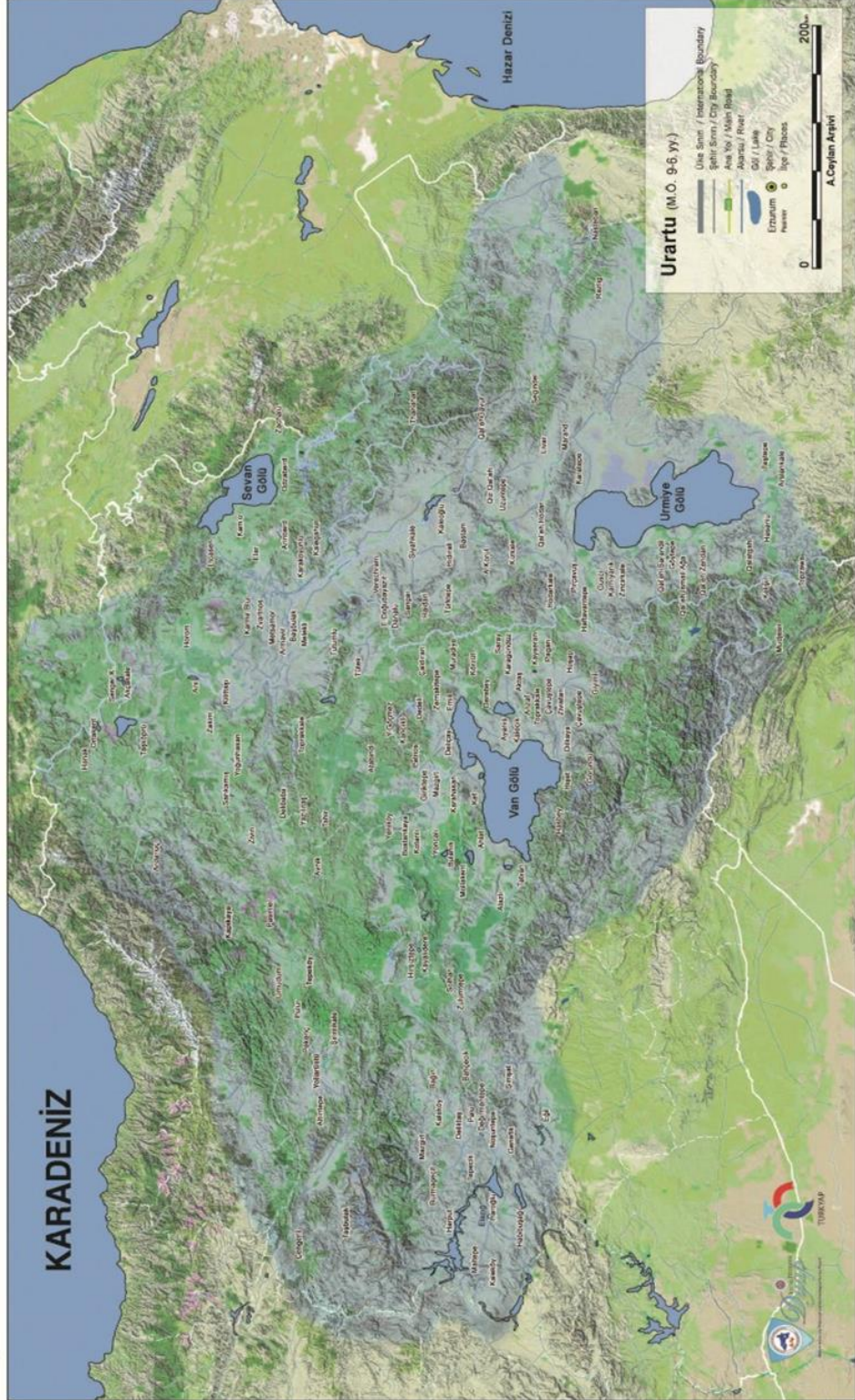

Harita 8- Urartu Yayılımı (A. Ceylan)

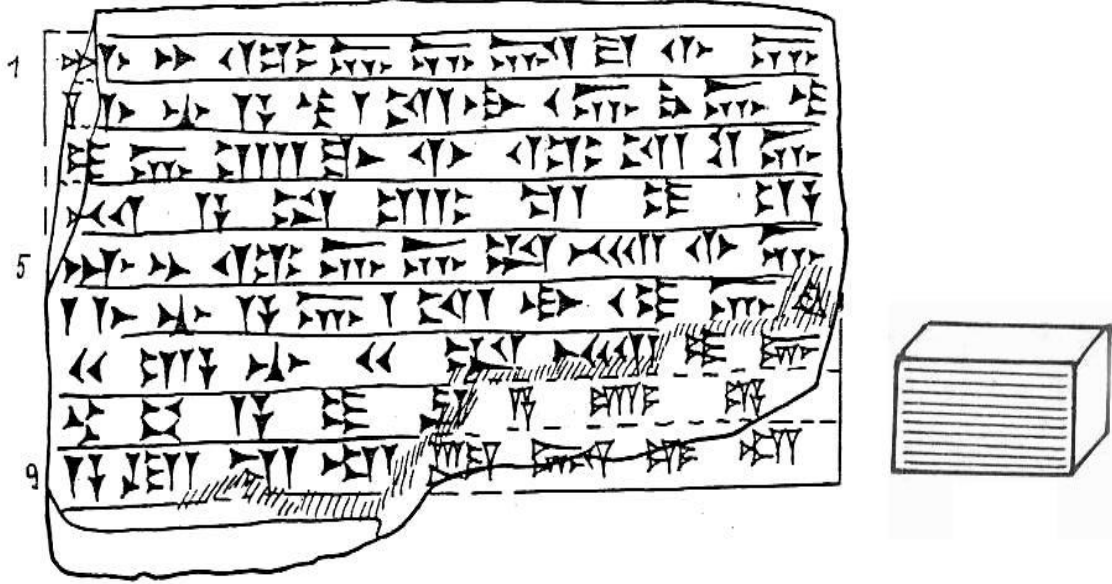

Harita 9- Tekman İlçesi Araştırılan Merkezler

YAZITLAR

Figür 1- Hasankalae (Pasinler) Yazıtı

Figür 2-Delibaba Yazıtı

Figür 3-Avnik Yazıtı

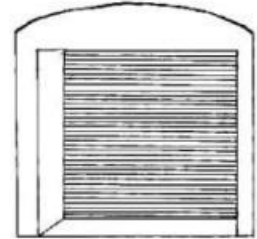

Avnik Yazıtı

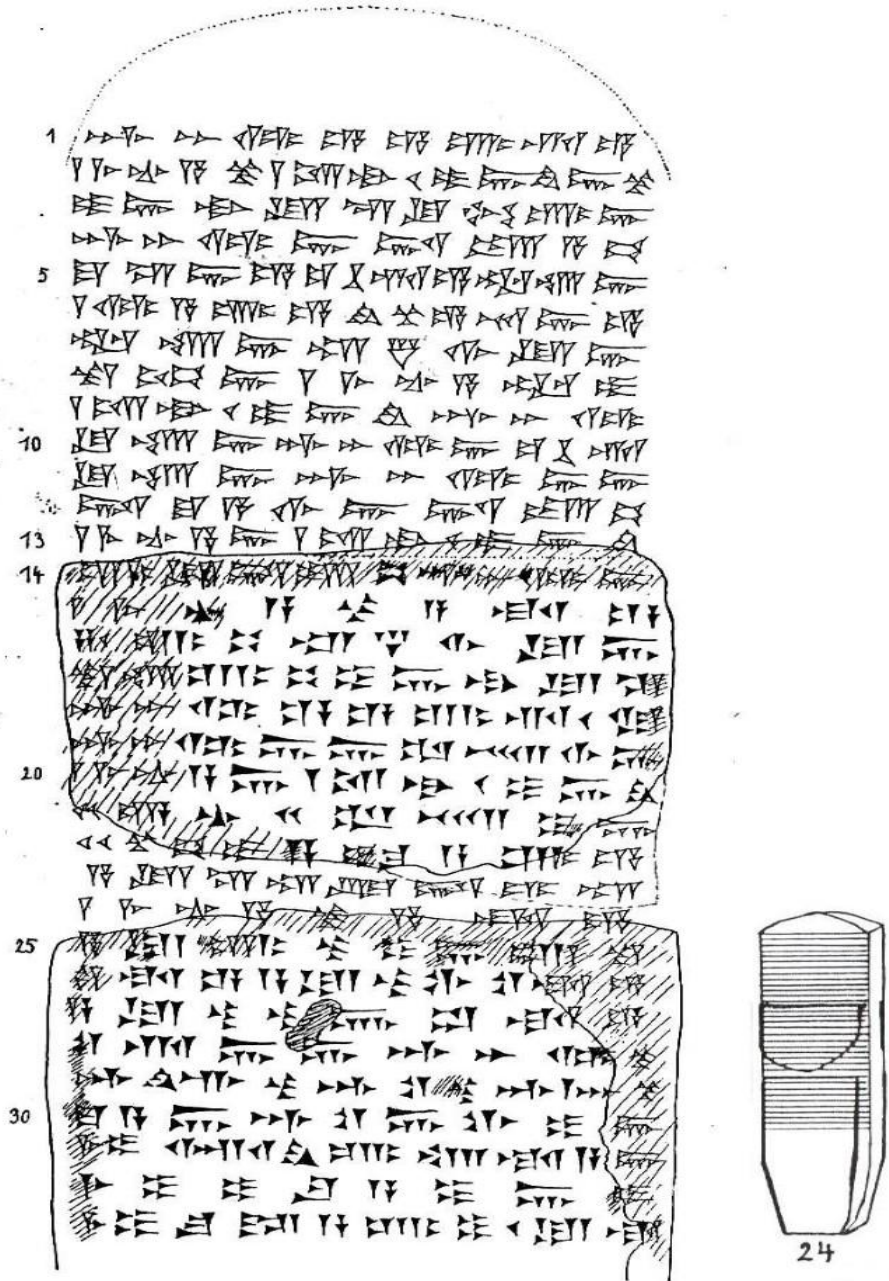
1
 5
 10
 15
 20
 25
 30
 35
 40
 45
 50
 55
 60
 65
 70
 75
 80
 85
 90
 95

Handwritten text in a cursive script, likely Ottoman Turkish, arranged in approximately 35 horizontal lines. The text is densely packed and appears to be a formal document or record. There are some dark, scribbled-out areas in the middle of the page, particularly around lines 20-25.

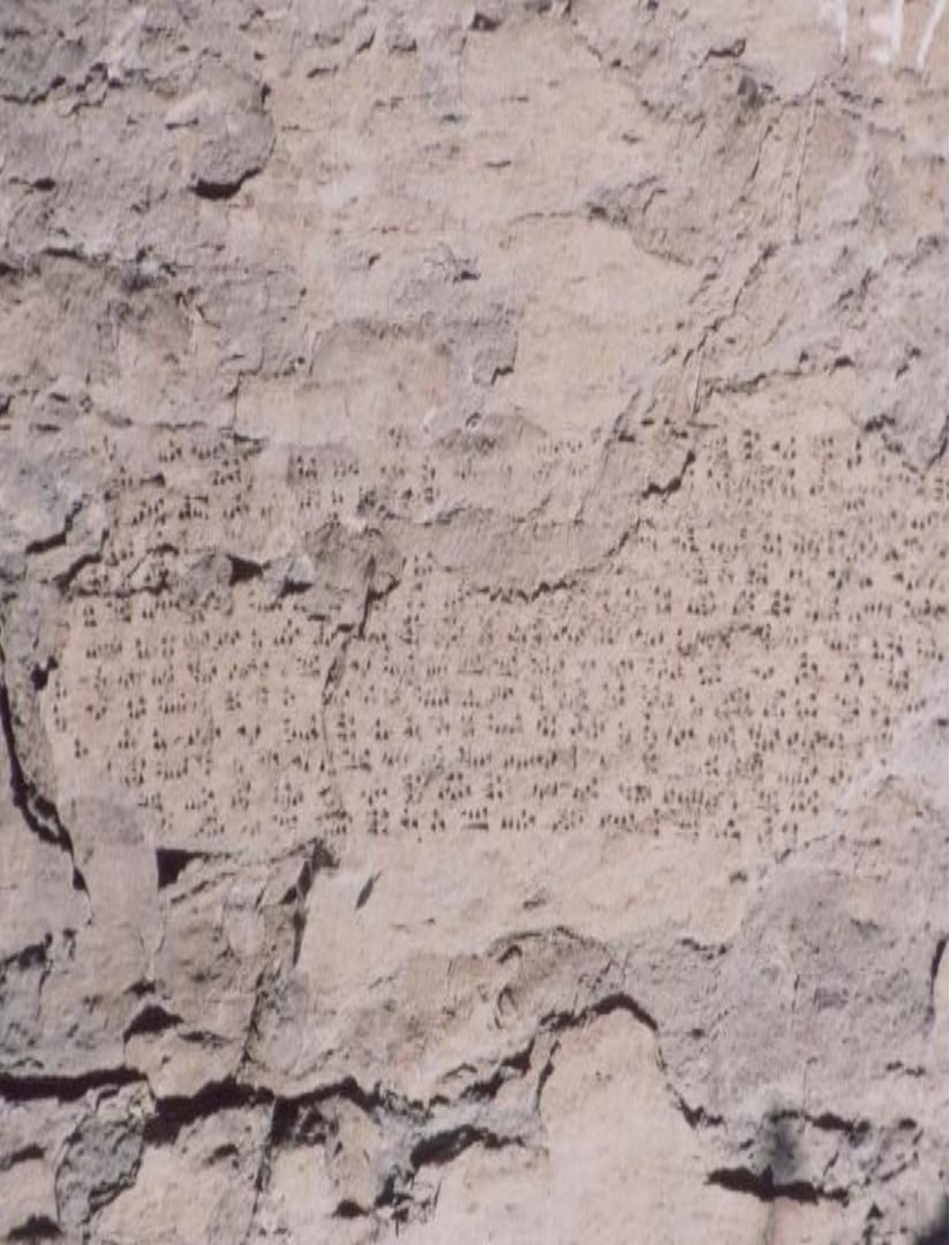

Figür 4- Yazılıtaş Yazıtı

Figür 5- Zivin Yazıtı

Figür 6- Hanak (Ortakent) Yazıtı

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf-1- Yukarı Çermik

Fotoğraf-2- Yukarı Çermik

Fotoğraf-3- Yukarı Çermik

Fotoğraf-4- Yukarı Çermik

Fotoğraf-5- Aşağı Çermik

Fotoğraf-6- Aşağı Çermik

Fotoğraf-7- Aşağı Çermik

Fotoğraf-8- Aşağı Çermik

Fotoğraf -9- Aşağı Çermik

Fotoğraf-10- Aşağı Çermik

Fotoğraf -11- Çermik Mağarası

Fotoğraf-12- Çermik Mağarası

Fotoğraf -13- Erence Kalesi

Fotoğraf-14- Erence Kalesi

Fotoğraf-15- Gündamı Kalesi

Fotoğraf-16- Gündamı Kalesi

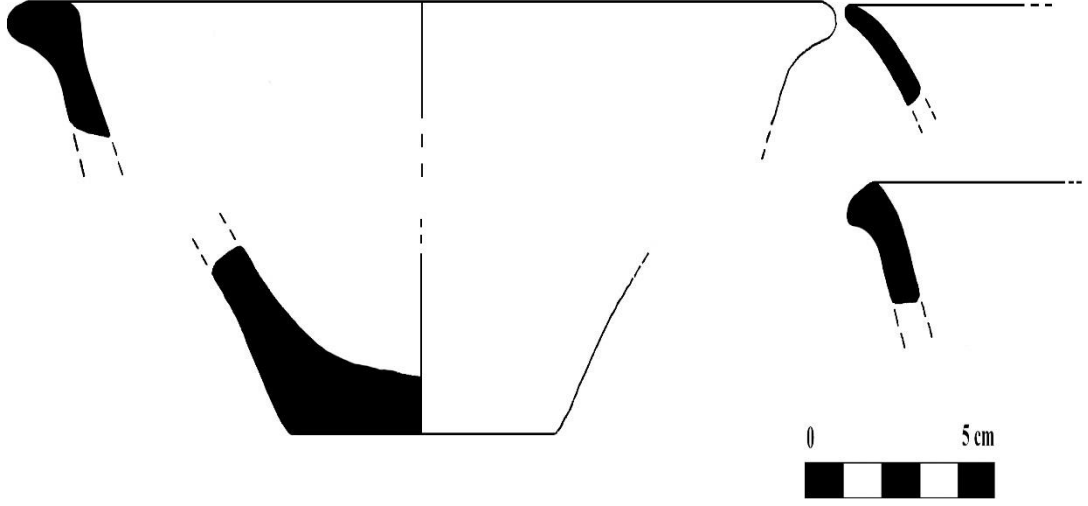

Fotoğraf -17- Iligöze Kalesi

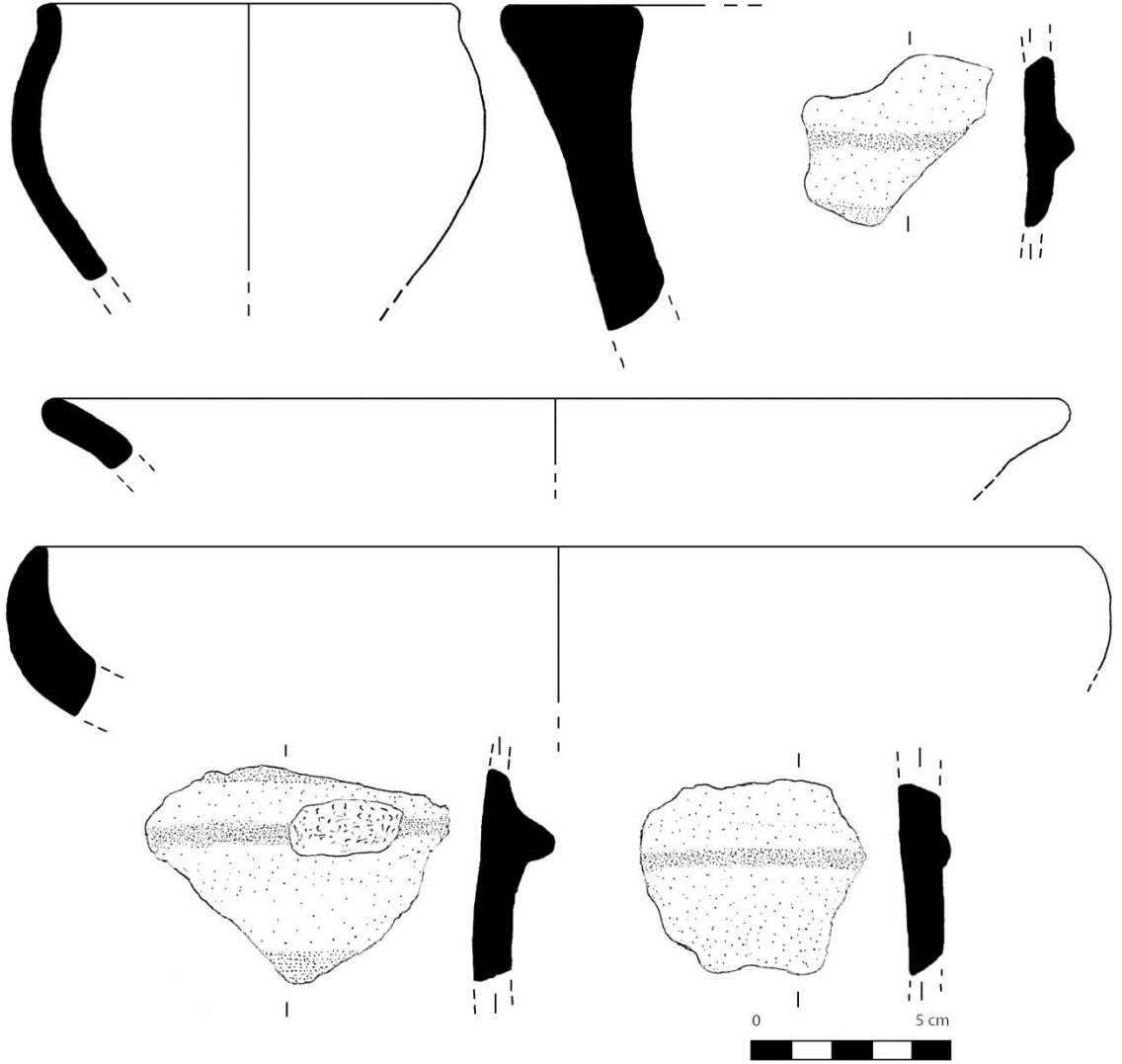

Fotoğraf-18- Iligöze Kalesi

Çizim 1- Erence Kalesi

Çizim 2-Gündamı Kalesi

Çizim 3- Iligöze Kalesi

Ftoğraf 19-Hamamderesi Yerleşmesi

Fotoğraf 20- Beşiktepe Höyük (Pasinler)

Fotoğraf 21- Tepecik Höyük (Pasinler)

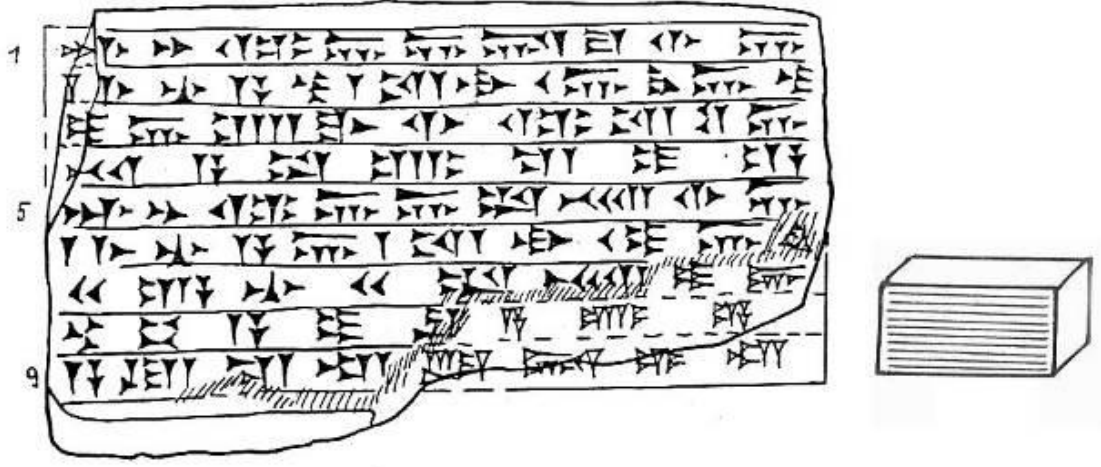
Fotoğraf 22- Tepecik Höyük Yapı Katları (Pasinler)

Fotoğraf 23- Altınbaşak Höyük (Pasinler)

Çizim 4- Pasinler Kalesi Kitabesi(König'den)

Fotoğraf 24- Pasinler Kalesi Genel Görünüm

Fotoğraf 25- Pasinler Kalesi

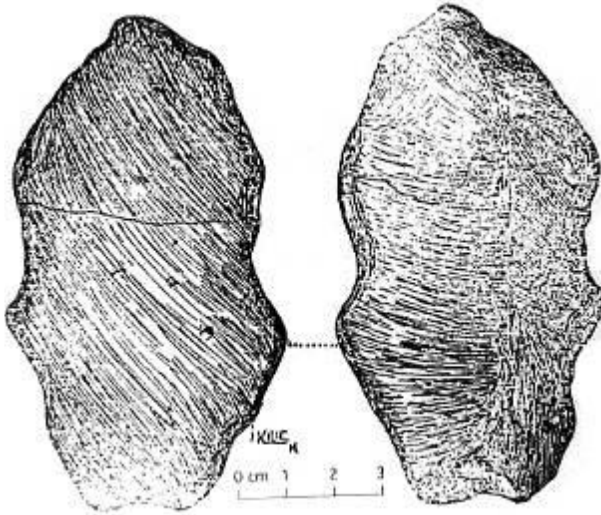
Fotoğraf 26- Hamamderesi Yerleşmesi(Pasinler)

Fotoğraf 27- Hamamderesi Yerleşmesi (Pasinler)

Çizim 5- Hamamderesi Paleolitik Buluntular

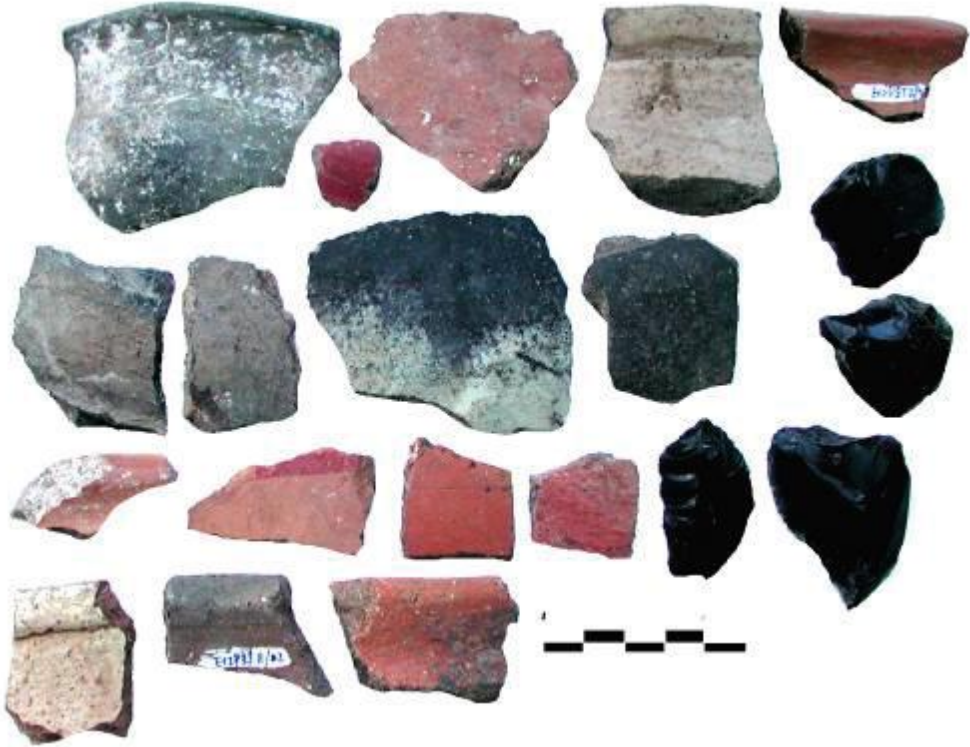

Fotoğraf 28- Tilkitepe Höyük (Pasinler)

Fotoğraf 29- Tilkitepe Höyük Keramikleri

Fotoğraf 30- Yastiktepe Höyük Yapı İzleri (Pasinler)

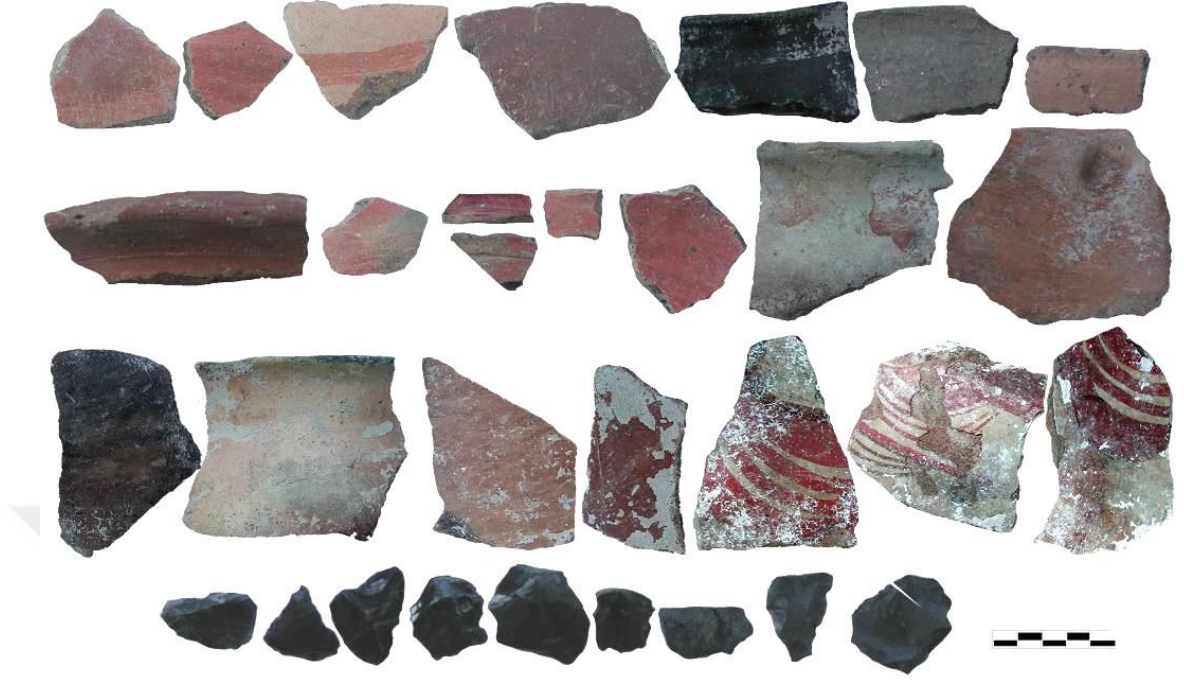

Fotoğraf 31- Yastiktepe Höyük Genel Görünüm

Fotoğraf 32- Yastiktepe Höyük Keramikleri ve Obsidyenleri

Fotoğraf 33- Kurbançayır Yerleşmesi(Pasinler)

Fotoğraf 34- Kurbançayır Kalesi Keramikleri

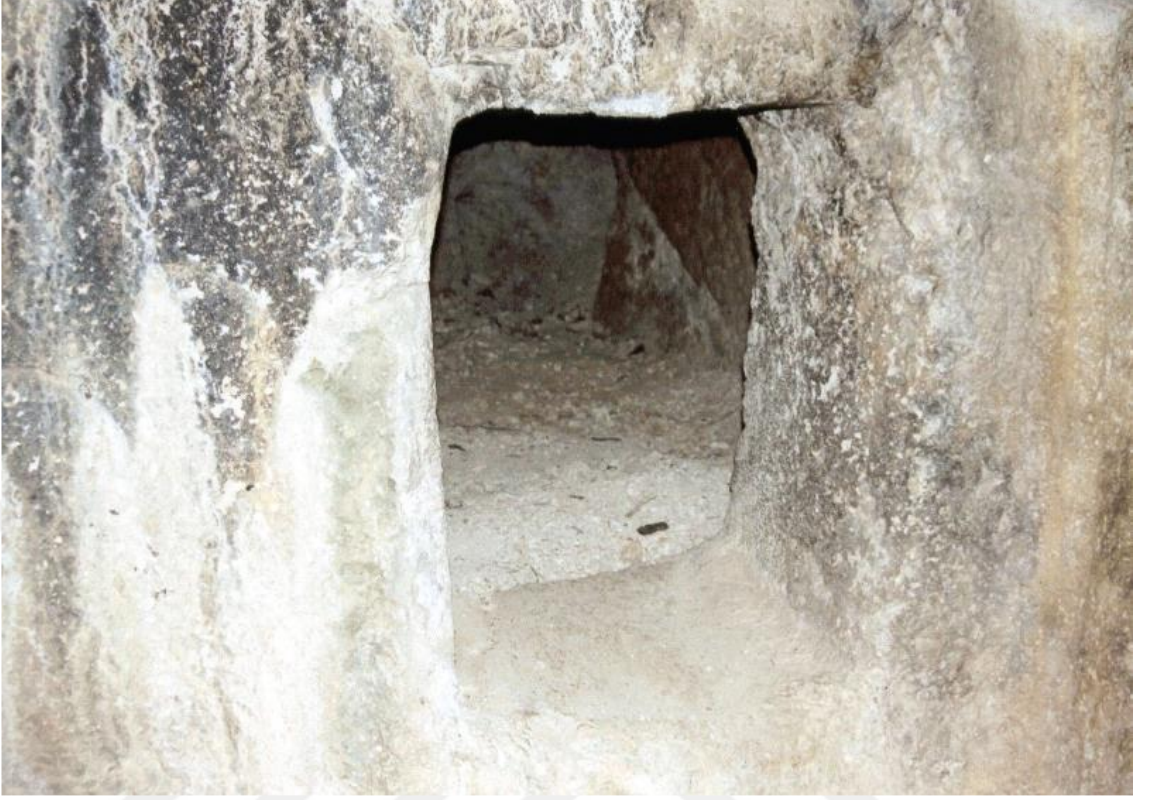

Fotoğraf 35- Marifet Kaya Mezarı (Köprüköy)

Fotoğraf 36- Marifet Kaya Mezarı Girişi

Fotoğraf 37- Avnik Kalesi (Köprüköy)

Fotoğraf 38- Harami Kalesi (Köprüköy)

Fotoğraf 39-Harami Kalesi Keramik Verileri

Fotoğraf 40- Köprüköy Kıptır Kalesi

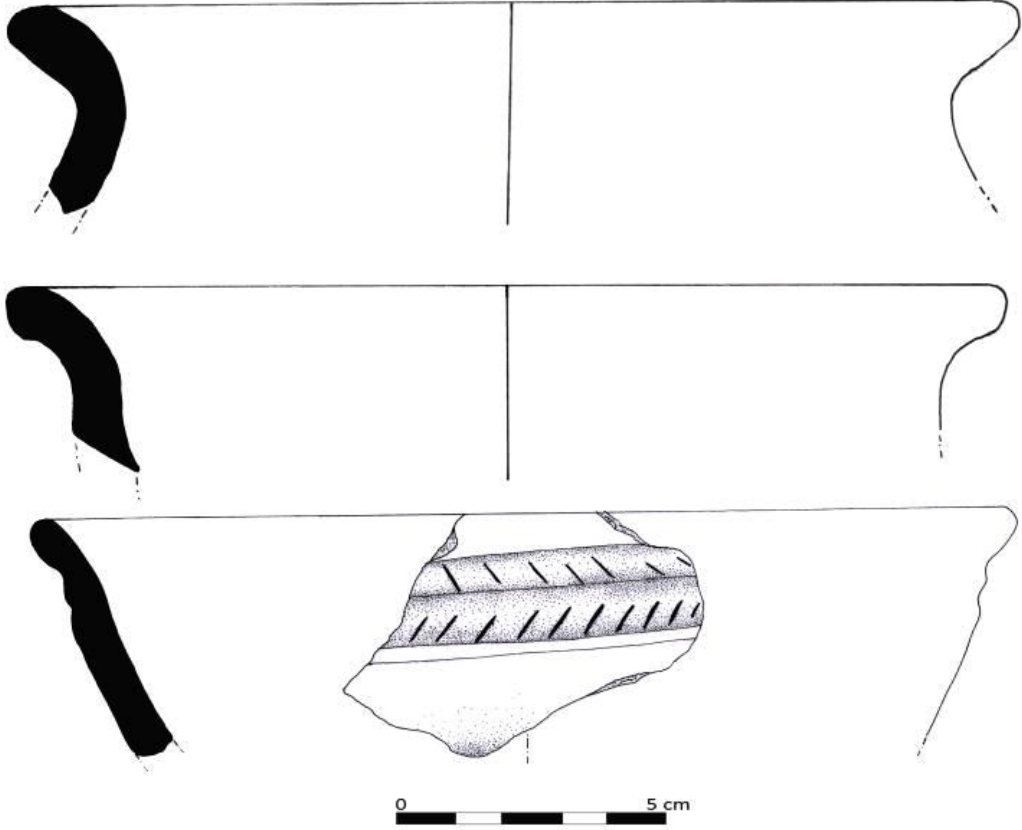
Fotoğraf 41- Köprüköy Kıptır Kalesi

Fotoğraf 42- Köprüköy Kıptır Kalesi

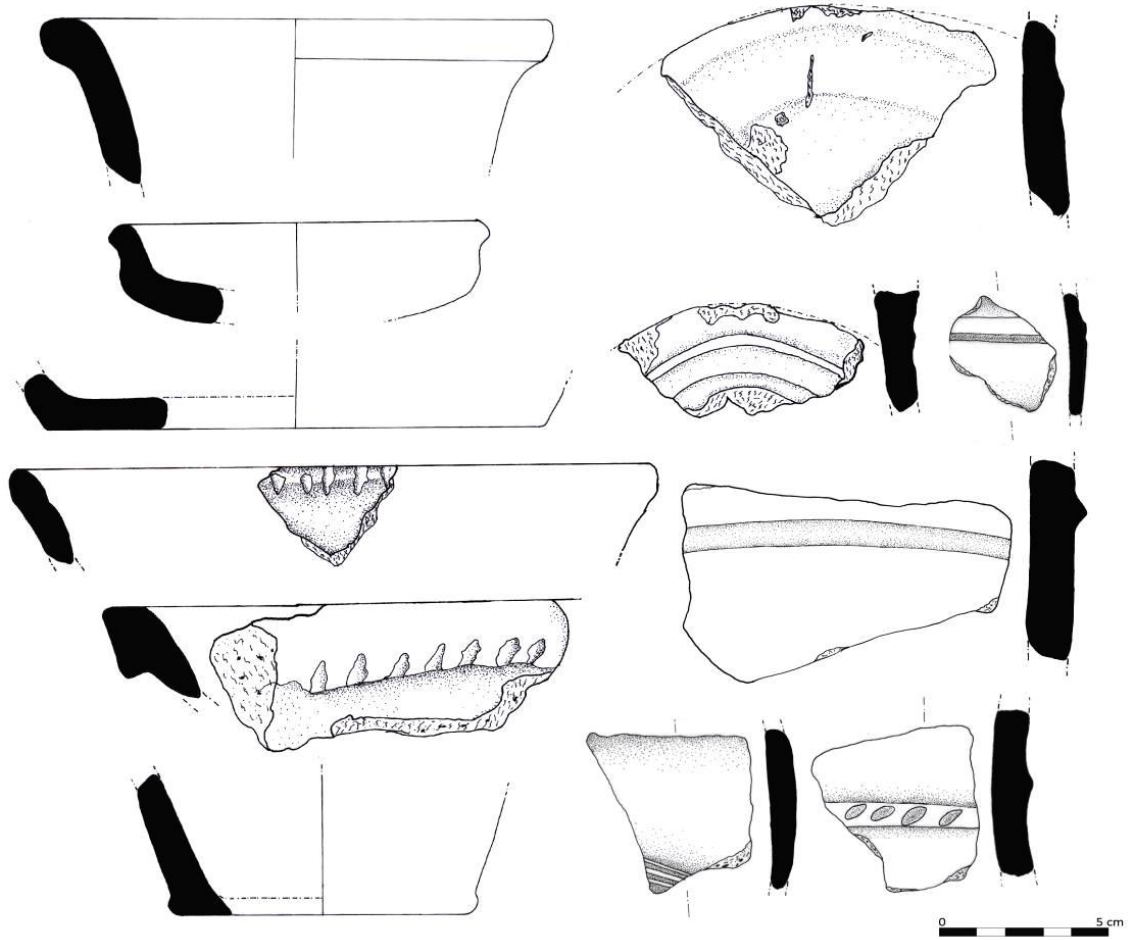
Çizim 6- Hınıs Yamaçtepe Yerleşmesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 43-Hıms Kalecik Kalesi

Çizim 7- Kalecik Kalesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 44- Başköy Kalesi (Hınıs)

Fotoğraf 45- Kazancı (Kurt) Kalesi (Hınıs)

Fotoğraf 46- Kazancı (Kurt) Kalesi

KÜLTÜR VARLIKLARI

Kültür Varlığı 1- Çobandere Köprüsü (Erzurum Köprüköy) 2001

Kültür Varlığı 2- Kuzulukurt Şehitlik Ziyaretgahı (Erzurum- Hınıs- Başköy Köyü)
2003

Kültür Varlığı 3- Başköy Selçuklu Şehitlik Mezarlığı (Erzurum- Hınıs- Başköy Köyü)

Kültür Varlığı 4- Kalecik Mezarlığı- Seyit Çolak Ziyaretgahı (Erzurum- Hınıs- Kalecik)

Figür -1- Bölgedeki Merkezlerin Dönemsel Tarihlendirilmesi

Yerleşim Yeri	Paleolitik Çağ	Neolitik Çağ	Kalkolitik Çağ	Tunç Çağı	Demir Çağ	Orta çağ
Yukarı Çermik Kalesi	-	-	-	-	-	-
Aşağı Çermik Kalesi	-	-	-	-	-	+
Çermik Mağarası	-	-	-	-	-	-
Erence Kalesi	-	-	-	+	+	-
Gündamı Kalesi	-	-	-	-	-	+
İlgöze Kalesi	-	-	-	-	+	+

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Hülya AKGÜLLÜ
Doğum Yeri ve Tarihi	Gümüşhane 14 Mart
Eğitim Durumu	
Lisans Eğitimi	Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Eğitimi	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetler	2009 Erzurum Kale Kazısı
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	hulyayilmaz_29@hotmail.com
Tarih	2019